

Підприємство об'єднання громадян
«ІНСТИТУТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»

Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України

01133, м. Київ, вул. Євгена Коновальця, 36-б, літера А2; тел.: (044) 377 77 60; e-mail: iksvroks@ukr.net

ЗАТВЕРДЖЕНО:

ПОГОДЖЕНО:

Наказом Міністерства
культури України

від _____ № _____

_____ 201 р.

**ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ОПОРНИЙ ПЛАН м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ З ВИЗНАЧЕННЯМ МЕЖ І
РЕЖИМІВ ВИКОРИСТАННЯ ЗОН ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ТА
ІСТОРИЧНИХ АРЕАЛІВ**

ТОМ I

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

(договір від 07.07.2016 № 1)

Генеральний директор

А.І. Звіряка

Науковий керівник

Л.В. Томілович

ГАП

Л.О. Апостолова-Сосса

Київ – 2016 р.

Зміст

Вступ	5
1. Історичний та розпланувальний розвиток м. Хмельницький	9
1.1. Історична довідка	9
1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста	60
1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови м. Хмельницький	65
2. Аналіз існуючої архітектурно-містобудівної ситуації м. Хмельницький	70
2.1. Аналіз існуючої планувальної структури міста	70
2.2. Архітектурно-художні особливості історичної забудови	79
2.3. Характеристика елементів історичного озеленення та благоустрою	85
2.4. Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру міста	89
3. Комплексна історико-культурна оцінка території м. Хмельницький	95
3.1. Узагальнена оцінка культурної спадщини міста	95
3.1.1. Археологічна спадщина	96
3.1.2. Об'єкти культурної спадщини за видом «архітектури»	100
3.1.3. Об'єкти культурної спадщини за видом «історичні»	117
3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво»	147
3.2. Об'єкти природно-заповідного фонду	149
3.3. Аналіз діючих зон охорони пам'яток культурної спадщини	153
3.4. Загальна характеристика історичних ареалів міста	154
4. Проектно-регулятивний розділ	157
4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території міста	157
4.2. Межі територій та зон охорони пам'яток	161

4.2.1. Території пам'яток	161
4.2.2. Охоронні зони пам'яток	164
4.2.3. Зони регулювання забудови	167
4.2.4. Зона охорони археологічного культурного шару	168
4.3. Загальна характеристика історичних ареалів міста	173
4.4. Режими використання територій, зон охорони пам'яток та історичного ареалу міста	175
4.4.1. Режим використання територій пам'яток	175
4.4.2. Режим використання охоронних зон	177
4.4.3. Режими використання історичного ареалу та обмеження господарської діяльності на території історичного ареалу	183
Список використаних джерел та літератури	185
Перелік об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький	

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ

1.	Звіряка Анна Іванівна	Кандидат історичних наук	Керівник-координатор роботи
2.	Томілович Людмила Вадимівна	Кандидат історичних наук, доцент	Науковий керівник роботи, автор тексту розділу 1; співавтор тексту розділів 2, 3, 4; автор списку використаних джерел та літератури. Натурні дослідження
3.	Апостолова- Сосса Любов Олександрівна	Кандидат технічних наук, доцент	Головний архітектор проекту
4.	Єрзіна Ірина Володимирівна	Культуролог	Відповідальний виконавець, співавтор тексту розділів 3, 4. Натурні дослідження
5.	Закружецька Антоніна Юріївна	Археолог	Співавтор тексту розділів 3, 4. Натурні дослідження
6.	Попельницький Олексій Олексійович	Історик	Співавтор тексту розділу 2. Виконання графічної частини. Натурні дослідження

ВСТУП

Дана робота виконана на замовлення Управління архітектури та містобудування департаменту архітектури, містобудування та земельних ресурсів Хмельницької міської ради в рамках договору від 07.07.2016 № 1 «Розробка історико-архітектурного опорного плану м. Хмельницький з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів» авторським колективом ПОГ «Інститут культурної спадщини» ВРОКСУ у липні - грудні 2016 р.

Необхідність розроблення згаданої науково-проектної документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», постановами Кабінету Міністрів від 26.07.2001 №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 №909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним», від 13.03.2002 №318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць».

Мета дослідження – забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Хмельницький шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

Об'єктом дослідження є територія м. Хмельницький, занесеного до Списку історичних населених місць України, ландшафт території міста, розпланування, забудова, пам'ятки і об'єкти культурної спадщини.

Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій м. Хмельницький, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також визначення методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру середовища.

Результатом дослідження стали: історико-архітектурний опорний план м. Хмельницький з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів – текстова та графічна частини.

Дана робота є не першим історико-містобудівним дослідженням на цю тему. «Історико-архітектурний опорний план, організація зон охорони і концепція впорядкування забудови центру м. Хмельницького» розроблявся УДПІМ «ГІПРОГРАД» при співпраці з КиївНДІТІ (керівник авторської групи – С.В. Волков, головний архітектор проекту – К.У. Гвоздь) у 1992 р. На той час діяло інше законодавство (Закон УРСР «Про охорону пам'яток історії та культури» 1978 р.) та підзаконні акти (в тому числі ДБН щодо складу та змісту подібного роду науково-проектної документації), а також інші методичні підходи у пам'яткоохоронній галузі. Окрім того, на той час на обліку перебувала значно менша кількість пам'яток, частина з яких, відповідно до т.з. закону про декомунізацію, має бути знята з державного обліку. А найголовніше – інформація щодо затвердження даної науково-проектної документації відсутня.

Тож, враховуючи наведене, м. Хмельницький потребує опрацювання нового Історико-архітектурного опорного плану з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток, історичного ареалу, розробленого на сучасних методичних засадах, на підставі діючого пам'яткоохоронного законодавства.

Нормативна база дослідження. Історичні міста України, до яких відноситься м.Хмельницький, вимагають особливого підходу, оскільки процеси їх розвитку, реконструкції, забудови, господарська діяльність у історичних ареалах, визначених на їх території, повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження і раціонального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони традиційного середовища. На це спрямовано такі заходи, як установлення зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів, затвердження місцевих правил забудови. Розробка історико-архітектурного опорного плану м. Хмельницький, в також визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів, виконання історико-архітектурної інвентаризації об'єктів культурної спадщини ґрунтується на чинних нормативно-правових документах, які формують сучасну нормативну базу таких досліджень, а саме:

- Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 08.06.2000 № 1805-III;
- Закон України "Про основи містобудування" від 16.11.1992 № 2780-XII;
- Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" від 23.02.2011 № 3038-VI;
- Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.06.1991 № 1264-XII;
- Закон України "Про природно-заповідний фонд" від 16.06.1992 № 2456-XII;
- Закон України "Про охорону археологічної спадщини" від 18.03.2004 № 1626-IV;
- Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 № 318 "Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів";
- Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 "Про затвердження Списку історичних населених місць України (міста та селища міського типу)";
- Постанова Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 № 909 "Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним";
- ДБН 360-92** Містобудування. Планування та забудова міських і сільських поселень;
- ДБН Б.1-3-97. "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження генеральних планів міських населених пунктів";
- ДБН В.3.2-1-2004. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини;
- ДБН Б.2.2-2-2008. "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування". Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 11.06.2008 № 249;

- ДБН Б.2.2-3: 2012. "Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту". Затверджено наказом Мінрегіону України від 12.03.2012 № 106;

- ДБН А.2.2-6-2008. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини. Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 23.06.2008 № 262;

Окрім того, враховуючи ту обставину, що на даний час затвержені лише методичні рекомендації щодо засад, порядку розроблення та затвердження зон охорони пам'яток архітектури, а для решти видів пам'яток – ні, і в той же час, пам'яткоохоронне законодавство вимагає визначення у науково-проектній документації зон охорони для усіх видів пам'яток, розробники користувалися єдиною, що на сьогодні існує, методичною базою з цього питання, а саме: «Тимчасовою інструкцією по організації охоронних зон та зон регулювання забудови для пам'ятників культури в Українській РСР» (затверджена Держбудом і Мінкультури 09.08.1968); «Методическими рекомендациями по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР» (схвалено Держбудом УРСР 19.03.1982).

Результатом досліджень стали: історико-архітектурний опорний план м. Хмельницький з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів – текстова та графічна частини.

Графічна частина роботи представлена трьома креслениками:

- Історико-архітектурний опорний план м. Хмельницький з визначенням меж зон охорони пам'яток, історичних ареалів – основне креслення.
- Ландшафт території м. Хмельницький.
- Територіальний і розпланувальний розвиток м. Хмельницький.

Представлена робота виконана під науковим керівництвом кандидата історичних наук Л.В. Томілович авторським колективом у складі головного архітектора проекту кандидата технічних наук Л.О. Апостолової-Сосси, відповідального виконавця – культуролога І.В. Єрзіної, історика – О.О. Попельницького.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА РОЗПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

1.1. Історична довідка

м. Хмельницький – обласний, районний центр. Розташований у межах Подільської височини у центральній частині області, на р. Південний Буг при впадінні в нього р. Плоскої. Належить до категорії великих міст із населенням 259 тис. мешканців (2008 р.). Відстань до Києва – 376 км.

Розташування на перехресті стародавніх шляхів та природний чинник – сприятливий клімат, наявність водних ресурсів і родючі землі - зумовили заселення території, яку нині займає м.Хмельницький та його околиці, з давніх часів. У ході розвідок та спостережень за земляними роботами на околицях міста виявлено чимало археологічних об'єктів. Зокрема, на схід від мікрорайону Лезневе – поселення з матеріалами доби бронзи II тис. до н.е. та скіфського часу VII-III ст. до. н.е., у мікрорайоні Озерна – багаточислове поселення з матеріалами раннього залізного віку I тис. до н.е., у мікрорайоні Дубове – поселення скіфського часу VII-III ст. до. н.е., у мікрорайонах Гречани та Озерна – поселення черняхівської культури III-IV ст. тощо. До наших днів збереглися кургани, які датуються археологами VI-III ст. до. н.е. (скіфський час) – один у мікрорайоні Заріччя та два на південний схід від мікрорайону Ракове¹.

Враховуючи історичні дослідження, присвячені території Поділля в давньоруську, ординську та ранню литовську добу, накопиченні за останні сто років, немає сумнівів у тому, що територія сучасної Хмельниччини в означені періоди була заселеним краєм з високим рівнем розвитку продуктивних сил. Окрім того, зазначені вище топографічні та стратегічні чинники дають підстави припускати, що поселення мало б тут існувати і в давньоруську, і в ординську, і в литовську добу. Але обґрунтовано підтвердити це припущення можливо лише шляхом проведення археологічних досліджень.

¹ Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. - Хмельницький, 2008. – С.3.

Через брак писемних та археологічних джерел час заснування міста залишається дискусійним питанням. Найбільш давній на даний час виявлений документ, в якому воно згадується, датується 1431 р. Ним є привілей польського короля Владислава II Ягайла, відповідно до якого шляхтичу Яну Чанстуловському було записано 100 гривень на селах Голисін та Плоскирівці, що розташовані на річці Бог у Летичівському повіті Подільської землі². Щоправда, документ зберігся не в оригіналі, а в копії у «Книзі ревізії листів» Литовської Метрики (тієї її частини, що зберігається в Головному архіві стародавніх актів у Варшаві)³. Таким чином, на цей час (1431 р.) поселення вже існувало і було досить значним, оскільки за право мати його «у держанні» була виставлена досить значна сума.

Суттєвим є історичне тло, на фоні якого відбулося це пожалування, як і ціла низка подібних у цей період. З кін. XIV ст. між Коронаю Польською та Великим князівством Литовським точилася боротьба за подільські землі, яка загострилася на поч. 1430-х рр. після смерті великого литовського князя Вітовта, що був «доживотнім» власником цих земель. Ягайло, що намагався у цей час затвердитися на Поділлі, потребував, з одного боку, підтримки місцевих еліт (частина пожалувань є підтвердженням або розширенням уже попередніх привілеїв), з другого – надавав маєтності вірним йому людям, таким чином розширюючи табір своїх прихильників (згаданий вище привілей Яну Чанстуловському відноситься як раз до цього розряду). До речі, протистояння за Поділля закінчилось нічиєю: Західне Поділля з центром у Кам'янці разом із частиною Побужжя відійшло до Корони Польської, у складі якої у 1434 р. утворило Подільське воєводство; натомість Східне Поділля з центром у Брацлаві залишилось у складі Великого князівства Литовського (згодом, уже в XVI ст., з його земель буде утворене Брацлавське воєводство).

До наступних років XV ст. відноситься ще п'ять згадок (1434, 1461, 1464, 1469, 1470 рр.)⁴ про поселення, яке переважно називалося у документах

² Михайловський В. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті // Український археографічний збірник. – 2004. – Т. 11/12. – С. 771-772.

³ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія. – Хмельницький, 2015. – С.10.

⁴ Єсюнін С. М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С. 15.

Плоскировом (або Плоскіровом) і знаходилося у цей період у посесії іншого шляхтича – Миколая Свірча або інакше Бедриха (з Бедриховець, Нового двору). З кінця 1438 по 1441 рр., коли Західне Поділля вже перебувало під владою Польської Корони (з 1432 р.), Микола Бедрих (старший, відомий ще за документальними згадками кін. XIV ст. як особа, що мала чималу владу та маєтки на Поділлі, батько Миколая Свірча, який отримав у посесію Плоскирів у 1450-х рр.) займав посаду кам'янецького каштеляна⁵ та отримав ще низку сіл у Смотрицькому повіті (до кін. XV ст. Свірчам належало 33 села на Поділлі, тобто майже увесь Смотрицький повіт), а також містечко Смотрич (з 1440 р.)⁶. У другій половині XV ст. Бедрихи продовжили розширювати свої маєтності у Смотрицькому повіті та Подільському воєводстві взагалі (перш за все Миколай Бедрих з Новодвора, який, як і його батько, займав посаду кам'янецького каштеляна з 1467 по 1490 р.). Про це свідчать королівські привілеї від 1467 (два), 1470 (два), 1472, 1474, 1480, 1490 рр.⁷ Центром володінь Бедрихів на Поділлі стає Новодвор (з поч. XVI ст. він називатиметься Городок Бедрихів), а Плоскирів був лише однією з їх численних маєтностей на цих теренах. До речі, на прикладі Плоскирова добре простежується, яким чином формувалися маєтності Бедрихів: перші привілеї вказують лише на те, що поселення надається їм в посесію на певних умовах, натомість привілей 1470 р., наданий королем польським Казиміром IV, дозволяє кам'янецькому каштелянові Миколаєві Бедриху викупити села Голисін та Плоскирівці у попередніх власників⁸. Таким чином, посесія трансформується у право власності, а далі у «дідичне» спадкове право.

⁵ Przyboś K. Urzędnicy województwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spis. – Kraków, 1994. – S. 67; Петров М.Б. До історії XV-XVIII ст. Новодвору-Городка-Бедрихова. Джерелознавчий аспект // Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції "Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє". – Городок: Бедрихів край, 2008. – С. 213.

⁶ Петров М.Б. До історії XV-XVIII ст. Новодвору-Городка-Бедрихова. .. – С. 213; Михайловський В. Формування латифундії Миколая Бедриха з Бедриховець у Подільському воєводстві у другій половині XV ст. // Городок над Смотричем. – Городок: Бедрихів край, 2006. – С. 84.

⁷ Петров М.Б. До історії XV-XVIII ст. Новодвору-Городка-Бедрихова. .. – С. 216.

⁸ Михайловський В. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті // Український археографічний збірник. – 2004. – Т. 11/12. – С. 771-772.

При цьому протягом XV ст. Плоскирів залишався невеликим сільським поселенням. Вірогідно, під кін. XV ст. його населення навіть зменшилось у порівнянні з першою половиною того ж століття, враховуючи складну зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася на південних рубежах Корони Польської та Великого князівства Литовського, регулярні руйнівні напади кримських татар на землі Правобережної України, починаючи з 1480 р.

Зазначимо, що з кін. XV ст. розпочинається один з найбільш складних етапів у розвитку Правобережної України, в т.ч. Західного Поділля, на території якого розташовувався Плоскирів. З 1480-х років розпочинається низка руйнівних походів кримських татар, які діяли у союзі з Московським князівством та мали на меті максимальне ослаблення спільних противників – Великого князівства Литовського та Корони Польської (у той період ці держави були об'єднані особистою унією – єдиним правителем обох був Казимир IV Ягеллончик) і тому планомірно винищували їх південно-східні околиці. В той час значно зменшилося населення на Правобережжі, як і територія, яка входила до складу Великого князівства Литовського у степовій та лісостеповій частині сучасної України. Життя залишилося лише неподалік замків, які могли дати захист. У значній мірі змінилося і заняття населення – землеробством в таких умовах було займатися вкрай складно, тож місцеві жителі переорієнтувалися переважно на промисли. Така ситуація тривала до кін. XVI ст., коли після укладання Люблінської унії, розпочинається активна феодална колонізація, зростає кількість замків, завдяки чому зміцнюються кордони держави, збільшується кількість поселень і населення на Правобережжі. Разом із тим поширюється фільваркова система господарювання, яка принесла за собою посилення залежності селян від землевласників, що викликало зрозумілий опір.

Принаймні уявлення про кількість населення Плоскирова ми можемо скласти на підставі Реєстру димів Подільського воєводства за 1493 р.: відповідно до нього, мешканці поселення платили податки з 7 плугів⁹. Виходячи з цього, кількість населення можна обрахувати у 50-100 осіб.

⁹ АЮЗР. - Ч.VIII. – Т. II. – К., 1894. – С.339.

Після смерті у 1496 р. Миколая Бедриха (Свірча) його величезні маєтки були поділені між двома синами – Андрієм та Михайлом. Плоскирів, разом з низкою інших, у тому числі розташованих на Побужжі, дістався Андрієві. А вже на поч. XVI ст. у якості весільного подарунку частина замку Новий двір (Городок), села Чорний Острів, Голишин та Плоскирів перейшли у володіння Беати Свірчівни, племінниці Андрія, яка вийшла заміж за Станіслава Гурського з Гури (1509). Невдовзі, 28 грудня того ж року в Кам'янці королівський маршалок, львівський та кам'янецький староста Ян Ходецький з Ходча підтвердив Беаті з Новодвору запис 400 угорських флоринів на половині замку Городка та добрах Плоскирові, Голишині, Чорному Острові її чоловікові Станіславу з Гури. А у 1510 р. за воєнну службу польський король Сигізмунд I Старий надав Станіславу Гурському у пожиттєве володіння Голишин, Плоскирів у Кам'янецькому повіті та с. Плоску, державу Гурського¹⁰.

Станіслав Гурський володів Плоскировом до своєї смерті у 1534 р. Підтвердження тому зустрічаємо у різних документах – під 1519, 1526 рр. тощо. Судити про розміри та чисельність населення Плоскирова у першій половині XVI ст. дають можливість поборові реєстри: так, на 1530 р. з нього було взято податку з 10 плугів, за 1542 – з 8¹¹. До речі, у той час Плоскирів відносився до Меджибозького повіту. Як податкову одиницю, плуг прирівнювали до волинської волоки та дворища, що дорівнювала загалом 21,36 га. Тобто, у першій половині XVI ст. до Плоскирова належало близько 170,9-213,6 га. Враховуючи, що чисельність населення для плуга була 12-14 осіб, кількість мешканців Плоскирова у цей час становила до 150 осіб¹².

Станіслав Гурський помер у 1534 р., не залишивши нащадків. Тож маєтки, які він отримав у посаг за дружиною, повернулися до родини Свірчів. Зокрема, Плоскирівський та Чорноострівський маєтки опинилися в руках доньки Андрія Свірча – Анни. Анна Свірчівна спочатку (бл. 1524 р.) була заміжня за Миколаєм Романовським, а згодом (близько середини 1530-х рр.) -

¹⁰ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С. 16-17.

¹¹ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 167.

¹² Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С. 18.

за хорунжим і кам'янецьким старостою Мацеєм Влодком із Германова. Отже, можна припустити, що близько 1535 р. Плоскирів через Анну переходить у «держання» Мацея Влодка. Згодом це держання було затверджено королем Сигізмундом I – привілеєм від 26 березня 1547 р. Мацею Влодку з Германова у доживоте володіння було надано Плоскирів, Голишин та Лезнів¹³. Це надання у 1550 р. підтвердив король Сигізмунд II Август своїм привілеєм, зробивши згадані вище маєтності спадковим володінням¹⁴. Взагалі володіння кам'янецького старости Мацея Влодка були чималими: у Кам'янецькому повіті йому належало село Біла (нині село Чемеровецького району), в Тербовельському повіті – 12 поселень. Окрім того, як уже згадувалось, він був одружений з Анною Свірчівною, яка у посагу принесла йому Чорноострівську волость¹⁵.

З цього часу настає новий етап у розвитку Плоскирова – Влодки збудували тут замок, перетворили село на місто з отриманням прав самоуправління, а сам маєток над Бугом отримав статус староства, став значним господарським та адміністративним осередком.

Про розміри Плоскирова, кількість його населення опосередковано свідчать поборові реєстри того часу. Відповідно до їх даних, і перші, і другі зростали досить значними як на той час темпами: так, на 1542 р. було стягнуто податків від 8 плугів, у 1565 р. – від 19 плугів, у 1569 р. – від 22,5 плугів¹⁶. Відповідно, кількість населення за цей час зросла приблизно зі 100 до 300 осіб¹⁷.

Швидкому розвитку поселення сприяло створення більш безпечних умов життя для його населення: як уже зазначалось, близько сер. XVI ст. за ініціативи М.Влодка було зведено замок та, вірогідно, міські укріплення. Достеменною датою будівництва фортифікацій на даний час залишається

¹³ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С. 19.

¹⁴ Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. - №5. – С. 182.

¹⁵ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.21.

¹⁶ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 167, 180, 228.

¹⁷ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.22.

невідомою. Проте на 1565 р. вони вже існували, про що свідчить низка документів: так, у люстрації кам'янецького староства за 1565 р. зазначено, що мешканці села Трихівці (нині Стрихівці) зобов'язані виконувати гужову повинність і у разі необхідності мають обслуговувати Кам'янець, Летичів, Плоскирів (як можна припустити, замки)¹⁸. Окрім того, в поборовому реєстрі за 1565 р. Плоскирів разом з Чорним Островом виступає у списку укріплених населених пунктів з визначенням «*oppidum*»¹⁹. Про розміри і конфігурацію замкових укріплень найбільш раннього періоду на даний час джерел не виявлено.

Наявність замкових укріплень, активне економічне зростання, збільшення кількості населення сприяли перетворенню Плоскирова на міське поселення у 60-ті рр. XVI ст. А у 1566 р. клопотанням Мацея Влодка місту було надано привілей на магдебурзьке право²⁰. Міське самоврядування, хоча і обмежене, сприяло розвитку ремесел і торгівлі, зумовило формування міських станів населення. Так, у поборовому тарифі Подільського воєводства за 1583 р. значилися у м. Плоскирові один православний священик, декілька десятків ремісників, купців та представників інших станів²¹. У 1578 р. король Стефан Баторій надав місту привілей на проведення щорічних ярмарків на Новий рік, святого Віта та Різдво Богородиці, а також базарів щовівторка²². Через Плоскирів проходив торгівельний шлях, що пов'язував Волинь з Поділлям, зокрема, прямував через Острог, Старокостянтинів, Заславль до Кам'янця, а друге його відгалуження – через Деражню на Бар і далі до Східного Поділля та Київщини²³.

Про зростання Плоскирова у другій половині XVI ст. надалі свідчать поборові тарифи: як уже згадувалось, відповідно до цих документів, у 1578 р.

¹⁸ Люстрація каменецького староства // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 170.

¹⁹ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym... – S.180.

²⁰ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.23.

²¹ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 243.

²² Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1888. – Т. VIII. – S. 53.

²³ Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К.- Львів, 2000.

місто сплатило податків за 22,5 плуги, що свідчить про те, що воно увійшло до числа значних населених пунктів Подільського воєводства, а у 1583 р. – за 24,5 плуги²⁴.

Ще у 1570 р. відбулася зміна власника: після смерті Мацея Влодка маєтки успадкував його син Станіслав (народжений від шлюбу з Лаською, донькою воєводи сєрадзького)²⁵, який у всіх відношеннях виявився гідним продовжувачем справ батька. Воєвода белзький, староста галицький і коломойський Станіслав Влодек був одружений на Ельжбеті Замойській, сестрі канцлера і коронного гетьмана Яна Замойського. Завдяки цим родинним зв'язкам власнику Плоскирова вдалося залучити до розбудови міських і замкових укріплень італійського архітектора Бернарда Морандо, який багато працював на замовлення Я.Замойського²⁶. Тож у кін. 1580-х – на поч. 1590-х рр. Б.Морандо приїздив до Плоскирова і відповідно до його проектів з урахуванням новітніх досягнень фортифікаційного мистецтва були перебудовані укріплення міста²⁷. На жаль, джерел щодо того, як виглядали ці укріплення після перебудови, на цей час також не виявлено.

Єдині відносно докладні джерела на цю тему – карта Поділля Боплана з зображеними на ній міськими укріпленнями Плоскирова (досить дрібного масштабу) 1650 р. та опис згаданих вище укріплень у щоденнику Ульріха фон Вердума за 1671 р. Причому вони дещо протирічать одне одному. Так, на карті Г.Боплана показані бастіонні укріплення міста, повернуті у південний бік, замок як окрема складова не показаний зовсім. Зокрема, на острові, розташованому при впадінні р. Пласкої до р. Буг, з якого починався розвиток поселення, укріплення не показані. В той же час, Ульріх фон Вердум засвідчує наявність замку саме на острові, до якого провадив міст. Натомість він зазначає, що, судячи зі свідчень місцевих жителів, раніше (тобто до періоду Національно-визвольної війни сер. XVII ст. та періоду «Руїни») місто існувало і

²⁴ Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym... – S. 243.

²⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 53; Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... – С.25.

²⁶ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... – С.25.

²⁷ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... – С.26.

на протилежному березі р. Пласкої (тобто там, де Г.Боплан позначив існування міських укріплень), однак на час його візиту там була цілковита руйнація і запустіння²⁸.

Таким чином, виглядає абсолютно очевидним, що місто, як воно показано на карті Боплана, могло бути зруйнованим під час бурхливих подій сер. XVII ст., натомість виникає питання, чи у такі скрутні часи була можливість мобілізувати людські і фінансові ресурси для будівництва замку на острові, якщо він не був побудований до сер. XVII ст., чи все-таки, ймовірно, він існував ще з сер. XVI ст., що виглядає логічно, оскільки саме острів був найкраще захищеною ділянкою на території Пласкирова, просто не позначений на мапі Боплана. Ці питання залишаються відкритими, оскільки джерельна база на цю тему дуже обмежена. Відповідь на них можна отримати лише з виявленням нових картографічних чи писемних джерел, або в ході проведення археологічних досліджень на території колишнього острова.

Отже, період другої половини XVI ст. став часом розквіту для Пласкирова. Як результат, зростає його значення як важливого адміністративного, економічного та стратегічного осередку, що проявилось, зокрема, у тому, що з поч. XVII ст. місто зазначено майже на усіх картах польських та українських земель європейських і вітчизняних картографів.

Згаданий вище період піднесення змінився у першій половині XVII ст. стагнацією. Після смерті у 1615 р. Станіслава Влодка Пласкирівське староство змінює державця. У 1616 р. ним став воєвода подільський Станіслав Лянцкоронський, який помер уже наступного року. Наступним державцем Пласкирова став коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Він мав величезні маєтки на Поділлі та Волині, у Київському та Брацлавському воєводствах, головну резиденцію у Бродах, палаци у Варшаві і Підгірцях. Пласкирівське староство було однією з численних маєтностей, вочевидь, не пріоритетних, тож ним новий власник особливо не опікувався²⁹.

²⁸ Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця // Жовтень. – 1983. - №9-10. – С.94-95.

²⁹ Єсюнін С.М. Пласкирів: давня історія... - С.33.

За даними на 1629 р. у Плоскирові числилося 260 будинків, в яких проживало близько 1300 осіб³⁰. Кількість населення позначена без урахування кількості замкової залоги. Але навіть з огляду на це, Плоскирів у цей час не був серед значніших населених пунктів Поділля, поступаючись за розмірами та чисельністю населення багатьом іншим, зокрема Кам'янцю, Сатанову, Городку, Дунайгороду, Мурафі, Могилеву тощо³¹. До цього ж періоду відноситься перша згадка про єврейське населення Плоскирова – в документах Ваада Чотирьох земель вона датується 1627 р.³²

Не приніс значних змін у розвиток міста та староства їх перехід у 1643 р. до нового державця – сина Станіслава Конецпольського Олександра. Він, як і батько, був зосереджений на військовій кар'єрі та виступав власником численних маєтків в різних частинах Речі Посполитої, тож Плоскирів і надалі залишався на периферії інтересів своїх власників. Окрім того, за кілька років почалася Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького (1648-1657), в якій О.Конецпольській брав активну участь з польської сторони. Так, він стане одним з трьох региментарів польського війська під час битви під Пилявцями, в якій шляхетське ополчення буде наголову розбите козацьким військом.

Події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (1648-1657 рр.) та наступний період "Руїни" трагічно відбилися на подальшому розвитку Плоскирова. Як відомо, за Зборівською (1649) та Білоцерківською (1651) угодами Поділля залишилось під владою Речі Посполитої. Проте ні козацька верхівка, ні місцеве населення не мали наміру з цим миритися, та й сам гетьман ставив собі за мету об'єднати під своєю владою у межах козацької автономії усі етнічні українські землі. Тож Плоскирів неодноразово опинявся у вирії подій. Так, у березні 1649 р. польське військо виступило на Поділля, щоб повернути собі ці землі з-під козацької влади. Один з головних загонів, яким

³⁰ Єсюнін С.М. До історії надання Плоскирову магдебурзького права // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч.І. – С. 139-146.

³¹ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.34.

³² Сто єврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 1. Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998. – С. 179.

командував підчасий коронний Микола Остророг, зайняв Пłosкирів, де розташувався на постій. У квітні того ж року польські війська вирушають на південь Волині, залишивши в місті невелику залогу. У червні-липні 1649 р. козацько-селянське військо під проводом Б.Хмельницького просувається на Поділля. Одночасно в районі Пłosкирова - Чорного Острова полк Данила Нечая завдав поразки шляхетським загонами кам'янецького каштеляна, майбутнього гетьмана польного Станіслава Лянцкоронського. Польське військо відступило до Збаража. У червні 1651 р. польський загін ротмістра Кондрацького вчинив рейд під Пłosкирів, де напав на послів Б.Хмельницького, що поверталися з Молдови. Було перебито козацький ескорт, взято в полон відомого українського дипломата Силуяна Мужилівського. В березні 1654 р. в Пłosкирові та його околицях зосередилося польське військо коронного гетьмана Станіслава Ревери Потоцького, яке незабаром почало просуватися на схід Поділля³³.

Після смерті Б.Хмельницького (1657) Україна, в тому числі Західне Поділля, поринає у вир громадянської війни. Цей період отримав в історичній літературі назву "Руїна". У 1663 р. Гетьманщина фактично розпалася на Правобережну та Лівобережну, кожна з яких мала окремого гетьмана, якого підтримували правителі сусідніх держав. Правобережним гетьманом у 1663 р. було обрано П. Тетерю, який визнавав чинність Гадяцького договору і вважав себе разом з Військом Запорізьким та територією, яку контролював, підданими Речі Посполитої. Гетьманом Лівобережної України став І.Брюховецький, якого підтримувала Московська держава. Кожен з них прагнув об'єднати під своєю булавою обидва береги. Громадянська війна не обмежувалася лише територією Гетьманщини, вона перекинулася на Волинь та Поділля.

За відновлення Пłosкирова у цей період взявся новий пłosкирівський староста Ян-Кароль Белецький, який отримав у посесію ці землі у 1659 р. після раптової смерті від хвороби хорунжого коронного Олександра Конецпольського. Щоб відродити життя у спустошеному старостві, польський король Ян Казимір надав привілей Я.Белецькому «...на поселення наново

³³ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.35.

містечка Пłosкирова зовсім спустошеного...з тими саме правами, привілеями, вільностями і звичаями, які воно мало перед спустошенням»³⁴.

Поволі життя в Пłosкирові та його околицях почало відроджуватись. І хоча люстрація Подільського воєводства 1665 р. знову засвідчила стан руїни в Пłosкирівському старостві, проте зафіксувала наявність 12 садиб у Пłosкирові, власники яких не сплачували жодних податків, оскільки «недавно тут осіли»³⁵. До Пłosкирова і далі належали села Голишин, Леснів або Глезнів, Мацьківці, Заріччя, Волиця, в яких не було жодного підданого, стави та млини пусті, бо мешканці не можуть залишатися в своїх домівках через напади опришків. Отож, з Пłosкирівського староства було вирішено збирати податку лише 5 флоринів «старої» кварти і 5 флоринів «нової». Окрім того, люстрація зафіксувала ім'я нового державця Пłosкирівського староства – ним став Мартин Замойський³⁶, представник молодшої гілки відомого шляхетського роду гербу Єліта³⁷.

Не встиг М.Замойський отримати в «держання» Пłosкирівське староство, як у 1667 р. містечко знову було спустошене. Цей факт зафіксовано в «Обліку димів у Летичівському повіті за 1668 р.»: Пłosкирів було зруйновано татарами і козаками під час їх спільного виступу під командуванням П.Дорошенка проти поляків. Містечко вщент спалили, а мешканців забрали в ясир³⁸. Отож, на 1668 р. у Пłosкирові виявлено лише 2 халупи, а податки були зібрані лише з одного диму. Не в кращому стані були і села, що належали до староства – усі вони визнані пустою, урочищами³⁹.

Ситуація дещо покращується до 1671 р., з якого походить лаконічний опис міста в щоденнику Ульріха фон Вердума. Він засвідчив, що на острові посеред озера розташовувався невеликий замок, укріплення якого складали вали та частокіл. На території замку він нарахував 30 будинків та православну

³⁴ ДАХО, Ф. 29, оп.1, спр.3, арк. 38. Цит. за працею: Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.36.

³⁵ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 53.

³⁶ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 54.

³⁷ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.38.

³⁸ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.38-39.

³⁹ АЮЗР. – Ч. VII. – Т.ІІ. – С. 531; Єсюнін С. М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С.19.

церкву. Острів з суходолом пов'язував довгий міст. Також мандрівник зазначив, що за чотири роки до його відвідин на місто було скоєно татарський напад і забрано в полон відразу півтори тисячі душ⁴⁰, тобто зусилля державців проскурівського староства по відродженню цих теренів давали свої плоди, на жаль, успіхи були короткотривалими через постійну зовнішню небезпеку.

Навесні 1672 р. турецьке військо у кількості 30 тис. осіб перейшло через Дунай та рушило на Поділля. Союзником султана у цій війні був гетьман П.Дорошенко та частина козацьких полків, яка підтримувала його ідею "турецького протекторату над козацькою автономією". Уряд Речі Посполитої та гарнізони подільських фортець виявилися неготовими протистояти нападникам, більшість з них було захоплено.

Результатом цієї війни стало підписання Бучацького договору 1672 р., за яким Поділля перейшло під владу Порти. У вересні 1673 р. польсько-литовське військо на чолі з коронним гетьманом, майбутнім королем, Яном Собеським розпочало нову війну з Туреччиною, маючи на меті повернути Поділля. Польським військам вдалося відвоювати Сатанів, Зиньків, Меджибіж, Чорнокозинці⁴¹ - тобто воєнні дії відбувалися зовсім поруч із Пłosкировом. У 1676 р. відвойовані замки знову взяла в осаду турецька армія на чолі з самим султаном Мехметом IV і вони разом з усім Поділлям перейшли під владу Османської імперії.

Період турецького панування, який тривав на Поділлі більше чверті століття, також приніс з собою руйнування та занепад. Ця узагальнююча характеристика вповні відноситься до Пłosкирова: в останній третині XVII ст. це було невелике поселення зі зруйнованими замковими та міськими укріпленнями, де не було ремісників, не проводились ярмарки, а населення складало всього кілька родин⁴². Хоча у складі Османської імперії Пłosкирів продовжував залишатися адміністративним осередком – центром нахіє, підпорядкованим Меджибізькому санджаку Кам'янецького еялету, але, як і

⁴⁰ Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця // Жовтень. – 1983. - №9-10. – С. 94-95.

⁴¹ Маркова С. Сатанів: Історія, міфи та легенди. – Хмельницький, 2010.

⁴² Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.40.

майже усе Поділля, і саме місто, і його околиця були поруйнованими і малонаселеними. Так, у 1681 р. в нахіє нараховувалось 35 поселень, з яких лише 17 мали населення. На території нахіє мешкало усього 1542 мешканці, числилось 252 християнських та 5 єврейських господарств⁴³.

Офіційно Поділля було повернуто Речі Посполитій за Карловецьким договором 1699 р. та Андріанопольським договором 1712 р. На цих землях було відновлено адміністративний поділ на воєводства та повіти. Маєтки повернулися до колишніх власників, зокрема проскурівське староство було повернуто Замоїським, його державцею став Томаш-Юзеф Замоїський – син Мартина, який успадкував плоскирівський маєток після смерті батька у 1689 р.⁴⁴ Близько 1703 р. новий власник вступив у володіння розореним староством. Він вирішив не відновлювати замкові укріплення, лише міські, а, головним чином, зосередитися на відродженні економічного життя своїх володінь. Через спустошення містечка і навколишніх сіл, Замоїські змушені були переселити на ці землі селян-мазурів зі своїх володінь на території етнічної Польщі, також серед переселенців були представники дрібної шляхти та міщанства. Цим пояснюється велика кількість поляків-католиків у Плоскирові, Городку та їхніх околицях⁴⁵ – маєтностях Замоїських на поч. XVIII ст., які стали ареною колонізації у цей період.

Окрім того, щоб активізувати колонізаційні процеси власник оголосив усім мешканцям Плоскирова «слободу» - звільнення від усіх податків та відробітків. Не зважаючи на усі зусилля, процес відродження економічного життя в краї тривав повільно, причиною чому були як чинники внутрішньополітичного характеру, так і зовнішні фактори.

Річ Посполита, до складу якої повернулися подільські землі, у першій пол. XVIII ст. була країною, що перебувала у системній затяжній кризі, як політичній, так і економічній. Причинами її були всевладдя магнатерії, надзвичайна упривіліюваність шляхетського стану за рахунок інтересів інших

⁴³ Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. - Warszawa, 1994.

⁴⁴ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.41.

⁴⁵ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.41.

суспільних прошарків, криза феодальної системи виробництва тощо. Кризові явища найбільше відбилися на нижчих прошарках суспільства, зокрема селянстві та міщанстві. Окрім того, край був розорений постійними війнами, погано контролювався польською адміністрацією, яка щойно почала повертатися до адміністративних центрів, а в народі жила пам'ять про вільні козацькі часи. У 1702 р. на Правобережній Україні спалахнуло народне повстання, яке очолював полковник Семен Палій та інші козацькі ватажки. На Поділлі діями козацько-селянських загонів керував брацлавський полковник Андрій Абазин. Наприкінці листопада 1702 р. загони повсталих захопили Пłosкирів та тримались тут близько трьох місяців. У січні 1703 р. для придушення повстання на Поділля вступила маже 10-тисячна коронна армія на чолі з польним гетьманом Адамом Сенявським. Військо стало табором неподалік від Пłosкирова і невдовзі здобуло місто⁴⁶.

У 1725 р. Юзеф-Томаш Замойський помер, не залишивши прямих нащадків. Пłosкирівське староство перейшло до його молодшого брата – Міхала-Здіслава. Він, на відміну від старшого брата, майже не опікувався Пłosкирівським староством, був зосереджений на відновленні своїх пруських та сандомирських маєтків, які постраждали під час Північної війни 1700-1721 рр. Після смерті Міхала-Здіслава у 1735 р. Пłosкирівське староство успадкував його старший син – Томаш-Антоній, а після його смерті у 1751 р. – чотирирічний син останнього Клеменс⁴⁷. До його повноліття опікуном був дядько – Ян-Якуб Замойський, воєвода подільський, староста любельський. Коли юнаку виповнилось сімнадцять років, він одружився з двадцятидворічною княжною Констанцією Чарторийською та вступив у володіння Пłosкирівським староством. За три роки молодий, але з дитинства хворобливий Клеменс Замойський помер (1767 р.), а оскільки не мав дітей, Пłosкирівський маєток перейшов до Яна-Якуба Замойського. У 1768 р. Клеменсова вдова Констанція вийшла заміж за Анджея Замойського – великого канцлера коронного, сенатора, маршалка коронного трибуналу, брата Яна-Якуба. Вона вмовила

⁴⁶ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.41-42.

⁴⁷ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.42-43.

останнього передати Пłosкирівське староство, яке їй сподобалось, Анджеєві (а, фактично, в її володіння)⁴⁸.

Часта зміна власників не сприяла ефективному господарюванню, тож вцілому протягом XVIII ст. економічне відновлення та подальший розвиток відбувалися повільними темпами. Так, люстрація 1765 р. зафіксувала наявність тут цехів: кушнірського, кравецького, ткацького, шевського, ковальського, бондарського. Прибуток від староства обліковувався у 30, 732 зл. 14 гр. Окрім того, жителі Пłosкирова платили чинш з доріг, степові, ставкові, котлові, десятину з вуликів (бджільну) від кількості вуликів, оренду, на загальну суму 20, 636 зл. 6 гр.⁴⁹

Щоб сприяти економічному піднесенню Пłosкирова король Станіслав Август Понятовський надав у 1775 р. місту привілей на проведення двох щорічних ярмарків: один відбувався на Новий рік, другий – на день св. Анни (можна припустити, що на той час у місті вже існував дерев'яний костел св. Анни і вона була святою покровителькою міста), обидва ярмарки – двотижневі. Окрім того, згаданий привілей дозволяв проводити щотижневі торги⁵⁰.

Про економічне зростання та відносний добробут мешканців свідчить зростання єврейського населення, яке фіксується протягом другої половини XVIII ст., хоча бували цілі періоди (наприклад, 1768 р.– поч. 1770-х рр., кін. 1780-х рр., коли динаміка демонструвала негативні показники). В розпорядженні дослідників є переписи єврейського населення Київщини, Поділля та Волині, починаючи з 1765 р. Тож у цьому році фіксується в Пłosкирівському кагалі 750 душ (у Летичівському повіті Подільського воєводства він був 8-м за чисельністю)⁵¹. За переписом 1784 р. в Пłosкирові мешкала 551 душа єврейського населення⁵² (кагал був 6-м за чисельністю населення в Летичівському повіті; тобто, у порівнянні з 1765 р. вона зменшилась, що можна пояснити подіями Коліївщини, під час якої значно

⁴⁸ Єсюнін С.М. Пłosкирів: давня історія... - С.43.

⁴⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 54.

⁵⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 54.

⁵¹ АЮЗР. – Ч. V. – Т. II. – К., 1890. – С. 36.

⁵² АЮЗР. – Ч. V. – Т. II. – К., 1890. – С. 133.

постраждало польське та єврейське населення Волині, Поділля, Київщини, а також епідемією чуми, яка лютувала на території краю з 1770 р. протягом кількох років і призвела до численних людських жертв. Так, у 1770 р. в Плоскирові померло близько 516 осіб, з яких 200 - діти⁵³).

Уявлення про те, як виглядало місто у цей період, дають люстрації 1775 та 1789 рр. У той час Плоскирівське староство надалі належало Анджеєві Замойському та його дружині Констанції з Чарторийських. У місті було 366 будинків: 184 з них належали євреям, заможним міщанам – 96, халупників та піших у місті нараховувалось 126. Прибуток з міста складав 24,138 зл., з усього староства – 54,023 зл. 14 гр. Також з люстрації 1789 р. дізнаємося, що Проскурів разом з іншим містом – Подолієм (Буцнівцями) фінансував навчання учня у головній лікарській школі в Кракові⁵⁴.

Архітектурними домінантами міста у цей період були костел на острові та православна церква на правому березі р. Плоска (обидві споруди дерев'яні). Головним містобудівним вузлом була ринкова площа (розташована поруч з церквою). На ній нараховувалось 36 будинків, включаючи скарбницю та ратушу. Тут проживали найбільш заможні євреї, які займались торгівлею (за Камеральним описом Проскурова 1797 р., на ринку було 68 лавок, щоправда не всі діяли). У 76 «тильних» будинках мешкали євреї-ремісники, серед яких: 14 кравців, 4 пекарі, 2 кантори (служителі синагоги), 2 різники, 2 столяра, швець, кушнір, конвісар, мірошник, воскобійник та пивовар. Окрім того, у місті було 55 ремісників-християн, серед яких: 12 ткачів, 19 шевців, 10 кушнірів, а решта – ковалі, бондарі, теслярі, рибалки та ін.⁵⁵ При цьому основним заняттям християн-міщан було землеробство, а міщан-євреїв шинкування та торгівля

⁵³ Тхор В. Деякі питання розвитку м. Проскурова у XVIII ст. // Хмельницькому-500. Тези науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1991. – С. 11; АЮЗР. – Ч. V. – Т. II. – К., 1890. – С. 99.

⁵⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 55.

⁵⁵ Трубочанінов С.В. Плоскирівське староство в другій половині XVII-XVIII ст. // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 13-14; Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.46.

дрібним крамом. У місті був дерев'яний пивоварний завод, дві невеликі дерев'яні винокурні (належали євреям), на р. Буг – два дерев'яних млини⁵⁶.

Самоврядування в Плоскирові здійснювалось на основі магдебурзького права (хоча і обмеженого). До складу діючого міського уряду входили війт, який його очолював, два бурмістри, два лавники, писар, лісничий, ставничий та возний. В інвентарі 1775 р. зазначалося, що в місті числилося 9 будинків (садиб) урядовців: війта, двох бурмістрів, двох лавників, писаря, лісничого, ставничого та возного. З протоколів декрету Ординації Замоїських дізнаємося, що вибори урядовців повинні були проводитися щорічно перед Новим роком у приміщенні ратуші. Засідання уряду відбувались два дні на тиждень: у вівторок та суботу. Міський уряд виступав першою судовою інстанцією, але тяжкі кримінальні злочини розглядалися окремим судом, призначеним власником міста. Окрім того, міський уряд мав стежити за дотриманням правил торгівлі, спостерігати, щоб ніхто не наважувався торгувати за межами ринку, не підробляв ремісничих виробів⁵⁷.

Актові матеріали Плоскирова кінця XVIII ст. засвідчують постійне втручання його власників та посесорів у економічне життя міста і дають підстави стверджувати, що ці втручання були пов'язані з задоволенням власних інтересів, які вони ставили явно вище над інтересами міста і перші досить часто суперечили другим. Крім загальноміських і державних податків, міщани та населення передмість виконували ще й різноманітні відробітки, перш за все сільськогосподарського характеру. Всі міщани і селяни плоскирівського староства давали на рік 1000 злотих чиншу, ще у 300 злотих обраховувалось «серпове», у 230 – «ставщизна», в 43 – данина курами і каплунами. Окрім того, міщани несли нічну варту⁵⁸.

⁵⁶ Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Проскуровского повета // Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М. – Хмельницький, 2006. – С. 21-22.

⁵⁷ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.47; Петров М.Б., Яков'юк О.П. Плоскирів - старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. // Матеріали XI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 426.

⁵⁸ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.48.

Наприкінці XVIII ст. в місті переважало єврейське населення – за документам 1784 р. з 300 будинків Плоскирова більшість (170) належала євреям. Кількість єврейського населення у цей час обраховувалась приблизно у 1000 осіб, тоді як загальна кількість населення міста у 2, 5 тис.⁵⁹ Друге місце за чисельністю серед етнічних груп становили поляки-католики, третє – православні українці.

Наприкінці XVIII ст. Проскурів продовжував виконувати роль адміністративного осередку – центру староства, до якого входили села Заріччя, Мацьківці, Шаровечка, Лезневе, Олешин, Іваньківці і Гречани⁶⁰.

У 1792 р. помер Анджей Замойський. Спадкоємцями ординації Замойських виступили два його сини – Олександр та Станіслав Костка. Проте у справу знову втрутилася Констанція, яка не бажала передавати управління усією ординацією синам і вимагала закріплення за собою пожиттєвих маєтностей, серед яких було і Плоскирівське староство. Суперечка була розв'язана вже після другого поділу Речі Посполитою та переходу Поділля під владу Російської імперії⁶¹.

Внаслідок другого поділу (1793 р.) Речі Посполитої Плоскирів разом з рештою Поділля був включений до складу Російської імперії. Місто продовжувало залишатися у пожиттєвому володіння Констанції Замойської⁶², натомість села колишнього Плоскирівського староства були конфісковані до скарбниці, а потім роздані іншим власникам за заслуги перед Російською імперією.

Невдовзі після приєднання Поділля до Російської імперії у липні 1795 р. Плоскирів стає повітовим містечком Подільського намісництва. Саме в цьому указі вперше застосовується нова назва – Проскурів, хоча спеціальної постанови про перейменування міста не було⁶³. У січні 1796 р. було затверджено герб Проскурова: у верхній частині щита – герб Подільський, у

⁵⁹ Петров М.Б., Яков'юк О.П. Плоскирів - старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст... - С.427; Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.49.

⁶⁰ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 55.

⁶¹ Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія... - С.51.

⁶² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – С. 22.

⁶³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького. – Тернопіль: Видавець В.Андрійшин, 2005. – С. 11.

нижній – на голубому полі три схрещені стріли, середня вістрям до низу, а дві крайні – вістрям нагору. При створенні герба за основу був взятий давній герб (родовий герб Замойських «Сліта»), що використовувався у польський період⁶⁴. У тому ж році села Проскурівського староства, що до того належали К.Замойській, імператорським указом були пожалувані фельдмаршалу графу І.Гудовичу, натомість саме місто, як уже зазначалось, залишалось у володіння кн.К.Замойської⁶⁵.

Адміністративно-територіальний устрій краю та управління ним ще раз були змінені у 1797 р. – утворена Подільська губернія, що поділялася на повіти (всього 12), мала 17 міст та 120 містечок. Проскурів став одним з повітових центрів. На цей час увесь його купецький стан (60 осіб) складали євреї, а євреїв міщанського стану у Проскурові нараховувалось 1522 особи. Податкові пільги, надані місту в перші десятиріччя російського правління, сприяли як його економічному розвитку, так і зростанню єврейського населення⁶⁶.

У 1800 р. повітовий землемір Дятлов склав найдавніший з відомих планів м. Проскурова. На ньому можна чітко побачити, що через місто проходили два поштових шляхи (дві стародавні дороги) на Кам'янець та Летичів, які у межах міста становили дві головні вулиці. Назагал розпланування міста було ландшафтним, а забудова – хаотичною⁶⁷. На плані добре проглядається головний містобудівний вузол - ринкова площа, акцентована православною церквою, а також міські укріплення – вали. Проскурів залишався невеликим провінційним містечком, але, як засвідчує план 1800 р., значно зросли його передмістя, переважно у південному та східному напрямках, - вздовж Летичівського та Кам'янецького шляхів, а також вздовж узбережжя р. Буг.

У 1801 р. було розібрано старий дерев'яний костел св. Анни, який знаходився в аварійному стані. Він розташовувався на острові, на території колишнього замку. У 1808 р. на його місці розпочалося зведення мурованого

⁶⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 22.

⁶⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 23.

⁶⁶ Сто єврейських местечек Украины. Исторический путеводитель... – С. 180.

⁶⁷ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 11.

храму на кошти, зібрані серед парафіян (найбільший внесок у будівництво зробив землевласник Летичівського повіту Матвій Журавський, голова граничного суду)⁶⁸. Завершилося будівництво у 1821 р.⁶⁹ У 1802 р. також було споруджено новий міст та насипана нова гребля через р. Буг⁷⁰.

Окрім того, варто зазначити, що невдовзі після приєднання Поділля до Російської імперії, в Проскурові починають постійно дислокуватися військові частини: так, ще у 1796 р. в місті та селах повіту були розміщені частини піхотного полку, у 1800 р. тут укомплектували штатну військову команду, базовим для формування якої став Володимирський мушкетерський полк (всього складалася з 26 осіб), у 1818 р. в місті було розміщено роти артилерійського полку⁷¹.

У 1822 р. у Проскурові сталася масштабна пожежа, яка знищила майже усі дерев'яні споруди міста. Ця пожежа підштовхнула до його перебудови на регулярних засадах. У 1824 р. був затверджений генеральний план Проскурова, розроблений подільським губернським землеміром В.Рудницьким та архітектором Геслером⁷². План передбачав прокладання регулярних прямих вулиць (як під кутом 90°, так і під кутом 45°, що зумовлювалося наявністю та напрямками вулиць, які були частинами торгівельних шляхів, зокрема Кам'янецького та Летичівського). Уся міська територія була поділена на 51 квартал, 403 садибні ділянки. Саме за цим планом були прокладені всі основні вулиці центральної частини міста: Соборна, Купецька (нині – Подільська), Дворянська (нині – Володимирська), Комерційна (нині – Грушевського), Аптекарьська (нині – Проскурівського підпілля), Ремісничка (нині – Вайсера), Мільйонна (нині – Героїв Майдану), Старобульварна (нині Гагаріна та частина Свободи) та ін. Центральними вулицями залишилися вже згадані відтинки поштових шляхів – дорога на Летичів отримала назву вул. Олександрівської

⁶⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich... – S. 53.

⁶⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁷⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 25.

⁷¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 23, 25, 27.

⁷² Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 11-12.

(нині – Проскурівська), на Кам'янець – Кам'янецької⁷³. Головним містобудівним вузлом надалі залишалася Ринкова або Соборна площа. Дерев'яний храм Різдва Богородиці згорів під час пожежі 1822 р. і на його місці у 1835-1837 рр.⁷⁴ був зведений мурований собор (на це з державної скарбниці було асигновано 60 тис. карб.)⁷⁵, який разом з костелом св. Анни та спорудженим на поч. ХІХ ст. тюремним замком були найбільш значними акцентами у забудові міста ХІХ ст.

При цьому Проскурів розвивався вкрай повільно, що пов'язано з загальною кризою соціально-економічного розвитку Російської імперії у першій половині ХІХ ст., причиною якої були пережитки феодального ладу, перш за все кріпацтво, яке стримувало розвиток ринку праці, та необмежене самодержавство. Станом на 1845 р. у місті діяло всього кілька промислових підприємств і то дрібних, мануфактурних: завод мідних виробів, миловарний, свічковий та тютюнова фабрика⁷⁶. На низькому рівні був і культурно-освітній розвиток Проскурова: на сер. ХІХ ст. єдиним навчальним закладом, окрім церковно-парафіяльної школи, було єврейське училище 1 розряду, відкрите у 1851 р., яке складалося з двох класів⁷⁷. У 1856 р. на території міського православного кладовища коштом дворянина Григорія Савенка була зведена мурована Успенська цвинтарна церква⁷⁸.

Наступний етап у соціально-економічному розвитку міста розпочався після реформ 1860-1870-х рр. в Російській імперії та розпочатою у зв'язку з цим індустріалізацією Південно-Західного краю Росії. На 1864 р. у Проскурові нараховувалось 6930 мешканців, з них євреїв 4190, католиків – 1513, решта – православні. У місті було 900 будинків (із них 102 – муровані), православна церква, костел, каплиця, синагога та 8 єврейських молитовних будинків⁷⁹. У 1865 р. розпочав роботу цегельний завод купця Г.Айзмана, який став

⁷³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 12.

⁷⁴ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 84.

⁷⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁷⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁷⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁷⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁷⁹ Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 7.

найбільшою цегельнею Проскурова (перший цегляний завод тут був зведений у 1820 р.) та другою за об'ємом виробництва у Подільській губернії⁸⁰.

Закінчення у 1870 р. будівництва ділянки залізничної гілки Жмеринка – Проскурів – Волочиськ стимулювало розвиток міста та його економіки. Якщо до прокладання залізничної колії в Проскурові мешкало близько 7000 мешканців, то через десять років чисельність населення зросла вдвоє. Надалі у розвитку економіки міста непропорційно високою була доля єврейського населення. Вже у 1872 р. єврейські підприємці отримали 80 % з 2034 виданих у Проскурівському повіті дозволів на торгівлю, а у 1881 р. з 2274 – 90 %⁸¹.

Наявність та місцерозташування залізничної станції визначили напрямок розвитку міста у цей період. У 1871 р. було розроблено план розширення території міста в напрямку залізничної станції. За цим планом вул. Олександрівська (нині Проскурівська) була продовжена до вокзалу і забрукована⁸². У 1888 р. на замовлення Проскурівської міської думи землемір Подільської Палати державних маєтностей В.Осецький склав новий перспективний план, за яким визначалися пріоритети в забудові міста – у східному напрямку (вздовж залізниці) прокладалися нові вулиці, поблизу станції Проскурів та на південь від залізничної колії розплановано під забудову вільні землі (т.з. Новий план №1 та №2), у південному напрямку (включно до передмістя Дубове) відведено землі для військового відомства. Саме в цей час було прокладено нові вулиці: Велика Вокзальна (нині Шевченка), Мала Вокзальна або Глуха (нині Пилипчука), Новобульварна (нині Франка), а також з'явилися перші вулиці на Новому Плані та у передмісті Дубове⁸³. Відповідно до згаданого вище плану, північною межею міста залишалась р. Південний Буг. На її лівому березі позначені землі сіл Заріччя та Лезневе. На заході Проскурів межував з володіннями гречанського поміщика С.Н.Нахімова та землями селян с. Гречаної. Південна межа міської території проходила вздовж Дубового ставу, біля якого позначено передмістя Дубове, та по течії р. Кудрянки. За Раковим

⁸⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁸¹ Сто єврейских местечек Украины. Исторический путеводитель... – С. 180-181.

⁸² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 27.

⁸³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 12.

ставом Кудрянка повертає на північ і впадає до р.Південний Буг. Приблизно по її течії проходила східна межа Проскурова за планом 1888 р. Далі на схід позначені землі Летичівського повіту⁸⁴.

Територію міста на дві частини поділяло полотно Південно-Західної залізниці. Розташування центральної частини в основному відповідає плану 1824 р. Хоча і звертає на себе увагу та обставина, що на відрізку вул. Кам'янецької між сучасними вулицями Подільською і Проскурівського підпілля будівлі показані безпосередньо на дорожньому полотні. Окрім того, квартали, на які поділена центральна частина міста, були забудовані не повністю, в них залишалось чимало вільної площі. На схід від території, обмеженої планом 1824 р., прокладено кілька нових вулиць паралельно Бугу; вони відповідають сучасним вулицям Шевченка, Пилипчука, Водопровідній. Продовжена до залізничного вокзалу і далі, до східної межі міста вул. Подільська⁸⁵.

Варто зауважити, що план 1888 р. був перспективним, тобто відображав не існуючу на час його складання забудову, а її перспективи на майбутнє. Відповідно, навіть у 1911 р. із понад 2000 десятин загальної площі міста було заселено, а отже і забудовано, лише 340 десятин. Тому лінії сучасних вулиць міста не повністю відповідають позначеним на плані 1888 р. (наприклад вул. Водопровідна та Подільська в тому вигляді, як вони існують нині, значно коротші, ніж було заплановано). Особливо це стосується південної частини міста за залізничним полотном, яка має назву «Новий план». Така назва збереглася за цією територією до сьогодні. На той час (кін. XIX – поч. XX ст.) вона була майже незабудована. Прямокутні квартали на плані вкривають місцевість ідеально рівною сіткою, яка була досить сильно «деформована» під час практичної забудови цієї частини міста. І все ж, наприклад, сучасна вул. Чорновола відповідає в основному напрямку, запропонованому планом. У

⁸⁴ Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в XIX – на поч. XX ст. // Наукові записки. Хмельницькому-500.- Вип. 1. – Хмельницький, 1993. – С. 9-10.

⁸⁵ Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в XIX – на поч. XX ст... - С. 10.

цілому він, безумовно, став основою розвитку та забудови міста до кінця першої половини ХХ ст.

Звертають на себе увагу кілька позначених на Новому плані об'єктів. Перш за все це казарми 35-го Білгородського драгунського полку (точніше, не казарми, а територія, під них відведена). Вони поклали початок розбудови значного військового містечка в Дубовому⁸⁶. Ліворуч від вул. Кам'янецької позначено прямокутник нового кладовища, розділеного на дві частини, – католицьку та православну (найдавніше поховання на ньому, що збереглося до нашого часу, датується 1877 р.). Старі кладовища на північ від залізниці показані як закриті⁸⁷.

За планом 1888 р. досить значна територія відведена під торгові площі. На північ від залізниці така територія показана на місці сучасної міської лікарні – Хлібна площа, перенесена сюди з центру міста, де було вирішено влаштувати міський сад. Там, де тепер знаходиться філармонія, - Кінна площа, ліворуч від неї в напрямку до шкіргалантерейної фабрики – видовжена велика площа для продажу худоби. На Новому плані розташування прямокутника під назвою «Велика торгова площа» відповідає старому аеродрому. Мала торгова площа позначена праворуч, там, де нині розташовується військовий шпиталь по вул. Чорновола. Нарешті, місце для Базарної площі було відведено за земською лікарнею, в районі сучасних вулиць Короленка та Ранкової. Міська дума, плануючи таку кількість торговельних площ у різних районах міста, вочевидь розраховувала не тільки на подальше територіальне зростання Проскурова, але й його стрімкий економічний розвиток та зростання значення міста як торговельного осередка, для чого були підстави.

Однак, не всі рішення, закладені в плані, як уже зазначалось, були реалізовані на практиці, а якщо й були реалізовані, то змінені пізніше: так, Хлібна площа у 1930-ті рр. була забудована чотириповерховими будинками для родин офіцерського складу, а у 1950-ті рр. – корпусами міської лікарні; на

⁸⁶ Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в ХІХ – на поч. ХХ ст... - С. 10.

⁸⁷ Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в ХІХ – на поч. ХХ ст... - С. 11.

великій торговій площі Нового плану влаштовано аеродром; на торговій площі в районі вул. Старобульварної (в районі сучасної філармонії) вже на поч. ХХ ст. був влаштований лісозаготівельний склад, а з часом вона почала забудовуватися переважно одноповерховими будинками (як житловими, так і громадськими), нарешті у 1960-х рр. тут була зведена будівля музично-драматичного театру ім. Петровського. Тож більшість торговельних площ, передбачених планом 1888 р., на практиці не були влаштовані або не збереглися.

Станом на 1882 р. у місті мешкало 14554 мешканців (7437 євреїв, 3472 католиків, решта – православні)⁸⁸. На 1884 р. в Проскуріві діяло 24 підприємства, що виробляли продукції на 88 тис. рублів і на яких було задіяно 131 робітник: гуральня купчихи Лехт, пивоварний завод А.Вівіциса, медоварний завод А.Епельбома, чотири тютюнові фабрики (дві належали купцю Шпильбергу, по одній – купцям Кібрику і Фелеру), два цегельних і два черепичних заводи (спільне володіння М.Беренштейна, Я.Маранца, Л.Котляра), два цегельно-черепичних заводи (один Г.Айзмана та Н.Соболя, другий – дворянина Лучинського), три міських млини (крупчастий на Бузькому ставі, простий на два постави на Дубовому ставі, на чотири постави на Раковому ставі), паровий млин купчихи Лехт, фабрика екіпажів Дорожинського, миловарня, дві фабрики сальних свічок, два заводи газованих вод, олійня. У місті було 508 ремісників, проводилось 2 ярмарки на рік⁸⁹. У шахтах на території Проскурівського повіту видобували фосфорити, в кар'єрах на околицях міста – вапняк і пісок. Залізнична торгівля зерном, зосереджена в руках євреїв, перетворила Проскурів на крупний центр експортної хліботоргівлі: не випадково у кін. 1880-х рр. розглядалося питання про відкриття в місті німецького консульства⁹⁰.

Принесли свої плоди і інші соціально-економічні реформи, запроваджені в Російській імперії у 1860-1870-х рр., зокрема міського самоврядування,

⁸⁸ Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. 2. – Каменец-Подольский, 1882. – С. 7.

⁸⁹ Єсунін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 28-29.

⁹⁰ Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель... – С. 181-182.

земська, освітня тощо. Так, 1880 р. відбулися перші вибори до міської думи, яка отримала досить широкі повноваження у вирішенні питань соціально-економічного розвитку міста. Першим міським головою було обрано помічника повітового справника Пенського, але, оскільки його кандидатура не була затверджена губернатором, на повторних виборах, які відбулися того ж року, міським головою став М.Гатцук (обіймав посаду до 1884 р.)⁹¹. У 1869 р. було відкрито міське двокласне училище, яке мало чоловіче і жіноче відділення; повний курс навчання в училищі тривав 5 років⁹². Станом на 1884 р. у місті працювали 7 лікарів, 2 аптеки, аптечний склад, міська лікарня на 25 ліжок та тюремна лікарня на 7 ліжок, згадане вище двокласне училище⁹³.

Суттєвим містобудівним чинником у Проскурові в останній чверті XIX ст. стало формування тут постійного військового гарнізону. Так, у 1875 р. в місті розквартирували штаб та три стрілецькі роти 46-го піхотного Дніпровського полку⁹⁴. В 1889 р. сюди на місце постійної дислокації прибув 35-й драгунський Белгородський полк⁹⁵. У 1890 р. для нього було завершено спорудження першої черги військового містечка, яке вела спеціальна «Войсковая строительно-хозяйственная комиссия по опытной постройке в Проскурове казарм». Ця комісія мала в своєму розпорядженні не тільки техніків і робочу команду, а й тимчасово облаштований у передмісті Дубове цегельний завод. У жовтні 1893 р. в новозбудованих казармах неподалік від залізниці розквартирувався 46-й Дніпровський полк⁹⁶. До складу містечка входили кількоповерхові (переважно на два та три поверхи) казарми, особняки під житло для представників командування, стайні, службові приміщення, офіцерський клуб і навіть церква. У 1894 р. в Проскурові розквартирувалась 12-

⁹¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 28; Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на поч. XX ст.: монографія. – Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. – С. 303.

⁹² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 26.

⁹³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 29.

⁹⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 27.

⁹⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 27, 30.

⁹⁶ Єсюнін С. Забудова міст Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. та питання щодо її збереження (на прикладі м. Хмельницького) // Праці Центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 82.

а артилерійська бригада (її управління та дві батареї) і 19-а кінно-артилерійська бригада⁹⁷.

Після прокладання залізниці економічний розвиток міста пожвавився, зокрема зросла кількість промислових підприємств, збільшилась їх потужність. У 1891 р. на південній околиці став до ладу цукровий завод, який належав купцю С.Маранцу. Це підприємство стало найбільшим у Проскурові – на ньому працювало 470 осіб⁹⁸. У 1892 р. в місті було споруджено перший паровий млин, власником якого був також С.Маранц⁹⁹. У 1898 р. розпочав роботу Проскурівський чавуноливарний завод Б.Ашкіназі, який виготовляв різноманітні металеві вироби, приладдя для обладнання млинів, гуралень, пивоварних та цукрових заводів, а також колодязні насоси власної конструкції. У 1905 р. завод був нагороджений золотою медаллю на Паризькій виставці¹⁰⁰. У 1899 р. було зведено ще один, найбільш потужний в місті, цегляний завод, який належав Ш.Гальперіну (розташовувався на вул. Кам'янецькій); підприємство виробляло цеглу, черепицю, пічні кахлі, на ньому було задіяно 155 осіб¹⁰¹. У 1901 р. став до ладу пивоварений завод, який належав дворянинові Леону Кляве¹⁰² (є діючим до цього часу, його будівлі чудово збереглися). У 1903 р. в місті почала працювати перша банківська установа – Проскурівське відділення Південно-Російського Промислового банку (від 1909 р. – Об'єднаний банк)¹⁰³.

Перетворення міста на значний економічний центр стимулювало і розвиток його культурно-освітньої сфери. У 1892 р. тут відкрився перший театр, який розташовувався в непристосованій для цього дерев'яній будівлі на вул. Кам'янецькій. Він був приватним, належав Б.Шильману. У 1907 р. театр переїхав у нове приміщення на вул. Олександрівській, що пожвавило театральне життя Проскурова: в місті почали частіше гастролювати найкращі акторські колективи з Києва, Одеси, Петербурга; пробували свої сили на сцені

⁹⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 31.

⁹⁸ Памятнная книжка Подольской губернии на 1911 г. Составил В.Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 205.

⁹⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 30.

¹⁰⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 34.

¹⁰¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 34.

¹⁰² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 34.

¹⁰³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 33.

цього театру і місцеві аматорські колективи¹⁰⁴. У 1895-1900 рр. на місці торгової Хлібної площі було влаштовано міський сад¹⁰⁵. У 1901 р. засновано «Проскуровскую городскую библиотеку в память А.С.Пушкина»¹⁰⁶. Значною подією в житті Проскурова стало відкриття Олексіївського реального училища та приватної жіночої гімназії Н.Харюзової у 1904 р.¹⁰⁷ Вони стали не тільки значними освітніми, але й культурними осередками. У 1908 р. було відкрито ще один навчальний заклад – 8-ми класне комерційне училище. У тому ж році в місті відкрився перший ілюзіон. Початково власник купець Є.Горенштейн розмістив його у погано пристосованому як для культурного закладу будинку по вул. Кам'янецькій, згодом надавши йому назву «Модерн». У 1910 р. «Модерн» переїхав до нового приміщення на вул. Олександрівській, а поруч відкрився ще один ілюзіон – «Оаза» (власник – С.Оксман)¹⁰⁸. У 1909 р. в Проскурові було відкрито першу музичну школу, а у 1910 р. – педагогічні курси при міському двокласному училищі¹⁰⁹. У 1913 р. на базі міського училища було створено два вищих початкових училища – чоловіче і жіноче¹¹⁰.

У кін. XIX – на поч. XX ст. на якісно новий рівень перейшла забудова міста, покращився його благоустрій і взагалі побутові умови проскурів'ян. Так, якщо на 1880-ті рр., за спогадами очевидців, Проскурів являв собою невелике брудне містечко з забудовою, переважну більшість якої складали дерев'яні будинки та хати-мазанки, заледве нараховувалось кілька цегляних житлових будинків¹¹¹, то у кін. XIX – на поч. XX ст. вздовж головних вулиць міста були зведені капітальні будівлі, як житлового, так і громадського призначення. Серед житлової забудови виділялись особняки промисловців та заможних купців, представників інтелігенції (лікарів, юристів тощо); з'явилося чимало

¹⁰⁴ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 71-72; Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель... – С. 184.

¹⁰⁵ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 70.

¹⁰⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 32.

¹⁰⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 33.

¹⁰⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 35-36.

¹⁰⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 36.

¹¹⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 37.

¹¹¹ Рік 1915: Проскурів очима нотаріуса // Історія міста Хмельницького: документи і матеріали. – Хмельницький, 2006. – С. 57-72.

прибуткових будинків (більшість з них були 2-3-х поверховими). Серед громадських будівель були представлені споруди гімназії та училища, театру, ілюзіонів, бібліотеки, редакцій газет, банків, готелів тощо. Широко була репрезентована і промислова архітектура: будівлі цукрового та пивоварного заводів, млинів, цегляних заводів тощо.

У 1909 р. почалось прокладання міської телефонної мережі. Право на проведення цих робіт та експлуатацію мережі було надано Г.Бройде. Наступного року телефонна мережа Проскурова складала 13 верст і мала 58 абонентів¹¹². У 1914 р. було прокладено телефонний зв'язок між Проскуровом та Кам'янцем-Подільським, того ж року на кошти повітового земства прокладаються телефонні лінії до Летичівського та Ушицького повітів¹¹³. У 1910 р. було збудовано перший в місті централізований питний водогін. Щоправда, він призначався лише для забезпечення водою військових казарм (у районі Дубове) і складався з двох свердловин і насосної станції¹¹⁴. У 1911 р. на вулицях міста засяяли перші електричні ліхтарі, а через декілька місяців електричне освітлення почало використовуватися у державних установах та в будинках міської аристократії. Улаштування та експлуатацію в Проскурові електрики забезпечував «Торговий дім Електра» інженера Е.Рабіновича, який побудував електростанцію на 200 кВт, встановив 52 вуличні ліхтарі, підключив до мережі 270 приватних абонентів (кількість на 1913 р.)¹¹⁵.

У кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. покращилось і медичне обслуговування населення Проскурова. Так, у 1891 р. було відкрито безкоштовну амбулаторну лікарню (одну з трьох у губернії), яку заснували на кошти місцевого благодійного товариства¹¹⁶. У 1911 р. розпочала свою роботу повітова земська лікарня: вона була розрахована на 40 ліжок, в ній працювали два лікарі, два фельдшери, акушерка, сестра, наглядач, 4 сиділки¹¹⁷.

¹¹² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 36.

¹¹³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 37.

¹¹⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 36-37.

¹¹⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 37.

¹¹⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 30.

¹¹⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 37.

Станом на 1913 р. в Проскурові нараховувалось 35 771 мешканців, з них: 17.968 чоловічої статі і 17.803 жіночої. За віросповіданням: православних - 10.677 осіб, католиків - 8.026, євреїв - 16.971, протестантів - 67, караїмів і магометан - 30. У місті діяли поштова земська станція та поштово-телеграфна контора. Тут дислокувалися: 12-та кавалерійська дивізія (командир - генерал-лейтенант А.М.Каледін), управління дивізійного інтенданта, 12-й уланський Белгородський полк (командир - В.Франковський), штаб 12-ї піхотної дивізії, 46-й піхотний Дніпровський полк. Міським головою у цей час був відставний полковник П.Дорошкевич. У місті діяли Різдво-Богородичний собор (настоятель - протоієрей Г.Сулима), дві православні церкви, римо-католицький костел св. Анни (Проскурівського деканату), рабини духовний (рабин Ойзер) та казенний (М.Руденський), 18 молитовних єврейських будинків¹¹⁸. Освітні заклади міста репрезентували: Проскурівське реальне училище ім. Цесаревича Олексія, комерційне 8-ми класне училище, приватна жіноча гімназія Н.Харюзової, міське 2-х класне училище, Педагогічні курси при міському училищі, три однокласні сільські училища, казенне єврейське училище, Талмуд-Тора, учбовий заклад 2-го розряду єврейський жіночий Ф.Зільберман, два учбові заклади 3-го розряду єврейські жіночі Х.Кисилевської та Р.Красовець, школа кройки і шиття М.Лібенау¹¹⁹. Серед медичних закладів Проскурова того часу: земська лікарня, єврейська лікарня, залізнична лікарня Подільської з/д, лікарня при цукровому заводі, тюремна лікарня, приймальний покій на станції Південно-Західної з/д «Проскурів»¹²⁰. У місті працювали промислові підприємства: завод штучних мінеральних вод, гільзові фабрики (власники - Н.Гоник, П.Юсим), майстерня екіпажів (власник - І.Краєвський, 12 робітників), кахляний і черепичний завод (на передмісті «Високе», власник - Ш.Гальперин, 300 робітників), цегляний завод (власники - Кармазін і Зільберман, 12 робітників), маслобійний завод (власник - Грінберг), машинобудівний завод, шість млинів (більшість - парові) та крупорушка (на

¹¹⁸ Весь Юго-Западный край. - Каменец-Подольский, 1913. - С. 1042.

¹¹⁹ Весь Юго-Западный край... - С. 1044.

¹²⁰ Весь Юго-Западный край... - С. 1045.

них було задіяно від 2 до 33 робітників), паркетна фабрика (власник – М.Шильман), пивоварний завод (власник – Л.Кляве, 40 робітників), цукрово-пісково-рафінадний завод (власник – І.Левінзон, 400 робітників), завод сільськогосподарських машин (власник – Б.Ашкіназі), дві тютюнові фабрики (власники – А.Шварцман та І.Шварцман), електрична станція, два чавунно-ливарних та механічних заводи (власники – Б.Ашкіназі та Ф.Диберт, на першому працювало 38 робітників, на другому – 27)¹²¹. Тобто, перед першою світовою війною Проскурів увійшов у трійку найбільших населених пунктів Подільської губернії і за кількістю населення, і за рівнем економічного розвитку.

19 липня (1 серпня) 1914 р. державний кордон між Росією та Австро-Угорщиною, який проходив по р. Збруч, перетворився на лінію фронту. В Подільській губернії був оголошений воєнний стан. До Проскурова прибув генерал О.Брусилов – він був призначений командуючим Проскурівською групою військ, яка 28 липня була реорганізована у 8-му армію Південно-Західного фронту. Штаб 8-ї армії та армійські тиліві установи розташовувалися в Проскурові, одночасно до міста постійно прибували нові військові частини. 4 серпня війська 8-ї армії виступили з Проскурова у бік кордону на р. Збруч. Місто стає прифронтовим¹²². Воно має велике стратегічне значення як значна залізнична станція, і це значення ще більше зростає після того, як у 1914-1916 рр. було прокладено залізничні гілки на Кам'янець і Шепетівку - Проскурів став важливим залізничним вузлом¹²³.

У вересні в місті розпочали діяльність два шпиталі для поранених солдатів (на 200 та 500 ліжок)¹²⁴. У лютому 1915 р. Проскурів зазнав першого в своїй історії нальоту ворожої авіації та бомбардування. Враховуючи прифронтове розташування міста, була проведена евакуація окремих установ та закладів. У 1916-1917 рр. частина з них повернулася до Проскурова. Протягом

¹²¹ Весь Юго-Западный край... – С. 1046.

¹²² Ростунов И. Генерал Брусилов. – М., 1973; Брусилов А.А. Мои воспоминания. – М.: Военное ведомство, 1983. – С. 72-88.

¹²³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 76.

¹²⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 38.

1916 р. тут, як у прифронтовому місті, формуються нові військові частини, зосереджуються резерви, розташовуються тиллові установи – склади, парки, шпиталі. Окрім того, Проскурів був місцем перебування підрозділів союзницьких військ: англійського панцерного дивізіону та французького авіаційного загону¹²⁵.

У березні 1917 р., після лютневої буржуазно-демократичної революції в Петрограді, Тимчасовий уряд Росії ліквідує органи царської влади, замість повітових справників призначає своїх чиновників – повітових комісарів. Проскурівським комісаром Тимчасового уряду став Шестаков. Далі протягом кількох наступних місяців формується кілька політичних сил, які претендують на владу у місті: продовжують зберігати свою легітимність міська дума та міська управа: у березні новим міським головою було обрано М.Сікору (людину в місті надзвичайно авторитетну, він протягом багатьох років обирався гласним думи, він же стане останнім міським головою у дореволюційний період); було створено Раду робочих і солдатських депутатів (її очолив військовослужбовець Зотенко) – вона висловлювала інтереси ліво-радикальної частини суспільства, зокрема, підтримала рішення про створення загонів Червоної гвардії, в результаті чого було організовано загін Гречанської Червоної гвардії (до нього входило близько 100 осіб, на озброєнні було 8 кулеметів, 2 гармати); за ініціативи дрібної буржуазії та інтелігенції міста було сформовано Комітет об'єднаних громадських організацій, який очолив лікар С.Полозов¹²⁶.

Соціально-економічну кризу та господарський занепад, спричинені першою світовою війною, посилили революція та громадянська війна. Вперше радянська влада у Проскурові була встановлена у січні 1918 р. і протягом наступних двох років місто, як і все Поділля, неодноразово переходило з рук в руки ворогуючих сторін. Враховуючи, що населення Проскурова мало значний

¹²⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 38.

¹²⁶ Єсюнін С. Трансформація місцевих органів влади у Проскурові в 1917 р. // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 18-24.

відсоток єврейського населення, траплялися і єврейські погроми: один з наймасштабніших стався у лютому 1919 р. (був ініційований отаманом Семесенком). Внаслідок кривавих подій було вбито 390 чоловіків, 309 жінок, 76 дітей, поранено близько 500 осіб єврейської національності. За іншими даними, загиблих було більше 1600 осіб¹²⁷. У березні та листопаді 1919 р., квітні-червні 1920 р. Проскурів стає місцем перебування уряду УНР¹²⁸. У лютому-березні 1919 р. у місті дислокувалися 1-й і 3-й піхотні полки, кулеметники, артилерія, кіннота, які підпорядковувались УНР. З них були сформовані дві дивізії, які об'єднали в Групу Січових Стрільців. Командиром групи було затверджено Є.Коновальця¹²⁹.

Політика "воєнного комунізму", запроваджена більшовиками у 1918 р., поширювана на територію України з 1919 р. (у ті періоди, коли вони проходили тут до влади), остаточно підірвала економіку як усієї країни, так і Проскурова та навколишніх сіл зокрема. Відповіддю на катастрофічну соціально-економічну ситуацію став повстанський рух, скерований як проти більшовицьких військ, так і проти Добровольчої армії А.Денікіна та УНР. Він досить часто набував форм соціального бандитизму: грабувались будинки заможних міщан, промислові підприємства, крамниці, склади тощо.

Остаточне встановлення радянської влади відбулося тут у листопаді 1920 р. Одним з перших її кроків була націоналізація промислових підприємств, крамниць, майстерень, житлових будинків і навіть театру та кінотеатрів, а також церковного майна.

Після підписання у 1921 р. Ризького мирного договору між Радянською Росією, Радянською Україною та Польщею, Поділля з Проскуровом відійшло до Радянської України. Кордон, тепер уже між Радянською Україною, а згодом Радянським Союзом та відродженою Польщею, знову пройшов по р. Збруч. Відповідно, Проскурів продовжував зберігати стратегічне значення, а

¹²⁷ Сто єврейских местечек Украины. Исторический путеводитель... – С. 184-187; Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії // Хмельниччина: роки становлення та поступу. – Хмельницький, 1997. – С. 245.

¹²⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 42-43.

¹²⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 41-42.

враховуючи протистояння, у якому радянська держава знаходилась по відношенню до усього оточуючого світу, гарнізон у місті збільшувався, були розбудовані вже існуючі військові містечка та зведені нові. Вже у грудні 1920 р. в казармах біля переїзду на Дубове розташувалась 8-ма кавалерійська дивізія Червоного козацтва. Дивізія перебувала тут до 1941 р. і була найбільшим військовим підрозділом у Проскуріві у міжвоєнні роки. Дивізією в різні часи командували В.Примаков, М.Дьомичев, С.Туровський, П.Григор'єв та ін.¹³⁰ У вересні 1921 р. у місті розташувалися штаб та супутні підрозділи 1-го кінного корпусу Червоного козацтва, до якого входили 1-а Запорізька дивізія Червоного козацтва (Проскурів) та 2-а Чернігівська дивізія Червоного козацтва (Старокостянтинів). Корпусом в різні часи командували В.Примаков, О.Городовиков, М.Дьомичев та ін.¹³¹

Роки НЕПу привнесли деяке пожвавлення в розвиток промисловості, ремесел і торгівлі. Так, у 1921 р. була відновлена робота на ряді підприємств, які стали державними: керамічному (колишній завод Гальперіна), чавуноливарному (колишній завод Ашкіназі), дріжово-пивовареному (колишній завод Кляве), у 1922 р. – тютюновій фабриці (колишня фабрика Шварцмана)¹³². Окрім того, у 1920-ті рр. значного поширення набула кооперація. Вже у 1921 р. у місті працювали артіль: ковальсько-стельмаська, кравецька, шевська, а також електростанція, цукро завод, торфозробки в Дубовому, млин, друкарня та ін., у 1924 р. було засновано панчошно-шкарпеткову артель «Праця кустаря»¹³³.

У 1923 р. у зв'язку з ліквідацією повітів був сформований Проскурівський округ, до складу якого увійшли колишній Проскурівський та Летичівський повіти. Центром округу став Проскурів, замість ліквідованих волостей було створено 16 районів. У цей час у місті налічувалось близько 24 880 мешканців¹³⁴.

¹³⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С.43-44.

¹³¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44.

¹³² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44.

¹³³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44-45.

¹³⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44.

Знайшла свій відбиток в історії Проскурова і політика т.з. коренізації, запроваджена радянською владою у 1923 р.: у приміських селах Гречани та Шаровечка були утворені польські національні сільради. Польській громаді с. Гречани було надано дозвіл влаштувати капличку на цвинтарі (1926 р.)¹³⁵.

Давала свої наслідки і політика т.з. культурної революції – у Проскурові з встановленням радянської влади почали відкриватися навчальні заклади нового типу, побудовані на відповідних ідеологічних засадах. Це стосується як початкової школи, так і спеціальних навчальних закладів, адже новій владі була потрібна «нова» пролетарська інтелігенція, країна відчувала нестачу у фахівцях в усіх галузях. У 1921 р. була створена педагогічна школа, вже у грудні того ж року реорганізована у трирічні педагогічні курси ім. Шевченка, а у 1924 р. – у педагогічний технікум. У 1921 р. були створені курси лікарського персоналу, у 1923 р. перетворені у школу лікарського персоналу, а згодом - у медичний технікум. У 1926 р. було відкрито індустріально-технічну профшколу, курс навчання в якій був 3 роки, діяло 3 українських та 3 єврейських класи¹³⁶.

Серед значних подій в культурному житті Проскурова у 1920-ті рр. варто відмітити відкриття музичної школи у 1923 р., Проскурівської філії Всеукраїнського музичного товариства ім. Леонтовича у 1925 р., а також відкриття у тому ж році Українського державного драматичного театру – першого подібного закладу на Поділлі, який увійшов до загальної мережі театрів України¹³⁷. Продовжували діяти кінотеатри, засновані у дореволюційну добу, - «Модерн» та «Оаза». Щоправда, тепер вони були державними (їх націоналізували ще у 1921 р.), перейменованими на «Зірку комунізму» та «Кіно ім. Леніна»¹³⁸ і з відповідним репертуаром. Про ідеологічне забарвлення цих років також свідчить тотальне перейменування вулиць міста вже у перші роки встановлення радянської влади та спорудження пам'ятника В. Леніну у 1925 р.¹³⁹

¹³⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 45.

¹³⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44-45.

¹³⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44-45.

¹³⁸ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 70.

¹³⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 45.

При цьому, не зважаючи на ідеологічний тиск, який чинився радянськими органами влади, та політику войовничого атеїзму, у 1920-ті рр. продовжували діяти костел св. Анни, собор Різдва Богородиці, синагога та єврейські молитовні будинки; навіть була зведена нова каплиця на католицькому цвинтарі с. Гречани. Всі вони припиняють своє існування у сер. 1930-х рр., а частина з них буде фізично знищена (як, зокрема, костел св. Анни, який був для міста знаковою спорудою).

У другій половині 1920-х рр. лідери радянської держави та комуністичної партії беруть курс на згортання НЕПу і запровадження політики індустріалізації і колективізації. Кооперативи та одноосібні селянські господарства примусово перетворювали на колгоспи, до 1929 р. до колгоспів різними «методами переконання» була загнана більша частина селянства, як по всьому Радянському Союзу, так і на Проскурівщині зокрема. Селяни Поділля опирались примусовій колективізації. Власне придушення на кореню цих протестних настроїв стало однією з причин організації керівниками радянської держави Голодомору на Україні у 1932-1933 рр.

Причини цього явища неодноразово проаналізовані і вивчені як в узагальнюючих працях, присвячених даній тематиці, так і окремим її аспектам, зокрема особливостям та масштабам цієї трагедії на окремих територіях. Варто зазначити, що у містах, особливо значних промислових осередках (таких, яким був Проскурів), голодомор не набув таких значних масштабів як у сільській місцевості та невеликих містах, оскільки значну частину його населення складали робітники та держслужбовці, які отримували пайки або картки на харчування. Але все-таки ці страшні події не оминули і Проскурова: так, на лютий 1933 р. у зв'язку з недостатнім продовольчим забезпеченням міста, зафіксовані факти опухання від голоду у 22 родинах проскурівчан – переважно кустарів, пенсіонерів, робітників. У лютому-травні того ж року у Проскурівському районі проблеми з продовольчим забезпеченням охопили 21 сільраду (з 57) - голодувало 90 господарств, 750 осіб. Голодуючі селяни,

незважаючи на заборони, пробирались до міста в надії знайти тут порятунок від голодної смерті¹⁴⁰.

Другою важливою складовою державної політики у Радянському Союзі з кін. 1920-х рр. стає політика індустріалізації, яка мала подвійну мету: створення економічного та військового підґрунтя для протистояння Радянського Союзу решті світу (в основі була теза про існування єдиної радянської держави у ворожому імперіалістичному оточенні, для чого вона мала стати самодостатньою), що передбачало створення нових промислових підприємств та цілих галузей економіки з пріоритетним розвитком важкої промисловості, а також створення та розширення соціальної бази підтримки радянської влади – робітничого класу (пролетаріату). Як уже зазначалось, при впровадженні в життя «індустріалізації» на території СРСР, перевага надавалась підприємствам важкої промисловості, натомість на території Проскурівщини передумов для цього не було. В умовах цього регіону індустріалізація виглядала як пріоритетне створення невеликих промислових підприємств переважно харчової промисловості, виробництва будівельних матеріалів.

Тож кін. 1920-х – 1930-ті рр. стали періодом прискореного промислового розвитку Проскурова: розбудовувались і модернізувались вже існуючі підприємства, ставали до ладу нові: у 1927 р. розпочала роботу кондитерська фабрика, у 1929 р. організована Проскурівська машинно-тракторна станція (МТС), при якій діяла майстерня по ремонту двигунів; у тому ж році в центрі міста введено в дію водонасосну станцію (водокачку) та пробурені свердловини, від яких прокладені перші кілометри водогону (на той час загальна мережа складала 16 км), у 1930 р. встала до ладу нова електростанція на 500 кВт, введено в експлуатація рибгосп і птахокомбінат, заснована макаронна фабрика, у 1932 р. розпочав роботу м'ясокомбінат, у 1936 р. - у передмісті Гречани побудована нафтобаза¹⁴¹.

¹⁴⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 47.

¹⁴¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 45-48.

Поступово розбудовувалися культурно-освітні заклади. У 1929 р. було створено музей санітарної культури – перший музейний заклад у місті; в тому ж році в Гречанах було засновано Польський дім, при якому діяли польська школа та бібліотека. У 1932 р. відкрився польський педагогічний технікум, який діятиме до 1935 р. У 1935 р. розпочала діяльність дитяча музична школа №1 (на вул. Глухій), у 1937 р. – Палац піонерів. У 1938 р. в Проскуріві проходили зйомки фільму «Щорс», режисером якого виступив легендарний український режисер і сценарист О. Довженко (протягом двох тижнів знімальна група перебувала у місті). У 1939 р. був заснований російський драматичний театр (натомість припинив свою діяльність пересувний робітничо-колгоспний театр). У 1940 р. було відкрито кінотеатр ім. Чкалова, на той час один з найбільших і найсучасніших в Україні¹⁴².

Станом на 1930 р. населення Проскурова складало 33 147 осіб, серед них: 13 922 (42%) євреїв, українців – 12 927 (39%), поляків – 3 215 (9,7 %), росіян – 2585 (7,8%), інших – 498 осіб (1,5 %). Найбільшими з промислових підприємств, що діяли на той час у місті, були: цукровий завод із кількістю 45 штатних і 350 сезонних робітників, механзавод – 130 робітників, пивоварний завод – 130 робітників, деревообробна фабрика - 110¹⁴³.

У 1930 р. було ліквідовано поділ на округи і Проскурів став районним центром. Коли у 1937 р. була створена Кам'янець-Подільська область, Проскурівський район увійшов до її складу зі статусом міста обласного підпорядкування (на рівні з Кам'янцем-Подільським та Шепетівкою)¹⁴⁴.

Страшним катком прокотилися по Проскурівщині кілька хвиль політичних репресій у 1930-ті рр. Зокрема, торкнулися вони польської національної меншості, яка була значною на Поділлі (і особливо значною у м. Проскуріві, як уже неодноразово наголошувалось): по сфальсифікованій справі т.з. Польської Військової Організації на території району, в т.ч. у м. Проскуріві були розстріляні сотні і засуджені до різних термінів ув'язнення (здебільшого

¹⁴² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 44-50.

¹⁴³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 46.

¹⁴⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 46, 48.

на 10 років) тисячі людей (переважно ці події відбувалися протягом 1937-1938 рр.), хоча репресії, пов'язані зі справою Польської Військової Організації мали кілька етапів і розпочалися ще у 1934 р. Зокрема, у вересні 1938 року за рішенням «трійки» НКВС розстріляно 378 подолян за участь у згаданій вище організації, з них 64 – мешканці станції Гречани¹⁴⁵.

Не менше постраждали від каральних органів радянської влади представники української, польської та єврейської інтелігенції. Не випадково у сучасній українській історіографії це явище називають "розстріляним українським відродженням": розквіт інтелектуального, наукового, творчого життя 1920-х рр., пов'язаний з періодом відносної лібералізації соціально-економічного та культурного життя у СРСР взагалі і УРСР зокрема, змінився репресіями проти представників творчої та наукової еліти у 1930-х рр. Їх звинувачували у антирадянській агітації, контрреволюційній діяльності, участі у різного роду націоналістичних угрупованнях, шпигунстві тощо. Жертвами цієї хвилі репресій, яка прокотилася по Проскурівщині також переважно у 1937-1938 рр., стали тисячі як найбільш національно свідомих представників інтелігенції (вчителів, лікарів, поетів, письменників, режисерів), так і людей, які випадково потрапили в лещата радянської репресивної машини. Зокрема, показовою стала «чистка» серед працівників механзаводу ім. Куйбишева, коли протягом 1937-1938 рр. було репресовано близько 120 робітників та інженерно-технічного персоналу (в тому числі і директора). Всього за роки сталінських репресій в Проскурові було розстріляно понад 12 тисяч мешканців міста та округи. Майже усі вони були з часом реабілітовані¹⁴⁶.

Торкнулися репресії і служителів культу різних вірувань та конфесій – припинили свою діяльність костел св. Анни, собор Різдва Богородиці, православна цвинтарна церква на вул. Фрунзе (нині Кам'янецькій), синагоги та єврейські молитовні будинки, а їх служителі репресовані, наочним прикладом

¹⁴⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 46.

¹⁴⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 49.

чого є доля о. Федора Пясецького¹⁴⁷. Оскільки Проскурів у міжвоєнну добу був значним військовим осередком і у 1930-х рр. його значення з цієї точки зору тільки зросло, з ним були пов'язані імена цілої низки представників вищого командного складу Червоної Армії, які також були репресовані у 1937-1939 рр., зокрема В.Примаков, Й.Якір, І.Уборевич.

Власне зі зростанням воєнно-стратегічного значення Проскурова у 1930-ті рр. переважно пов'язана його розбудова у цей період. У сер. 1930-х рр. у прикордонних містах Білорусі і України почалося розгортання підрозділів бронетанкових військ Червоної Армії. У зв'язку з цим на місце постійної дислокації до Проскурова прибула окрема танкова бригада під командуванням полковника Куркіна. Танкісти розташувалися у щойно побудованому неподалік від вокзалу військовому містечку, що зайняло простір, починаючи від центральної вулиці (Проскурівської) до берегів Південного Бугу. На цій території розмістилися три казарми, будинок штабу, медсанчастина, великий плац, гаражі для техніки, майстерні та ін. споруди (нині комплекс Національної академії прикордонних військ України)¹⁴⁸. Окрім того, у цей же період на території літніх таборів проскурівського гарнізону, які існували ще з поч. ХХ ст., в районі хутора Ракове, що відносився до міської території, також будується військове містечко (казарми та перші чотириповерхові будинки для офіцерського складу (т.з. ДОСи))¹⁴⁹. Ще два подібних ДОСи було зведено на вул. Пілотській, біля аеродрому. Найбільше «ДОСівське містечко» виросло на центральній вулиці, зайнявши більшу частину колишньої торгівельної площі міста¹⁵⁰. У 1939 р. тут було зведено гарнізонний Будинок Червоної Армії (Будинок офіцерів, вул. Проскурівська, 57)¹⁵¹.

Зростання стратегічного значення Проскурова у 1930-ті рр. логічно розглядати, у тому числі, у зв'язку зі зведенням комплексу укріплень вздовж

¹⁴⁷ Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Мученик за віру отець Федір Пясецький (1879-1942) // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. - С. 286-291.

¹⁴⁸ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 99.

¹⁴⁹ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 104.

¹⁵⁰ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 76.

¹⁵¹ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 73.

західного кордону Радянського Союзу, який отримав назву «лінії Сталіна». Складовою частиною цього надзвичайно масштабного, як за фінансовими затратами, так і за обсягом земляно-будівельних робіт, був Проскурівський укріпрайон. Він розташовувався на Львівському напрямку Західного оперативно-стратегічного напрямку, мав завдання у взаємодії зі Старокостянтинівським УР на півночі та Кам'янець-Подільським УР на півдні не допустити прориву піхоти та танків противника в напрямку Тернопіль – Волочиськ - Проскурів¹⁵². Проскурівський УР займав по фронту смугу оборони до 35 км і у глибину – до 10 км. Він будувався у 1938-1939 рр. У 1939 р. у зв'язку з виходом Червоної Армії на нові кордони і початком будівництва на них нових УР «лінії Молотова», будівельні роботи у Проскурівському УР були зупинені, а все обладнання і озброєння направлено на ДОТи, які будувалися. У Проскурівському УР планувалось мати два вузли оборони, побудовані на найбільш важливих напрямках місцевості: Волочиський і Лозовський, 38 фортифікаційних споруд¹⁵³. Незавершеність будівництва, недоукомплектованість і недостатня оснащеність ДОТів та ДЗОТів Проскурівського УР, як і всієї «лінії Сталіна», дасться взнаки під час наступу німецьких нападників на Поділля в червні-липні 1941 р.

Восени 1938 р. в Проскурові розташувалася оперативна група штабу військ під командуванням командарма С.Тимошенка. Війська саме цієї групи у вересні 1939 р. зайняли Західну Україну, приєднавши тим самим її до СРСР¹⁵⁴. У травні-червні 1940 р. в Проскурові розташовувався штаб Польового управління оперативного Південного фронту під командуванням Г.Жукова. Південний фронт був створений на базі військ Київського особливого воєнного округу і мав завдання «здійснити звільнення Північної Буковини і Бессарабії з-

¹⁵² Шкандюк В.В. Укріплені райони на Хмельниччині в контексті радянського військового будівництва 20-30-х рр. // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - - Хмельницький, 2011. - С. 316; Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії: навчальний посібник. - Хмельницький: вид-во НАДПСУ ім. Б.Хмельницького, 2005. - Ч. 2. - С. 106-107.

¹⁵³ Шкандюк В.В. Укріплені райони на Хмельниччині в контексті радянського військового будівництва 20-30-х рр... - С. 316.

¹⁵⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... - С. 50.

під окупації Румунії» та приєднання їх до СРСР, що й було здійснено влітку 1940 р.¹⁵⁵.

Напередодні Другої світової війни населення Проскурова (за переписом 1939 р.) складало 37481 осіб, із яких українців – 16536, євреїв – 14518, росіян – 3042, поляків – 2921, інших народностей - 464¹⁵⁶. У місті діяли: 7 середніх, 2 неповних середніх і 3 початкових школи, школа для глухонімих, робфак, краєзнавчий та санітарно-освітній музеї, театр, кінотеатр, 12 клубів, 14 бібліотек, 3 лікарні, 2 пологових будинки, 3 поліклініки, тубдиспансер, вендиспансер, рентгенстанція. Працювало 15 державних підприємств, із них обласного підпорядкування – 7 (цукеркова та макаронна фабрики, хлібзавод, цегельний завод, вагоремонтна та граверна майстерні, друкарня), республіканського – 6 (дріжпивзавод, деревообробна фабрика, машинобудівний завод, гречкорушка, птахо- та м'ясокомбінати), союзного – 2 (цукрозавод, механзавод). Крім держпідприємств, було ще 20 промислових артілей¹⁵⁷.

У березні 1941 р. була прийнята Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У №313/107 «Про перенесення обласного центру з Кам'янця-Подільського в Проскурів»¹⁵⁸, проте на практиці реалізувати постанову не встигли через напад гітлерівської Німеччини на СРСР.

22 червня 1941 року Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Вже наступного дня розпочалася загальна мобілізація військовозобов'язаних. У кінці червня в Будинку Червоної Армії розмістився командний пункт Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М.Кирпоноса. Саме тут 30 червня було прийнято рішення - до 9 липня відвести війська на рубіж укріпрайонів уздовж старого державного кордону. В районі Проскурова розташовувалися частини 6-ї армії генерал-лейтенанта І. Музиченка, яка стримувала наступ 17-ї німецької армії¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 73.

¹⁵⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 50.

¹⁵⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 50.

¹⁵⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 50.

¹⁵⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 51.

Місто було окуповано 8 липня 1941 р. У серпні окупаційна влада запровадила адміністративний поділ Кам'янець-Подільської області на 9 округ, серед яких була і Проскурівська. В місті була створена окружна управа (голова – Маяровський) та відповідні відділи (фінансовий, освіти, культури та інші). Окрім того, був утворений Проскурівський гебітскомісаріат, українська охоронна поліція, призначений мировий присяжний суддя. Головою міської управи призначено Ліщинського. Одночасно проводилась робота по відновленню діяльності промислових підприємств, шкіл, театру, бібліотеки. Надано дозвіл на відновлення богослужінь у соборі Різдва Богородиці, який був закритий у 1937 р.¹⁶⁰

Також у серпні 1941 р. на території військового містечка Ракове окупанти влаштували табір для військовополонених «Шталаг 355», в якому за роки окупації було знищено близько 65 тис. осіб¹⁶¹.

Сотні людей були вивезені в рабство до Німеччини, з весни 1942 р. відправка стала примусовою – у приміщенні школи №7 було відкрито «Вербувальний пункт». Всього за роки окупації було вивезено близько 1300 осіб¹⁶².

Серед найбільш трагічних сторінок періоду окупації – компанія по винищенню мирного, зокрема єврейського, населення. Вже на початку вересня 1941 р. окупантами було розстріляно 800-850 євреїв міста. Акцію проводив 320-й поліцейський батальйон¹⁶³. У грудні 1941 р. за наказом Проскурівського гебітскомісаріату всіх євреїв було переселено до гетто, влаштованого в єврейських кварталах – район сучасного Центрального продовольчого ринку. Пізніше воно було поділене на загальне гетто та гетто «для спеціалістів»¹⁶⁴. У жовтні 1942 р. окупантами було ліквідовано загальне гетто, 30 листопада того ж року – гетто для спеціалістів. Розстріли мешканців гетто проводились в кількох місцях на околицях Проскурова: в балці у 2 км на схід від міста (в

¹⁶⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 52.

¹⁶¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 52.

¹⁶² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 53.

¹⁶³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 52.

¹⁶⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 52-53.

районі Лезневого) та на звалищі за міським цвинтарем - всього було страчено близько 9 500 осіб (окрім євреїв-проскурівчан, тут загинули євреї з Миколаєва, Фельштина, Чорного Острова). Окрім того, протягом кінця 1942 – 1943 рр. проводились страти мешканців міста інших національностей – українців, поляків, росіян. Загальна кількість жертв окупантів серед мирного населення Проскурова обчислюється приблизно у 16 570 осіб¹⁶⁵.

Вже у перші місяці окупації (липень-серпень 1941 р.) в місті створюються підпільні антифашистські групи: на станції Гречани (очолював Л.Пірко́вський), на цукрозаводі (Г.Мацьков, А.Янов, М.Алексєєв) та ін. Серед них одна була молодіжною, яку очолював секретар комсомольської організації школи №3 П.Семенюк. Також у приміських лісах діяла група колишніх військовослужбовців Червоної Армії на чолі з капітаном О.Поліщуком. До початку вересня 1941 р. в Проскурові діяло 9 підпільних груп¹⁶⁶. Тоді колишній секретар Чернівецького райкому партії М.Храновський об'єднав їх, створивши підпільний комітет, до складу якого увійшли також П.Вітанов, Ф.Назаров, П.Семенюк, І.Селіванов. Підпільники займалися диверсійною діяльністю, поширювали листівки, здобували зброю для партизанів, виводили з ладу обладнання та паровози, організовували втечу полонених та тих, кого відправляли до Німеччини на примусові роботи¹⁶⁷.

У березні 1943 р. М. Храновський та група підпільників вирушила на південь області, де заснувала партизанський загін «Народний месник». У червні того ж року в сутичці з ворогом, що сталася на Житомирщині, М.Храновський загинув. А ще 15 квітня при спробі покинути місто був вбитий член підпільного комітету П.Семенюк (він направлявся до партизанів). Протягом квітня-травня 1943 р. окупантам вдалося заарештувати більшість членів підпільних груп, після тортур протягом кількох місяців було розстріляно 42 особи. Серед загиблих М.Трембовецька, О. Кшевінська, І.Степаненко, М.Алексєєв, Ф.Волкотруб, М.Гандзишин, К.Кошарський та ін. Не зважаючи на це, у червні

¹⁶⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 53.

¹⁶⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 51-52.

¹⁶⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 52.

1943 р. підпільний комітет відновив діяльність. До його складу ввійшли Б.Дмитрук, А.Клименко, Ф.Назаров і В.Пітик¹⁶⁸.

4 березня 1944 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням маршала Г.Жукова розпочали Проскурівсько-Чернівецьку операцію, в ході якої 24 березня 304-а стрілецька дивізія полковника М.Музикіна оволоділа північно-східною околицею міста Лезневе, форсувала Південний Буг і на світанку зав'язала бій за цукрозавод. У цей же час частини 127-ї стрілецької дивізії полковника І.Говорова атакували станцію Гречани, а 2-а повітряно-десантна дивізія С.Чорного з боєм увірвалася на південно-західну околицю міста – Ружичну. В ніч з 24 на 25 березня війська 1-го Українського фронту оволоділи Проскуровом. Під час боїв за місто було знищено близько 1700 солдат і офіцерів противника, 15 танків, 38 гармат, 106 автомашин і бронетехніки¹⁶⁹.

У боях за Проскурів воїни Червоної Армії проявили масовий героїзм. 31-й частині та з'єднанню присвоєно почесне найменування «Проскурівських», а 14 полків та дивізій були нагороджені орденами. Найбільше відзначились війська генерал-полковника А.Гречка, танкісти генерал-полковника П.Рибалка та льотчики генерал-полковника С.Красовського¹⁷⁰.

Відразу після звільнення міста розпочалася відбудова промислових об'єктів та житла, культурно-освітніх закладів, у цілому налагодження мирного життя. Вже у квітні 1944 р. було організовано роботу маслозаводу. У липні того ж року розпочала роботу обласна бібліотека для дітей, а у листопаді – обласний музично-драматичний театр ім. Петровського. У січні 1945 р. стала до ладу взуттєва фабрика: у перші роки її існування тут працювало 32 робітники, які виробляли 4,5 тис. пар чоловічих черевиків на рік¹⁷¹.

Якісно новий етап у розвитку міста розпочався після закінчення Другої світової війни: невелике провінційне місто, звичний статус якого був повітовий або районний центр, швидкими темпами почали перетворюватися на обласний осередок – значний адміністративний, економічний та культурно-освітній

¹⁶⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 53.

¹⁶⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 55.

¹⁷⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 55.

¹⁷¹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 55.

центр. Ці перетворення були пов'язані зі змінами його розпланувальної структури, архітектурного образу та традиційного середовища в цілому. У 1946 р. була значно збільшена площа міста за рахунок приєднання приміських сіл Гречани та Заріччя¹⁷².

Соборна площа, яка з часів заснування міста була головним містобудівним вузлом, протягом першого післявоєнного десятиріччя була фактично ліквідована: собор Різдва Пресвятої Богородиці (1837 р.) хоча і не був знищений, як інші численні культові споруди в радянську добу, проте був забудований з усіх сторін. У результаті його значення як містобудівної доміанти було зневільоване, оскільки він не проглядається ні з середньої, ні з далекої відстані, були перекриті усі видові точки та фронти на нього, а історична площа була забудована, перетворившись на житловий квартал. На території торгової площі, розташованої неподалік від вокзалу, яка у 1930-ті рр. частково була зайнята спорудами військового містечка, на поч. 1950-х рр. розпочалося зведення комплексу лікарні – вона почала діяти у 1956 р. Натомість були сформовані нові площі: так, після Другої світової війни на місці перетину Кам'янецької та Проскурівської вулиць була утворена трикутна площа (на цьому місці до війни розташовувався житловий будинок, зруйнований в ході воєнних дій)¹⁷³, на ній влаштовано вербовий сквер та фонтан «з жабенятами», у її центрі у 1948 р. було встановлено пам'ятник Й.Сталіну (демонтований у 1954 р.). Навпроти скверу у 1954 р. зведено комплекс пожежної станції, одна з будівель якої – каланча – стала акцентом у забудові центрального ядра міста, однією з його знакових будівель. У 1956 р. на площі побудовано центральний універмаг – таким чином формування площі було завершено, вона стала значним торгівельним, рекреаційним осередком та містобудівним вузлом, до якого сходилось кілька центральних вулиць міста (Подільська, Проскурівська, Соборна тощо).

¹⁷² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 56.

¹⁷³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 68.

У 1951-1952 рр. будівля старого вокзалу була знесена, на його місці виростає новий. Тоді ж формується Привокзальна площа, центр якої у 1955 р. прикрасив пам'ятник Богдану Хмельницькому¹⁷⁴.

Головною площею міста з 1950-х рр. стає Майдан Незалежності (у 1967-1991 рр. – пл. Леніна). Він сформувався під час спорудження Будинку Рад (нині – Будинок облдержадміністрації)¹⁷⁵ і став адміністративним осередком міста, включивши в свій комплекс значні громадські будівлі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. (як-то колишньої чоловічої гімназії).

У середині 1950-х рр. р. Плоска була заведена в колектор, а її долина орошена, чим змінено історичний ландшафт найбільш стародавньої частини міста – припинив існування острів, на якому розташовувалось спочатку поселення, а з сер. ХVІ ст. – замок. Натомість на узбережжі р. Південний Буг, в долині р. Плоска було закладено Центральний парк культури (1955 р.), а у 1958-1959 рр. на колишній болотяній місцевості зведено новий житловий масив¹⁷⁶.

Після закінчення Другої світової війни Проскурів продовжує зростати як економічний та культурно-освітній осередок. У липні 1945 р. була заснована швейна фабрика, яка спеціалізувалася на пошитті дитячих і чоловічих сорочок, суконь. У 1946 р. почав працювати міський аеродром, який зв'язав обласний центр з Кам'янцем-Подільським, Старою Синявою, Плужним, Віньківцями, Теофільподем, Міньківцями, Сатановом, а також Києвом¹⁷⁷. У тому ж році був переоснащений завод ім. Куйбишева, він став верстатобудівним, на ньому з 1951 р. розпочалося виробництво пневматичних молотів, а з 1959 р. - термопластавтоматів¹⁷⁸. У 1949 р. Проскурівська МТС перетворена на ремонтний завод. У 1956 р. встали до ладу нові підприємства: завод залізобетонних та будівельних конструкції, Північне підприємство

¹⁷⁴ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 76.

¹⁷⁵ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 57.

¹⁷⁶ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 61.

¹⁷⁷ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 56.

¹⁷⁸ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 56.

електромереж¹⁷⁹. Зі значних подій у соціально-культурній сфері міста у післявоєнний період варто відмітити відновлення роботи педучилища у липні 1945 р. (воно діяло до війни як педтехнікум і було закрито у 1935 р.), заснування міської дитячої лікарні у липні 1948 р., ґрунтовну перебудову стадіону «Динамо» (нині стадіон «Поділля») у травні 1950 р., заснування центральної міської бібліотеки у тому ж році, зведення кінотеатру «Перемога» у травні 1953 р., початок діяльності у новозбудованій споруді міської лікарні¹⁸⁰.

У повоєнний час Проскурів продовжує зберігати значення як значний стратегічний осередок, місце зосередження значних військових сил. Тож військові містечка і надалі займають помітне місце у розпланувальній структурі міста. Ще до закінчення Другої світової війни у квітні 1944 р. до Проскурова було переведено 2-е Горьківське танкове училище. У серпні 1946 р. на місце постійної дислокації прибула 31-а танкова дивізія, підрозділи якої розташувалися у 1-му військовому містечку (район залізничного переїзду на Дубове) та військовому містечку Ракове. У грудні 1956 р. 40-а гвардійська Єнакієве-Дунайська стрілецька дивізія була переформована в 17-ту гвардійську мотострілкову дивізію і прибула до Хмельницького на місце постійної дислокації. Саме для неї у 1950-х-1960-х рр. в районі Дубове розбудовується 2-е військове містечко КЕЧ¹⁸¹. У 1961 р. до міста (Раківського військового містечка) прибули підрозділи 19-ї Запорізької дивізії Ракетних військ стратегічного призначення, яка була сформована у 1960 р. на базі 7-ї авіадивізії. З цього часу поблизу Хмельницького та на території області розгортаються бойові позиції міжконтинентальних ракет¹⁸². У 1964 р. до міста було переведено штаб та супутні частини 19-ї ракетної дивізії, яка розташувалася також на території Раківського військового містечка. Ця дивізія стала найбільшим військовим підрозділом Хмельницького гарнізону¹⁸³.

¹⁷⁹ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 59.

¹⁸⁰ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 56-59.

¹⁸¹ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 103.

¹⁸² Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 63-64..

¹⁸³ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 73.

У січні 1954 р. на ознаменування 300-річчя «возз'єднання» України та Росії, яке пишно святкувалося на державному рівні, м. Проскурів було перейменовано на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область на Хмельницьку¹⁸⁴.

Протягом другої половини ХХ ст. зберігалися основні тенденції соціально-економічного та містобудівного розвитку Хмельницького, охарактеризовані вище: місто збільшувалося територіально та чисельно, зростало його значення як промислового осередку, в архітектурному відношенні все більше набувало рис «соціалістичного міста», адже з приєднанням нових територій питома вага історичної частини міста зменшувалась, та й вона зазнавала суттєвих змін. Хмельницький продовжував залишатися значним військово-стратегічним осередком.

Так, зростання території міста в окреслений період відбувалось в кілька етапів: у 1976 р. до меж міста було включено приміське село Лезневе, у 1981 р. – села Ружична та Книжківці¹⁸⁵. Щодо збільшення промислових потужностей міста, то варто згадати будівництво таких підприємств всесоюзного та республіканського значення як завод «Катіон» (1969 р.) – підприємство електронної промисловості, одного з найбільших у СРСР виробника конденсаторів, а згодом і телевізорів «Електроніка» (його цехи розташувались на південно-західній околиці міста); завод трансформаторних підстанцій – підприємство електромашинобудування (1957-1959 рр.); завод «Трактородеталь» (1958), завод ковальсько-пресового устаткування ім. Куйбишева, радіотехнічний завод – підприємство військово-промислового комплексу (1966), ремонтно-механічний завод (1973); виробниче трикотажне об'єднання (1975), комбінат залізобетонних та будівельних конструкцій (1978) тощо¹⁸⁶.

Серед значних містобудівних змін цього періоду варто згадати активне формування та інтенсивну забудову Південно-Західного та Зарічанського

¹⁸⁴ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 59.

¹⁸⁵ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 104-105.

¹⁸⁶ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 63-79.

мікрорайонів у 1960-ті рр., житлового масиву Озерна у кін. 1980-х рр. Серед найбільш значущих містобудівних та архітектурних змін у традиційному середовищі історичного ядра міста необхідно зазначити зведення двох 16-ти поверхових бетонних будинків (1978 р.). Це будівництво виникло з ідеї архітектурно підкреслити центральне перехрестя міста – вул. Кам'янецької та Подільської, в результаті чого під забудову був спроектований квартал між вулицями: Кам'янецькою – Подільською - Соборною – Вайсера. Домінантами повинні були стати три висотних будинки з вбудованими комплексами магазинів, кав'ярень, виставкових салонів, кінотеатру: один з трьох запроєктованих хмарочосів так і залишився на папері, натомість було зведено два 16-поверхових будинки за методом ковзної опалубки¹⁸⁷. Вони, як і планувалося, стали домінантами історичного ядра міста, набагато перевищивши за висотними та об'ємними параметрами історичні доміанти – собор Різдва Пресвятої Богородиці (1837) та пожежну каланчу (1956), а подібні параметри традиційної історичної забудови цієї території (житлових та громадських будівель) – в кілька десятків разів.

Взагалі у період з 1960-х рр. і до цього часу на території історичної частини міста з'явилась велика кількість житлових та громадських будівель, переважно зведених за типовими проектами, позбавлених виразних архітектурних рис. Вони привнесли значні зміни в традиційне архітектурно-просторове середовище, надали йому вкрай неоднорідного характеру, відсутності цілісності, композиційності, єдності задуму. Історична забудова збереглася або окремими вкрапленнями або невеликими «острівцями», скоріше як виняток.

За останні 20-25 років, з часу здобуття Україною незалежності, суттєвих змін у розпланувальній структурі та архітектурно-просторовій композиції історичного ядра м. Хмельницького не відбулося. Заслугує на згадку зведення нової будівлі Свято-Покровського кафедрального собору на місці історичної Покровської церкви на території колишнього православного цвинтаря у кін. 1980-х - 1992 рр., реставрація та відновлення діяльності собору

¹⁸⁷ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 40.

Різдва Пресвятої Богородиці (1990-ті рр.). Ці будівлі є важливими зі змістовної точки зору, оскільки відновили традицію наявності культових споруд на території історичного ядра міста, проте вони якщо і стали акцентами у забудові, то лише локальними, у панорамі міста з найбільш показових видових точок вони не проглядаються, як і у створах вулиць – екрануються або й зовсім перекриваються іншими більш масштабними спорудами.

У цілому період після здобуття Україною незалежності для соціально-економічного розвитку Хмельницького є неоднозначним. Значним ударом по економіці міста стала зупинка виробництва більшості промислових підприємств. Суттєво скоротилася кількість військовослужбовців. Усе це позбавило місто сталого і надійного економічного підґрунтя для розвитку. Продовжують зберігатися негативні тенденції містобудівного розвитку, започатковані у радянську добу, – на території історичного центру міста ведеться будівництво житлових та громадських споруд без врахування характерних особливостей традиційного середовища. Останній показовий приклад подібної забудови – торгово-офісний центр «Квадрат», задля зведення якого було знесено забудову (у тому числі історичну) майже цілого кварталу. Сама будівля за своїми висотними та об'ємними параметрами, а також архітектурним та колористичним вирішенням є дисонуючою по відношенню до оточуючого традиційного середовища, навіть такого мішаного та деградованого, яке притаманне історичному ядру Хмельницького.

З позитивних явищ пам'яткоохоронного характеру цього періоду варто відмітити вже згадане відродження церковного життя та відтворення (або реставрацію) культових споруд. Окрім того, на пішохідну вулицю була перетворена Проскурівська – саме тут найкраще збереглося традиційне середовище і сам дух стародавнього Проскурова.

1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста

м. Хмельницький розташовується в центральній частині області на р. Південний Буг та його притоці р. Плоска, у 376 км на південний захід від столиці України м. Києва.

Область розміщена на крайньому сході Подільської лісостепової височини, тому поверхня її території – високе плато, але з різною орографічною будовою. Середня абсолютна висота області 275 м над рівнем моря, а її максимальні висоти значно перевищують 300 м. Найвищою частиною плато є центральна смуга, на якій розміщені верхів'я Південного Бугу з його притоками (Бужком, Плоскою, Вовком, Іквою тощо) та верхів'я Случі. Абсолютні висоти тут перевищують 320 м, піднімаючись у багатьох місцях до 360...380 м. Ріки врізані неглибоко, долини мають переважно положисті схили, до яких прив'язана розгалужена сітка балок. Західну частину цієї смуги А.Тілло (1890) назвав Авратинською височиною, її ще називають Верхньобузькою¹⁸⁸ (на її території розташовується і м. Хмельницький).

Відповідно до форми рельєфу м. Хмельницький відноситься до Вовчко-Бужицького геоморфологічного району згаданої вище Верхньобузької височини. У його межах поверхня Верхньобузької височини має найбільші в області абсолютні висоти (понад 350 м, максимальна – 384 м), характеризується глибоким ерозійним розчленуванням, яке досягає 40...70 м. Значна висота ерозійного, балочного розчленування (4...5 м на 1 км) зумовлює досить помітну крутизну схилів і розвиток лінійної, а ще більше площинної, ерозії у цьому районі. Річкові долини та багато балок прорізують всю товщу лесовидних суглинків і врізаються в неогенові відклади глинисто-піщаного, частково вапнякового складу. Глибоке і часте розчленування поверхні Вовчко-Бужицького геоморфологічного району створює подекуди враження горбогірного рельєфу.

Найбільш поширеними формами рельєфу цього району можна вважати балки зі спадистими, а місцями крутими схилами і широкими днищами, а також міжбалочні вододіли переважно випуклої форми. У нижніх частинах балочних схилів, у місцях виходів сарматських пісків і глин, часто трапляються зсуви, а також невеликі кар'єри, де заготовляють пісок та глину. Описані форми рельєфу займають 75 % площі району. Підпорядковане, але важливе місце

¹⁸⁸ Природа Хмельницької області / За ред. К.І.Геренчука. – Львів: Вища школа, 1980. – С. 7.

займають сучасні долини, неглибокі, з пологими, місцями спадистими схилами та широкими заболоченими днищами¹⁸⁹.

Усе зазначене вище цілком притаманне рельєфу м. Хмельницького. Так, найбільш підвищені частини міста досягають абсолютної висоти 300 м, розташовуються неподалік від його південної межі, на пагористих узвишсях, що плавно спускаються на добре виражену терасу ріки, абсолютна висота якої не перевищує 280 м при середній висоті 284 та ширині 800 м. На терасі розташовується більша частина міста - його історичний центр і новозбудовані райони. До заплави р. Південний Буг тераса спускається досить крутим, але не обривчастим берегом, що досягає висоти 6-8 м над заплавою.

Хмельницька область має досить густу мережу річок, ставків та водосховищ, але переважна більшість з них мають штучне походження, як, зокрема, те, на берегах якого розташовується м. Хмельницький. Гребля на р. Південний Буг, яка забезпечувала переправу, була споруджена принаймні у XVIII ст. (є вже на карті Поділля Річі Зеноні 1770-х рр.).

Південний Буг – єдина значна річка, витoki якої знаходяться у Хмельницькій області. Її басейн займає приблизно 4 тис. км². Долини річок Бузького басейну докорінно відрізняються від річок Дністровського: вони неглибокі і неширокі, з заболоченими днищами і зайняті великими ставками; до долин прилягає розгалужена мережа балок¹⁹⁰. Південний Буг бере початок з невеликого болота поблизу с. Холодець Волочиського району на Верхньобузькій височині і тече майже прямолінійно на схід – південний схід. Південний Буг протікає по території області на протязі 120 км по звивистому руслу, майже до країв наповненому водою. Низька болотиста заплава шириною 0,5-1 км заросла кислими луковоболотними травами, є головним розсадником малярійних комарів і причиною утворення частих густих туманів. Тільки в незначній частині вона зайнята насадженнями чорної вільхи.

Частина заплави, розташована на правому березі Бугу в межах м. Хмельницький, порізана меліоративними каналами, які відводять її води в

¹⁸⁹ Природа Хмельницької області... - С. 48.

¹⁹⁰ Природа Хмельницької області ... - С. 72.

річку. Однак, у значній своїй частині заплава залишається вологою з весни до глибокої осені. Заплава лівого берега меліорована повніше і зайнята ставками рибного господарства. Верхня частина заплави, що розташовується вище греблі з дорогою, яка поєднувала колишнє місто Проскурів з колишнім селом Заріччя, зайнята великим ставком, про який вже згадувалось. Абсолютна висота заплави 180-275 м, рахуючи від західної до східної межі міста.

Західну межу міста у минулому довгий час становила притока Бугу р. Плоска з широкою заболоченою заплавою, абсолютна висота якої 181 м. Поступове підняття рельєфу починається приблизно від головної повздовжньої вулиці міста – Проскурівської. На відмітці близько 290 м місто пересікає залізнична колія, яка поділяє його на дві частини: старе місто – на північ від залізної дороги, і більш нова його частина – на південь.

Підвищений лівий берег р. Південний Буг досягає висоти 310 м над рівнем моря і спускається до заплави витягнутим крутим спуском. На плато пониження виступають у вигляді блюдць, ванн і понижених смуг, пам'яток ерозії при інших базах. Блюдця розкидані в багатьох місцях у верхів'ях рік і мають діаметр 200-300 м при глибині 2-3 м. Райони їх скупчення співпадають з місцями розвитку піщаних порід, підстеляючих лесс. Блюдця являють собою прояв осідання під впливом ґрунтових вод неоднорідних за складом піска і лесса.

Ріка Плоска, яка довгий час була західною межею міста, також має велику широку болотисту заплаву, за своїм характером аналогічну заплаві р. Південний Буг і зайняту рідкими насадженнями верб та тополь. Застій води в цій заплаві відбувався через наявність замуленого гирла ріки, яке поєднувало р. Плоску з Бугом. Прориття нового каналу для спуску води Плоскої до Бугу звільнило від надлишку води велику площу заплави р. Плоска.

У геоботанічному відношенні територія Хмельницької області розташована у смузі переходу від Європейської широколистянолісової області до Східноєвропейської лісостепової області, що зумовило характер рослинного світу. м. Хмельницький належить до Старокостянтинівського (Уланівського) геоботанічного району, в якому в минулому переважали остепнені луки та

лучні степи, повністю перетворені тепер на родючі орні землі з глибокими чорноземами¹⁹¹.

Щодо ґрунтового покриву, Хмельницькому та його околицям притаманні чорноземи глибокі та чорноземи опідзолені, які є найбільш родючими ґрунтами помірного поясу. Жодний інший тип ґрунтів не може так повно забезпечити рослини поживними речовинами і створити умови для їх росту та розвитку, як чорноземи¹⁹². Це пояснює той факт, що Проскурів з давніх часів був центром сільськогосподарської округи, а з другої пол. ХІХ ст. став перевалочною базою для вивозу сільськогосподарської продукції залізною колією.

Місто Хмельницький розташоване вздовж берегів р. Південний Буг, загаченої у місці переправи через річку на лінії стародавнього шляху, що провадив з Поділля на Волинь, зокрема з Кам'янця-Подільського до Старокостянтинова, та перетвореної на ставок принаймні у ХVІІІ ст., вірогідно, одночасно з відродженням Плоскирова після періоду османської окупації у другій половині ХVІІ ст. Рельєф історичного ядра міста являє собою пагористе узвиштя, що плавно спускається на добре виражену терасу ріки. Підвищення в межах селітебної частини Старого міста відносно незначні, що, вірогідно, і створювало складнощі для зведення замку у середньовічну добу, оскільки з ландшафтної точки зору умови для нього не були достатньо придатними. Це й пояснює не зовсім типове місцезосташування замку в Проскуріві – не на узвишті, а у низині, на острові, при впадінні р. Плоска до Південного Бугу, де додатковим захистом слугувала ріка Плоска та її рукав. Замок впродовж свого існування був містобудівною домінантою. Забудова Старого міста розташовувалась на правому березі р. Плоска на підвищеному відносно пласкому плато на схід від замку. На околиці міста, здебільшого південній, на узвиштях містились стародавні цвинтарі (відомо принаймні про православний та єврейський, які потрапили у межі міста ще у ХІХ ст. та були забудовані).

¹⁹¹ Природа Хмельницької області ... - С. 86.

¹⁹² Природа Хмельницької області ... - С. 92-93, 97.

Збережені до сьогодні залишки історичних цвинтарів – православного, католицького, єврейського, походять з другої половини – кінця XIX ст.

1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови м. Хмельницький

Як уже зазначалось, через недостатню дослідженість і обмеженість джерельної бази найбільш ранні історичні та містобудівні періоди розвитку м. Хмельницького важко піддаються реконструкції. Початок відносно безперервного існування селища припадає на першу третину XV ст. (наскільки це можна простежити за письмовими джерелами, зокрема, привілеями, поборовими реєстрами, люстраціями). З великою ймовірністю можна припустити, що на території міста та околиць існували і більш ранні поселення, підтвердженням чому є рештки виявлених поселень доби енеоліту (трипільська культура) та бронзи на території Хмельницького, а також рештки археологічних об'єктів майже усіх археологічних періодів, починаючи від доби неоліту і до давньоруської включно, на території Хмельниччини, проте через брак археологічних джерел напевно ми це стверджувати не можемо. Місто пройшло у своєму історичному та містобудівному розвитку наступні етапи:

I етап – поч. XV – сер. XVI ст. – нижня хронологічна межа обумовлена існуванням поселення, відомого за писемними джерелами (Плоскирівці, Плоскирів) поч. XV ст. Достеменно його місцезротащування невідоме, хоча, з великою долею ймовірності можна припустити, що воно розташовувалось або на острові, або на правому березі р. Пlosка при впадінні її в Південний Буг, оскільки з початку свого існування мало призначення забезпечувати та контролювати переправу через Південний Буг. Цей етап характеризується існуванням на території сучасного міста відносно невеликого поселення нерегулярного розпланування, неукріпленого.

II етап - сер. XVI - поч. XVII ст. – поч. XIX ст. Нижня хронологічна межа визначається спорудженням замку та міських укріплень. Цей досить довгий період мав певні підперіоди піднесенень і занепадів, зокрема, під час Національно-визвольної війни сер. XVII ст., наступного періоду «Руїни» та османської окупації місто зазнало значних руйнувань, суттєво зменшилася

кількість населення. Зрештою, саме в цей час замкові укріплення на острові були зруйновані і більше не відновлювались, натомість міські фортифікації були відбудовані на поч. XVIII ст., коли місто, як і усе Поділля, було повернуто до складу Речі Посполитої. У XVIII ст., особливо у другій його половині, чисельність населення, зокрема єврейського, зростає, що свідчить про явне економічне піднесення. Показником останнього є також зведення знакових споруд у місті: так, у XVIII ст. збудовано дерев'яну церкву Різдва Богородиці на ринку Старого міста, до цього ж часу відноситься і спорудження дерев'яного костелу св. Анни на острові, на території колишнього замку. Цей етап в містобудівному відношенні об'єднаний спільною ознакою – наявністю оборонних укріплень дерев'яно-земляного типу, які, на відміну від більшості подібних фортифікацій на Правобережній Україні, що під кінець XVIII ст. були розібрані, поступово зруйнувалися самі, частково були зневільовані під час розбудови міста у 1820-ті рр. У цей же період вцілому склалося розпланування Старого міста на правому березі р. Пłosка з характерною для нього нерегулярністю.

III етап – 1820-ті рр. – 1870-ті рр.: характерними ознаками даного періоду є ґрунтовне перепланування міста на засадах регулярної розпланувальної системи на основі генерального плану міста 1824 р. В основу нової планувальної структури Проскурова було покладено регулярне геометричне розпланування та принцип компактності, що було зумовлено ландшафтом та тяжінням селитебної території до громадського центру поселення. Планувалося, що частина кварталів (де є така можливість) будуть однаковими за розмірами, прямокутної форми, частина – підтрикутної (н-д, квартали 16 та 21), та більш складної, шестикутної (н-д, квартали 14, 19, 23). Це пояснюється тим, що основу містобудівного каркасу склали два поштових шляхи (дві стародавні дороги) на Кам'янець та Летичів, які у межах міста становили дві головні вулиці – до їх напрямків і була прив'язана сітка кварталів. Окрім того, відповідно до плану 1824 р. до вже існуючої Соборної площі був доданий ще один містобудівний вузол – Хлібна площа, причому їй надавалося більше значення як торгівельного осередку, ніж першій: це видно з

її розміру – він більший, місцезорозташування – ближче до виїзду з міста, що було зручніше для приїжджих торговців, розташування на одній з головних вулиць міста – Олександрівській. Даний план, хоча і не був вповні реалізований, заклав основу розпланувального каркасу історичного ядра міста.

IV етап – кін. XIX ст. – сер. XX ст.: для цього періоду є характерним територіальний та розпланувальних розвиток міста у східному напрямку – у бік залізничної станції, зведеної у 1870 р., а також на південь від залізничної колії, де були закладені нові райони – т.з. Новий план №№1 та 2, які передбачалися під міську забудову, але у даний період тут розташовувались переважно промислові підприємства та військові містечка. Окрім того, у кін. XIX – на поч. XX ст. відбулося формування архітектурного образу міста, основу якого склали громадські та житлові будинки, переважно садибного типу, муровані, малоповерхові, вирішені в стилі історизму. У 1930-ті рр. він був доповнений адміністративними та житловими будинками у стилі т.з. сталінського класицизму.

Варто зазначити, що протягом аналізованого етапу Проскурів стає значним військовим осередком і його воєнно-стратегічне значення з часом тільки зростало. Це знаходить своє відображення у містобудівному розвитку: на території міста з'являються і розбудовуються численні громадські та житлові будівлі військового призначення - казарми, гауптвахти, штаби, офіцерські клуби, військові училища і навіть цілі військові містечка.

В історичному відношенні цей період можна було б поділити на підперіоди, зокрема виділивши підперіод кін. XIX – поч. XX ст., підперіод революційних перетворень і боротьбу за владу у 1917-1920 рр. та радянський міжвоєнний 1920-1930-х рр. У соціально-економічному та політичному відношенні дійсно ці підперіоди ґрунтовно різняться один від одного, проте в містобудівному та архітектурному аспекті суттєвих змін у розвитку міста не відбулося: у цей час зберігаються основні тенденції розвитку, закладені планом 1888 р., місто залишається у тих же межах (планом 1888 р. були зарезервовані значні території, які не встигли освоїти у кін. XIX – на поч. XX ст.), розпланування протягом усього періоду також майже не змінилось (окрім

початку забудови колишньої торгової площі спорудами військового містечка), як і цільове призначення окремих районів міста – житлові, адміністративно-житлові, промислові, місцерозташування військових частин.

При цьому протягом останнього підперіоду значних змін зазнає архітектурно-просторова композиція історичного ядра міста: у цей час припинили свою діяльність культові споруди, які, окрім змістовного навантаження як духовних і громадських осередків, відігравали роль містобудівних домінант та акцентів. Головна містобудівна домінанта – собор Різдва Богородиці, розташована на центральній площі міста, припинила свою діяльність, з неї були зняті хрести і сама споруда була закрита з усіх боків лінійними, більшими за висотними параметрами житловими будинками. Подібна доля спіткала і Велику синагогу. Натомість найбільш стародавня будівля міста – костел св. Анни була підірвана та розібрана у 1936-1937 рр. Відповідно, їх перебудова, а подекуди і повне знищення, привнесли значні зміни як в архітектурно-просторову композицію історичної частини міста, так і її традиційне середовище в цілому, сформоване в кін. XIX – на поч. XX ст.

V етап – сер. XX ст. – поч. XXI ст.: на цьому етапі відбулося розширення меж міста у кілька етапів: села Гречани та Заріччя увійшли до його складу у 1946 р., с. Лезневе – у 1976 р., села Ружична та Книжківці – у 1981 р.

Окрім того, у цей період відбулася ґрунтовна зміна планування та характеру забудови (перш за все традиційно притаманних їй висотних та об'ємних параметрів), що пов'язано з наданням місту статусу обласного центру – тож колишнє невелике провінційне містечко форсованими темпами перетворювали на значний адміністративний та економічний центр, типово «радянське місто» з характерною для цього поняття забудовою, зведеною за типовими проектами, позбавленими виразних стилістичних рис.

Значні зміни відбулися у містобудівній структурі. До них можна віднести забудову фактично усіх історичних площ, натомість відбулося зміщення адміністративного центру у бік сучасного Майдану Незалежності, з'явилася ще низка площ (у тому числі на території історичного середмістя), які взяли на себе роль містобудівних вузлів: зокрема, площа на перетині вул.

Проскурівської та Кам'янецької, Привокзальна площа. Окрім того, для цього періоду є характерним будівництво великих промислових підприємств, поява нових житлових районів з багатоповерховою забудовою, інтенсивна забудова історичного центру міста багатоповерховими будинками.

Окрім економічної стагнації, притаманної аналізованому періоду з кін. 1980-х до сьогодні, припинення роботи промислових підприємств, подекуди їх перепрофілювання або просто занепад та поступове руйнування, уповільнення темпів забудови нових житлових районів, решта тенденцій у містобудівному розвитку залишилась незмінною: а саме, забудова історичної території міста багатоповерховими житловими та торгівельно-розважальними комплексами за рахунок знесення історичної забудови.

З позитивних тенденцій цього періоду варто згадати реставрацію та відбудову культових споруд – собору Різдва Богородиці та Свято-Покровського собору, що відродило традицію наявності сакральних споруд на території історичного ядра міста, збагатило його архітектурне середовище.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

2.1 Аналіз існуючої планувальної структури м. Хмельницький

Місто Хмельницький – адміністративний центр Хмельницької області і Хмельницького району. По чисельності населення – 259 тис. осіб (за даними 2008 р.). Хмельницький відноситься до групи крупних міст.

Просторовий і візуальний аналіз ландшафту та аналіз етапів містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і спрямованість розвитку планувальної структури міста, обумовленого не лише соціально-економічними, історико-культурними, а й індивідуальними особливостями самого архітектурного ландшафту.

За типологією міст Хмельницький є адміністративним центром, тому історично склалося, що заради прискорення темпів його розвитку тут засновувались державні установи, релігійні осередки, учбові заклади, пізніше - промислові підприємства. Основою його економічного зростання в різні часи ставали ремесло, внутрішня торгівля, пізніше - приміське сільське господарство та промисловість.

Функціональну типологію слід доповнити характеристиками географічного положення і особливостями його зв'язків з навколишньою територією.

Місто первинно розвивалося як ремісничо-торгівельне поселення (принаймні з XV ст.), яке розташовувалося на березі невеликої річки Пłosка, неподалік від її впадіння в ріку Південний Буг, на перетині історичних торговельних шляхів, поруч з переправою.

В силу вдалого географічного розташування, місту часто надавалися функції адміністративного центру під час існування різних новоутворень політично-адміністративного характеру. В певні періоди місто ставало перспективним за темпами розвитку в силу гармонійного розвитку окремих типологічних факторів, тому іноді стиралася домінуюча типологічна особливість і, в решті решт, місто отримувало універсальний профіль.

На першому етапі розвитку міста основний вплив на формування його структури відігравала природна підоснова. Вона зумовила розміщення історичних поселень на теренах майбутнього міста.

Визначальними природними чинниками у цьому процесі стали русла річок Південний Буг і Плоска, а також природний рельєф місцевості. Вони протягом тривалого часу впливали на розташування не лише окремих районів, а й на розвиток міста в цілому. Існувала чітка залежність між трасуванням вулиць, розміщенням кварталів та напрямками форм, елементів чи граней рельєфу. Наприклад, головна вулиця міста – Проскурівська фіксує межу першої надзапlavної тераси і уступ другої надзапlavної тераси (до вулиці Героїв Майдану).

Найбільш підвищені частини, що досягають абсолютних висот у 300 м, знаходяться у південній частині міста на пагористих підвищеннях, що плавно спускаються на добре виражену річкову терасу, завширшки 800 м, абсолютні позначки висот якої не перевищують 280 м. Тут розташовується більша частина міста – історичний центр та нові райони.

По природних вододілах проходять головні транспортні магістралі – проспект Миру, Вінницьке шосе, вулиця Тернопільська. У перпендикулярному до них напрямках – вулиці Кам'янецька, Західна Окружна, Старокостянтинівське шосе. Доволі часто вулиці повторюють обриси ярів, балок, особливо це характерно для планування сіл, приєднаних до міста у процесі його територіального зростання.

Найбільш раннє поселення, від якого веде свій безперервний історичний та містобудівний розвиток Проскурів розташовувалось або на острові (був утворений р. Плоскою та її рукавом неподалік від впадіння до р. Південний Буг), або на правому березі р. Плоска при впадінні її в р. Південний Буг, оскільки з початку свого існування мало призначення забезпечувати та контролювати переправу через р. Південний Буг. Трохи пізніше (у сер. XVI – XVIII ст.) на острові існував замок, а на правому березі р. Плоскої – укріплене місто, поєднані між собою мостом.

Про стан і вигляд замку на сьогодні точна інформація відсутня, існують лише гіпотетичні припущення з приводу його розмірів та системи укріплень (нечисленні писемні та картографічні джерела з цього приводу є протиречивими). Зрозумілим є принцип розміщення його на острові, у низині за відсутності виразних узвиш на цій території. Невелике місто, що до нього прилягало, розташовувалось в межах першої надзапlavної тераси.

Серед антропогенних чинників, що вплинули на формування вуличної мережі, головним було розташування міста на перетині двох поштових шляхів на Кам'янець та Летичів (стародавніх історичних шляхів). У межах міста відрізки цих шляхів поступово забудовувалися з обох боків, виконуючи функції наскрізних міських магістралей, що з'єднували між собою окремі його частини, а згодом перебрали на себе функції центральних вулиць (сучасні вулиці Кам'янецька та Проскурівська). Згодом, на перетині цих шляхів сформувався головний містобудівний вузол – Соборна площа, яка перебрала на себе функції громадського, адміністративного та торгового центру міста. На площі та на території прилеглих кварталів розташовувались православна церква, синагога, торгові ряди, в'язниця, казначейство, поштова станція.

Найдавніша збережена до сьогодні вулична мережа історичного ядра міста (обмежена сучасними вулицями Кам'янецькою, Гагаріна, Європейською та проспектом Свободи) сформована протягом другої чверті ХІХ ст., відповідно до генерального плану забудови повітового міста Проскурова 1824 р., розробленого подільським губернським землеміром В.Рудницьким та архітектором Геслером¹⁹³ за принципом прямокутно-променевої системи розпланування.

Територія тогочасного Проскурова зводилась до правильної геометричної фігури – прямокутника, межі якого визначав вал з ровом (існували з попереднього періоду). Планування мало чіткий поділ на вулиці, вся міська територія була розбита на 31 квартал та 403 садибні ділянки. План передбачав прокладання регулярних прямих вулиць (як під кутом 90°, так і під кутом 45°, що зумовлювалось наявністю та напрямками вулиць, які були

¹⁹³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 11-12.

частинами торговельних шляхів, зокрема Кам'янецького та Летичівського).

Згідно цього плану 1824 р. були прокладені всі основні вулиці центральної частини міста, збережені до сьогодні: Соборна, Купецька (нині – Подільська), Дворянська (нині – Володимирська), Комерційна (нині – Грушевського), Аптекарьська (нині – Проскурівського підпілля), Ремісничка (нині – Вайсера), Мільйонна (нині – Героїв Майдану), Старобульварна (нині Гагаріна та частина Свободи) та ін. Основними планувальними вісями, навколо яких відбувалася організація забудови, залишалися поштові шляхи на Кам'янець та Летичів, які у межах міста перетворилися на центральні вулиці – Олександрівську та Кам'янецьку. Саме вони обумовлювали розширення території міста на схід та на південь – на плані її межа була окреслена півкільцем бульвару, який проходив по сучасним вулицям Свободи – Європейській – Гагаріна.

Генеральним планом забудови було також передбачено прокладання сучасної вулиці Грушевського, що простягнулася від єврейських кварталів (нині – квартал продовольчого ринку) на підвищену частину міста, де відвели ділянки для садіб місцевого дворянства і купецтва. Нова вулиця одержала назву Комерційна.

Головним містобудівним вузлом надалі залишалася Ринкова або Соборна площа. Дерев'яний храм Різдва Богородиці згорів під час пожежі 1822 р. і на його місці у 1835-1837 рр.¹⁹⁴ був зведений мурований собор.

Значний вплив на архітектурно-планувальний розвиток міста мали будівництво у 1870 р. залізничної колії Волочиськ-Жмеринка та залізничної станції, розташованої за 2 км на схід від межі тогочасного міста. Це визначило напрямок подальшого територіального розвитку – на схід, вздовж залізниці та згодом перетворило компактну міську планувальну структуру на лінійну. Зокрема, у 1871 р. було розроблено план розширення території міста в напрямку залізничної станції. За цим планом вул. Олександрівська (нині Проскурівська) була продовжена до вокзалу і забрукована¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 84.

¹⁹⁵ Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти... – С. 27.

У подальшому це призвело до зростання загальної площі міської забудови. Залізнична колія поділила місто на дві частини: нижню (північну) – «Старе місто», що знаходилося у долині річок Південний Буг і Плоска та верхню (південну), розташовану на схилах плато, т.зв. «Новий план». А саме: у 1888 р. на замовлення Проскурівської міської думи землемір Подільської Палати державних маєтностей В.Осецький склав новий перспективний план, за яким визначалися пріоритети в забудові міста – у східному напрямку (вздовж залізниці) прокладалися нові вулиці, поблизу станції Проскурів та на південь від залізничної колії розплановано під забудову вільні землі (т.з. Новий план №1 та №2), у південному напрямку (включно до передмістя Дубове) відведено землі для військового відомства. Саме в цей час було прокладено нові вулиці: Велика Вокзальна (нині Шевченка), Мала Вокзальна або Глуха (нині Пилипчука), Новобульварна (нині Франка), а також з'явилися перші вулиці на Новому Плані та у передмісті Дубове¹⁹⁶. Відповідно до згаданого вище плану, північною межею міста залишалась р. Буг. На її лівому березі позначені землі сіл Заріччя та Лезневого. На заході Проскурів межував з володіннями гречанського поміщика С.Н.Нахімова та землями селян с. Гречаної. Південна межа міської території проходила вздовж Дубового ставу, біля якого позначено передмістя Дубове, та по течії р. Кудрянки. За Раковим ставом р. Кудрянка повертає на північ і впадає до р. Південний Буг. Приблизно по її течії проходила східна межа Проскурова за планом 1888 р. Далі на схід позначені землі Летичівського повіту¹⁹⁷.

Територію міста на дві частини, як уже зауважувалось, поділяло полотно Південно-Західної залізниці. Розташування центральної частини в основному відповідало плану 1824 р. Квартали, на які поділена центральна частина міста, були на той час забудовані не повністю, в них залишалось чимало вільної площі. На схід від території, обмеженої планом 1824 р., прокладено кілька нових вулиць паралельно р. Південний Буг; вони відповідають сучасним

¹⁹⁶ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 12.

¹⁹⁷ Тимофеева Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в XIX – на поч.. XX ст. // Наукові записки. Хмельницькому-500.- Вип. 1. – Хмельницький, 1993. – С. 9-10.

вулицям Шевченка, Пилипчука, Водопровідній. Продовжена до залізничного вокзалу і далі, до східної межі міста вул. Подільська¹⁹⁸.

Варто зауважити, що план 1888 р. був перспективним, тобто відображав не існуючу на час його складання забудову, а її перспективи на майбутнє. Відповідно, навіть у 1911 р. із понад 2000 десятин загальної площі міста було заселено, а отже і забудовано, лише 340 десятин. Тому лінії сучасних вулиць міста не повністю відповідають позначеним на плані 1888 р. (наприклад вул. Водопровідна та Подільська в тому вигляді, як вони існують нині, значно коротші, ніж було заплановано). Особливо це стосується південної частини міста за залізничним полотном, яка має назву «Новий план». Така назва збереглася за цією територією до сьогодні. На той час (кін. XIX – поч. XX ст.) вона була майже незабудована. Прямокутні квартали на плані вкривають місцевість ідеально рівною сіткою, яка була досить сильно «деформована» під час практичної забудови цієї частини міста. І все ж, наприклад, сучасна вул. Чорновола відповідає в основному напрямку, запропонованому планом. У цілому він, безумовно, став основою розвитку та забудови міста до кінця першої половини XX ст.

Зауважимо, що місто протягом XIX – першої половини XX ст. територіально зростало у південному та східному напрямках. Довгий час заплава р. Пłosка та р. Південний Буг слугували природною перешкодою для активного містобудівного розвитку на захід та північ. Більшість історичних шляхів, пізніше поштових трактів (сучасних транзитних вулиць міста) також прямували територією правого берега Південного Бугу.

Значним поштовхом для подальшого містобудівного розвитку Проскурова стала наявність в місті військових гарнізонів, які стали постійно дислокуватися тут з 1870-х рр. Наприкінці XIX ст. у місті почали активно будувати об'єкти військової інфраструктури. Зокрема, у 1890 р. у передмісті Дубове було завершено спорудження першої черги військового містечка для 35-

¹⁹⁸ Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в XIX – на поч. XX ст... - С. 10.

го Белгородського полку, яке вела спеціальна «Войсковая строительно-хозяйственная комиссия по опытной постройке в Проскурове казарм».

Для військових містечок та гарнізонних казарм відводили цілі квартали, у деяких випадках – окремі райони чи передмістя (Кавказ, Дубове, Ракове, Новий план), що суттєво змінювало загальне розпланування міста.

Остаточне завершення формування планувальної структури історичного центру відбувається у повоєнні роки і пов'язано з наданням місту статусу обласного центру. В 1952 р. Харківською філею інституту «Діпромісто» розроблено проект планування Проскурова, на основі якого у 1962 р. розроблено проект Генерального плану розвитку міста. В радянський період формування нової планувальної структури відбувалося за принципом забудови вільних місць (під час військових подій 1944 рр. сталися фатальні руйнування міста в цілому; велику кількість будівель старого Проскурова майже вщент було знищено). З композиційних ідей того часу слід загадати ідею влаштування нових майданів і магістралей (про що йтиметься нижче).

Яких-небудь композиційних завдань формування цілісного вигляду міста на початковому соціалістичному етапі не ставилося, це призвело до втрати ряду важливих архітектурно-містобудівних домінант, які утримували міський простір. Відбувся розрив у спадкоємності розвитку міста. Спроби вирішити дану проблему були зроблені пізніше, коли основна увага приділялася формуванню міського інтер'єру шляхом створення низки архітектурних акцентів. Однак, орієнтування лише на функціональне зонування у відриві від просторово-візуальної єдності, ігнорування композиційних властивостей рельєфу, екстенсивні методи будівництва не дозволили виправити ситуацію. Актуальним на сьогодні залишається вивчення складних аспектів проблем, пов'язаних з вторгненням нових великомасштабних і різномірних споруд в образ і планувальну структуру міста в місцях традиційної забудови для розробки коректних проектних рішень, покликаних знівелювати наслідки появи таких дисгармонійних об'єктів, їх вплив у традиційному середовищі.

Важливе значення для міста має взаємозв'язок планувального та архітектурного масштабу з масштабністю рядової забудови, який визначає

характерні особливості міського середовища. Через масштаб об'єкту в міському просторі можна визначити масштаб міського району і через масштабність елементів благоустрою, зелених насаджень та малих форм встановити масштабну відповідність об'єкта з людиною.

Адміністративний центр міста у післявоєнну добу змістився на південь від історичного – ним стала головна площа міста, що почала формуватися у середині 1950-х рр. (сучасний Майдан Незалежності). Архітектурних перетворень зазнає центральне перехрестя – вулиць Проскурівської, Подільської та Соборної. Була впорядкована трикутна площа з невеличким сквером, у 1956 р. за типовим проектом споруджений чотириповерховий універмаг. На колишній Кінній площі, на перетині вул. Гагаріна і Кам'янецької, у 1960 р. зводиться споруда театру.

На сьогодні можна відзначати добру збереженість історичної архітектурно-планувальної структури історичного ядра міста, проте кількість об'єктів культурної спадщини та історичної забудови є невеликою. Головним чином ці об'єкти є складовою забудови вул. Проскурівської, Подільської, Грушевського, Проскурівського підпілля, Володимирської, Гагаріна, Європейської. Також висока концентрація об'єктів культурної спадщини та історичної забудови спостерігається в районах колишньої дислокації військових частин (військових містечок) – Дубове (вул. Гастелло, Козацька), Кавказ (вул. Льва Толстого, Івана Франка), Ракове (вул. Чорновола) та вул. Проскурівської.

Серед об'єктів культурної спадщини значний відсоток займають пам'ятки історії місцевого значення – поховання відомих осіб. Проте специфіка їх розташування (головним чином на території кладовищ) обумовлює їх незначний вплив на загальну містобудівну ситуацію.

Протягом останніх десятиліть, внаслідок забудови багатоповерховими будинками та ущільнення центральної частини міста, значна кількість історичної забудови втратила свою роль основного складового елемента архітектурно-просторової структури міста або була знищена. Це призвело до порушення композиційної єдності та гармонійності міського простору.

Збережена на сьогодні історична забудова, яка у минулі роки визначала архітектурно-просторову організацію міста, у наш час має у переважній більшості другорядне значення. Протягом століть роль архітектурних домінант відігравали головні культові споруди міста. Внаслідок периметральної забудови кварталів багатопверховими будинками храми, що опинилися у внутрішньоквартальному просторі, втратили роль містобудівних домінант та акцентів.

На підставі проведених історико-бібліографічних та натурних досліджень можна визначити основні типи сучасного міського середовища Хмельницького:

- історичний центр міста, що склався наприкінці XVIII – на поч. XX ст.;
- окремі цілісні фрагменти історичного середовища XIX – середини XX ст. за межами історичного центру – комплекси військових містечок Дубове, Кавказ, Ракове, військового містечка танкової бригади в районі залізничного вокзалу; комплекс споруд залізничної станції та містечка залізничників «Гречани»; виробничі комплекси колишніх підприємств (пивзаводу, хлібозаводу, цегельного заводу, цукрового заводу та ін.);
- райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1960-1990-х рр. на правому і лівому берегах р. Південний Буг, що зводилися з використанням типових серій для масового будівництва;
- промислові райони, комплексне вирішення яких є втіленням архітектурних принципів 1950-х-1990-х рр.

У кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища.

Особливе місце в планувальній структурі як центральної частини Хмельницького, так і його периферії займають території кладовищ, які раніше розташовувались в передмістях та на околицях міста, поблизу культових споруд, а на сьогодні опинилися в оточенні забудови сучасних міських районів. Історичні кладовища розташовуються в різних частинах сучасного міста: католицьке і православне кладовища на вул. Кам'янецькій та єврейське на захід від згаданого вище православного на вул. Л.Толстого становлять майже

цілісний меморіальний масив, розташований неподалік від переїзду, а також історичний католицький цвинтар с. Гречани на вул. Західній Окружній, історичний православний цвинтар с. Книжківці на вул. В.Зеньковського.

Як і в більшості історичних населених пунктів України, містобудівний розвиток Хмельницького мав поступовий характер (окрім періоду «різкого стрибка» у післявоєнну добу, коли середнє за площею, населенням та економічними показниками місто форсованими темпами було перетворене на обласний центр, значний адміністративний та економічний осередок), найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, об'єкти архітектурної спадщини) розташовані переважно в центральних районах сучасного міста і відіграють провідну роль у формуванні його індивідуального образу.

2.2 Архітектурно-художні особливості історичної забудови

Для сучасного міста характерна неоднорідність архітектурного середовища в стильовому, хронологічному і ціннісному відношенні. Розглянуті вище особливості містобудівного розвитку свідчать про те, що на сьогодні збереглися окремі значні фрагменти історичного середовища, соціокультурні нашарування, які визначають неповторність і своєрідність міста.

Формування своєрідного провінційного міського середовища та міської забудови відбулося на межі XIX – XX ст., коли Проскурів набув вигляду справжнього міста: забудова стала планомірною, з'явилися нові вимоги до будівництва й оздоблення споруд, архітектура будівель дотримувалася певних стилів. Більш ранній період репрезентований лише кількома спорудами, що збереглися до нашого часу: церквою Різдва Пресвятої Богородиці (1837 р.), церквою св. Параскеви на Книжківцях (1830-ті рр.), однією з будівель в'язниці (сер. XIX ст.).

Історична забудова міста представлена кількома типологічними групами, що охоплюють хронологічні межі від другої чверті XIX ст. до кінця XX ст. За функціональною типологією об'єкти, що складають історичну забудову Хмельницького, можна розподілити за наступними групами:

1. *Житлові будинки* складають найбільшу частину збереженої історичної забудови. Наприкінці XIX ст. багатоквартирні (прибуткові) будинки стають основним типом міської житлової забудови, оскільки вони давали змогу домовласникам не лише жити в місті, але й отримувати прибуток. Прибуткові будинки, що зводилися лише в центральних кварталах, були переважно двоповерховими й гарно опорядженими. У Проскуріві прибуткові будинки масово почали зводити лише з початком будівельного буму – в 1900-1914 рр.

Одним з різновидів житлової забудови, представленої у місті, є готелі. Розгалужена мережа цих закладів – від фешенебельних готелів до звичайних «мебльованих номерів» - з'являється у місті наприкінці XIX – на початку XX ст. Серед них: готель «Петербурзький» (1898 р., вул. Проскурівська, 33), який тривалий час був найпрестижнішим у місті; готель «Континенталь», збудований у стилі пізнього модерну у 1910-1912 рр. по вул. Проскурівській, 56. До наших днів збереглися практично всі елементи оздоблення фасаду, ажурна огорожа балконів, декоровані кольоровим склом-смальтою стіни.

Садибний малоповерховий тип забудови і нині складає значний відсоток існуючого житлового фонду, переважав він і у період XIX – XX ст. Цей тип є традиційним у забудові історичних районів міста, він сприймається в більшості за рахунок архітектурних форм, перш за все фасадних рішень, іноді огорож міських житлових садиб та різноманітним розміщенням споруд відносно червоних ліній, що візуально збагачує вуличний простір. Цікаві приклади садибних комплексів у Хмельницькому є в центральній частині міста і на колишніх околицях історичного ядра. До цього ж типу відносяться особняки, будівництво яких масово починається у середмісті Проскурова на початку XX ст. як житла для представників вищих прошарків суспільства. Найяскравішими прикладами цих будівель є особняк, розташований по вул. Гагаріна, 3, в оздобленні якого використані елементи стилю бароко; особняк по вул. Грушевського, 95.

До цієї ж групи належать котеджі, що зводилися за типовими проектами наприкінці 1920-х рр. для командного складу військових частин, що

дислокувалися у місті. Зразки цієї забудови до сьогодні збереглися у місті (пров. Володимирський, вул. Горького).

Для сімей військових місцевого гарнізону наприкінці 1920-х – у середині 1930-х рр. зводяться типові чотириповерхові будинки у стильових формах радянського конструктивізму – «дома офіцерського складу» (ДОСи). П'ять будинків – у передмісті Ракове, у містечку військового табірному збору, два будинки – на вулиці Пілотській, біля старого аеродрому. «ДОСівське містечко», зведене на центральній вулиці (нині Проскурівській), зайняло більшу частину головної торгової площі міста, що існувала тут на початку ХХ ст. У 1935 р. цю ділянку віддали для потреб проскурівського гарнізону, який розгорнув будівництво чотириповерхових будинків: п'ять будинків у кварталі, що примикає до вул. Шевченка, і два будинки – на центральній вулиці міста.

Велика частина існуючих житлових будинків була зведена в період післявоєнного відновлення міста за типовими схемами, також збереглася значна кількість зразків періоду кін. ХІХ – поч. ХХ ст. з місцевими прийомами декоративного оздоблення фасадів. Серед масової забудови 1950-х рр. і більш пізнього періоду в центральних районах міста збереглися окремі одно-двоповерхові житлові споруди кінця ХІХ - поч. ХХ ст. Вони збудовані з необпаленої або обпаленої червоної цегли на високому цоколі, їх архітектура іноді лаконічна, але іноді така, що відрізняється індивідуальними композиціями та складним насиченим декором фасадів.

2. *Житлово-торгівельні будинки*, що зводилися підприємцями міста для власних потреб: зазвичай на першому поверсі розташовувались крамниці (ремісничі майстерні, заклади харчування, аптеки тощо), другий (а інколи і третій) використовувався як житловий. Найбільш типовими для цієї категорії будівель є розташовані в історичному середмісті магазини Журавльової (будинки на вул. Проскурівській, 5 та 7). Один з цих магазинів знаходився в її власному двоповерховому цегляному будинку, сусідня, одноповерхова будівля, в якому розміщувалася книгарня, здавалася в оренду. Іншим зразком цієї групи є будинок, в якому розміщувалася перша у місті аптека Деревної, збудований у 1890 р. у стилі історизму (Проскурівська, 13), а також будинок купця

Жидовецького з галантерейним магазином (Проскурівська, 57), будинок магазину Толпіна, другий поверх якого займала поштово-телеграфна служба (Проскурівська, 55).

3. *Громадські будівлі*, різноманітні за функціональним призначенням, розташовані в центральних районах міста і на його околицях (комплекси та окремі споруди адміністративного призначення, навчальні заклади – гімназії, училища, школи). Це, зокрема, будинок, в якому було розташоване Олексіївське реальне училище, побудований у 1904–1905 рр. у стилі модерн (Гагаріна, 3); будинок приватного театру Шильмана (Проскурівська, 43); споруди кінотеатрів «Модерн» та «Оаза» (Проскурівська, 18), будинок земської школи (пров. Шкільний, 6). Також до цієї групи належать будівля кінотеатру ім. Чкалова (нині – кінотеатр ім. Шевченка, 1940 р.) (Проскурівська, 40), споруда дитячих ясел (Володимирська, 70), колишній будинок офіцерів (1939 р.) (Проскурівська, 57), збудовані у стилі псевдоампіру.

Громадські будівлі кін. 1940-х – 1950-х рр. представляють значні споруди, які зводилися в основному за типовими проектами, але в архітектурно-просторовій композиції міста вони відіграють роль виразних акцентів і є зразками архітектурних традицій радянського ретроспективізму. Зокрема, будівля філармонії (1950-ті рр., вул. Гагаріна, 7), будинок кооперативного технікуму (1950-ті рр., вул. Кам'янецька, 3), споруди облспоживспілки (1953 р., вул. Герцена, 10) та універмагу (1950-ті рр., вул. Подільська, 22).

4. *Адміністративні будівлі* представлені одним з найкращих зразків повоєнної забудови міста – Будинком Рад, зведеним у 1952-1954 рр. у стилі радянського ретроспективізму. Споруда стала домінантою ансамблю новоутвореної центральної площі міста (сучасного Майдану Незалежності). До цієї з групи можна віднести адміністративний корпус цегельного заводу Ш.Гальперіна (1890-ті рр., вул. Кам'янецька, 161), адміністративний корпус пивовареного заводу Л.Кляве (1901 р., вул. Чорновола, 24), адміністративний корпус спиртоочисного заводу (1905 р., вул. Шевченка, 69), будівлю єпархіального Проскурівсько-Летичівського вікаріату (поч. ХХ ст., вул.

Володимирська, 38). Згадані вище адміністративні споруди кін. XIX – поч. XX ст. вирішені переважно у стилі еклектики.

5. *Культові будівлі* розташовуються як в історичному центрі, так і в передмістях – Дубовому, Книжківцях, Лезневому. До наших днів збереглася у первісному вигляді збудована у 1835-1837 рр. у стилі російського класицизму церква Різдва Пресвятої Богородиці. На сьогодні це найдавніша збережена будівля в історичному середмісті. Храм зведений на основі типового проекту №XII із «Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей», складеного в 1824 р. петербурзькими архітекторами А. Михайловим та І. Шарлеманом. До типового проекту було додано лише надбудовану дзвіницю, запозичену з проекту №XI. З нею по хронологічній глибині може конкурувати церква св. Параскеви (1829 р.) з дзвіницею (поч. XX ст.), розташована в історичній місцевості (колишньому приміському селі) Книжківці на вул. Зеньковського. Їм також притаманні класицистичні риси.

У дещо перебудованому вигляді (в обох храмах добудовані дзвіниця та головний купол, зруйновані у радянські часи) збереглися споруджена в 1897-1898 рр. в архітектурних формах неовізантійського стилю Свято-Георгієвська церква 46-піхотного Дніпровського полку, освячена на честь апостолів Петра і Павла (вул. І.Франка), та колишня полкова церква св. Миколая Чудотворця (собор апостола Андрія Первозванного), збудована в районі Дубове у 1904 р. (вул. Козацька, 69). Подібною до них за архітектурним вирішенням є Свято-Покровська церква (кін. XIX ст.) в районі Лезневе (колишнє приміське село) на вул. Профспілковій.

У дуже перебудованому вигляді збереглася і одна з синагог (1890 р.) на пров. Пекарському, 6 (у дворі кооперативного технікуму). У різні періоди їх було у місті до 17.

До історичних культових споруд можна віднести і костел св. Анни на римо-католицькому цвинтарі Гречан. Каплиця, яка стане основою для подальшої розбудови костелу, була зведена у 1926-1928 рр. Парафіяльним костелом вона стала у 1953 р. Храм розбудовувався у кілька етапів – у 1950-х, 1960-х рр., 1987-1988 рр. Тож, хоча споруда має свою майже 100-річну історію,

основний об'єм був зведений відносно недавно – у кін. 1980-х рр., тож історико-культурної цінності на разі не посідає.

6. *Промислові та виробничі об'єкти* у місті представлені як окремими спорудами, так і комплексами. Більшість споруд цієї групи збудовані наприкінці XIX – на початку XX ст. та використовуються до сьогодні за первинним призначенням. Серед них – комплекс споруд цукрового заводу, зокрема, адміністративний корпус, зведений у 1890 р., який зберігся до сьогоднішнього дня (вул. Заводська, 59). Найкраще збереженим об'єктом цієї категорії є виробничі та складські корпуси, а також льох пивзаводу, зведені власником заводу Л. Кляве у 1901 р. (вул. Чорновола, 24). Окрім того, вартими згадки є одноповерховий адміністративний корпус та виробнича будівля цегельного заводу, побудованого у 1899 р. його власником підприємцем Ш. Гальперінім (вул. Кам'янецька, 161), солодовий завод М.Шильмана (поч. XX ст., вул. Шевченка, 67). Для цих споруд найбільш притаманним є стиль історизму та т.з. цегляний.

7. *Об'єкти транспортної інфраструктури та зв'язку* з'являються у місті на початку 70-х рр. XIX ст. Вони представлені комплексом депо станції «Гречани» (збереглися адміністративний та механічний корпуси, механізм поворотного кола), 1910 р. на вул. Волочиська, 10 та залізничної станції Проскурів (збереглися пакгаузи, побудовані у 1910-х рр. в районі сучасного залізничного вокзалу на вул. Проскурівській).

З розвитком поштового зв'язку змінювали свій вигляд поштові споруди. Вони стали більш презентабельним. Прикладом цього є поштово-телеграфна контора в Проскурові (сучасна вул. Героїв Майдану, 64).

8. До збережених на сьогодні *об'єктів інженерно-технічного призначення* належить водонапірна вежа, збудована наприкінці XIX ст. по вул. Гастелло для потреб військового містечка, а також каланча пожежного депо (1954 р., вул. Подільська, 39).

Під час проведення натурних досліджень архітектурного середовища Хмельницького було виявлено, що значна частина будівель та містобудівних ансамблів, які репрезентують культурну спадщину міста, не перебувають на

державному обліку. Таке становище не відображає об'єктивно потужний культурний потенціал міста.

За результатами проведених комплексних досліджень пропонується для взяття на державний облік значна кількість об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура» (див. Перелік об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький, що пропонуються до взяття на державний облік).

Об'єкти різних категорій цінності (пам'ятки національного та місцевого значення, об'єкти, що пропонуються для взяття на державний облік, значна і рядова історична забудова) позначені на основному кресленнику «Історико-архітектурний опорний план м. Хмельницький з визначенням меж зон охорони пам'яток, історичного ареалу», їх фотофіксація представлена у додатку «Фотоілюстрації об'єктів культурної спадщини».

2.3 Характеристика елементів історичного озеленення та благоустрою

На підставі вивчення наявних іконографічних та писемних джерел є можливість скласти уявлення про характер міського середовища принаймні з середини – другої половини XIX ст. Наявні матеріали дозволяють зробити висновок, що благоустрій Проскурова (покриття вулиць, влаштування тротуарів, вуличного освітлення, організованого озеленення вулиць, площ та скверів) розпочинається лише на початку XX ст.

Проте створення у структурі міста зон відпочинку – міських садів, скверів та парків починається у другій половині XIX ст. Кількість садів і парків, які майже в усіх випадках належали приватним особам і зазвичай були складовими садиб, у процесі капіталістичної урбанізації помітно меншає або вони взагалі зникають, поступаючись зеленим алеям уздовж тротуарів. Інколи навіть перед прибутковими будинками й деякими громадськими спорудами виникали палісадники. Загалом, озеленення територією міста розподілялося нерівномірно – переважно воно зосереджувалося в його центральних частинах або неподалік центру.

Одним із старіших міських парків є сучасний сквер ім. Шевченка. Міський сад (так він початково називався) було створено у 1895-1902 рр., коли на місці колишньої Хлібної площі було знесено частину крамниць, сплановано

алеї, висаджено дерева та споруджено огорожу. Місцевість, де розташувався сад, протягом XV-XVIII ст., фактично була околицею давнього Проскурова. Тут зростав невеликий дубовий гай, а навколо простирався луг, який місцеве населення тривалий час використовувало як вигін для домашньої худоби. Згодом, за генеральним планом забудови Проскурова 1824 р., місце, де розташовувався гай, відвели під торгіву площу. Частину дубів спиляли, по периметру площі побудували торгові крамниці й складські приміщення, а в центрі залишили місце для торгівлі з возів. Але Проскурів поступово розростався і невдовзі Хлібна площа стала занадто маленькою для проведення ярмарків. У 1895 р. проскурівська міська дума схвалила пропозицію щодо організації на території колишньої площі міського саду. Роботи по його впорядкуванню закінчилися у 1900 р.¹⁹⁹ Протягом XX ст. парк пережив кілька докорінних реконструкцій – зміни відбувалися відповідно тогочасним модним віянням в облаштуванні громадських парків. На його території було зведено кілька знакових для міста споруд, які існують і нині: у 1940 р. було закінчено будівництво кінотеатру ім. Чкалова (нині – кінотеатр ім. Шевченка), у 1992 р. – пам'ятника Т.Шевченку, ім'я якого сквер носить з того часу. Він є старішим громадським парком м. Хмельницького, однією з візитівок центральної вулиці – Проскурівської і міста загалом.

Ще однією невід'ємною складовою історичного озеленення та благоустрою міста є частина т.з. Бульвару (з 1880-х рр. – вул. Старобульварної), прокладеного згідно з планом забудови міста 1824 р., - нині вул. Гагаріна²⁰⁰. Вздовж бульвару зростають каштани, клени, липи, акації, буки червоні (частина з них перебуває на природоохоронному обліку). Це найстаріша зі збережених рекреаційних зон міста, одна з його візитівок. В останні 10-20 років вул. Гагаріна була оздоблена оригінальними кованими лавками.

У радянські часи на території міста влаштовується декілька парків. У 1925 р. в Проскурові проходить перший місячник по озелененню міста, під час якого на розі вулиць 25-го Жовтня і Новобульварна (сучасних вул.

¹⁹⁹ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 70.

²⁰⁰ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С.24.

Проскурівська і Івана Франко) піонерами було закладено сквер, що отримав відповідну назву – Піонерський. У повоєнний період у сквері влаштували поховання загиблих воїнів, переважно льотчиків²⁰¹. Незабаром до Піонерського скверу перенесли тіла ще кількох радянських воїнів, що загинули при визволенні міста і були поховані у різних місцях. У 1948 р. над братською могилою спорудили пам'ятник. У 1974 р. була проведена повна реконструкція скверу і пам'ятного знаку над братською могилою – було встановлено новий пам'ятник, чашу Вічного вогню та стелу з меморіальною плитою, на якій нанесено імена 17 загиблих воїнів²⁰².

Неподалік розташовується ще один історичний сквер, влаштований майже одночасно з Піонерським. У середині 1920-х рр. на ділянці, обмеженій вулицями Проскурівською, Івана Франка та залізничною колією розпочалися роботи з благоустрою. На території, що являла болотяну заводь, провели дренажні роботи та заклали парк, збудували чисельні спортивні майданчики. У післявоєнні роки парк упорядкували: спорудили спортивну базу «Авангард», збудували літній кінотеатр на 800 місць, облаштували алею письменників із скульптурами провідних літераторів країни. Загальна площа сучасного парку ім. Івана Франка - 2,12 га.

Під час німецької окупації 1941-1944 р. були майже повністю знищені зелені насадження міста. Відновлення природно-заповідного фонду відбувається вже у перші повоєнні роки: на західній околиці міста розпочалися роботи з ландшафтного перепланування території, прилеглої до колишнього острова на р. Плоскій, з якого розпочався містобудівний розвиток Проскурова. Перші зелені насадження тут з'явилися в 1947-1948 рр., впорядкування території розпочалося у 1949 р.

У 1952 р. було завершено першу чергу будівництва – створено штучний став шириною до нині існуючого, споруджено міст та набережну. Після цього земляні роботи продовжувалися на Зарічанському березі. У квітні 1956 р. водосховище було повністю заповнене водою. На сьогодні міське водосховище

²⁰¹ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 74.

²⁰² Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 74.

у довжину сягає 1150 м, максимальна ширина складає 700 м, максимальна глибина – 5 м, площа водяного дзеркала - 0,8 км².

На правому березі водосховища влаштовано центральний міський парк культури і відпочинку. Спочатку парк називався Комсомольським, а в 1967 р. перейменували на честь 50-річчя Жовтня. У 1993 р. парк отримав нове найменування - імені 500-річчя міста Хмельницького. Того ж року йому надали статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. На його території зростає понад 30 видів дерев та чагарників, впорядкована мережа природних і штучних каналів. Площа парку становить 140 га²⁰³. У жовтні 2008 р. рішенням чергової сесії міської ради центральний парк було перейменовано на честь колишнього мера міста М.К. Чекмана.

У квітні 1953 р., на розі вулиць 25-го Жовтня та Держинського (сучасних вул. Проскурівська та Свободи), будо закладено сквер, у центрі якого встановлено скульптуру письменника М. Горького. На місці скверу з поч. ХХ ст. розташовувався один з найкращих будинків міста – прибутковий будинок купця Берлянта, який зазнав пошкоджень під час Другої світової війни. Його вирішили не відбудовувати, залишки знести і розбити тут сквер. У 1997 р. сквер був повністю перепланований, а в його центрі встановлений пам'ятник жертвам репресій «Янгол скорботи» (автори – хмельницькі скульптори М. та Б.Мазури)²⁰⁴.

У 1964 р. у північно-східній частині міста, на перехресті проспекту Миру та Старокостянтинівського шосе було закладено дендрологічний парк «Поділля», що займає площу понад 30 га. В ньому були насаджені сотні видів різноманітних дерев та кущів, саджанці яких були завезені з усіх кутків Поділля, а також із ботанічних садів України та Молдови²⁰⁵. У 1983 р., біля входу в дендропарк був споруджений Меморіал Слави (автори: скульптор – В.Зноба, архітектори - В.Громихін, Є.Перехрест)²⁰⁶. Навколо меморіалу облаштовано сквер, в якому зростають переважно верби, а його розпланування

²⁰³ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 61.

²⁰⁴ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 73-74.

²⁰⁵ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 55.

²⁰⁶ Єсюнін С. Вулиці Хмельницького... - С. 55.

є поєднанням регулярних та нерегулярних елементів. Меморіал Слави та сквер акцентують перехрестя двох міських магістралей – вул. Старокостянтинівської та пр. Миру.

У 2002 р. почалося облаштування ботанічного саду Хмельницького національного університету. Наступного року були проведені основні будівельні та агротехнічні роботи: розчищені водойми, створена система поливу, прокладені доріжки та стежки, встановлена металева огорожа. На сьогодні ботанічний сад став базою для вивчення дисциплін, а також науковою базою ведення науково-дослідної роботи викладачами та студентами.

Особливістю сучасного міста є велика кількість невеликих скверів та парків, більшість з яких була закладена у кін. 1940-х – 1950-ті рр. Озеленення по території міста розподілялося нерівномірно. Головним чином воно зосереджується в історичному середмісті або неподалік центру. Зелені масиви Хмельницького представлені п'ятьма парками, трьома скверами, двома природоохоронними зонами, спортивним парком, дендропарком та ботанічним садом.

Серед історичних елементів благоустрою міста слід відзначити також збережені муровані та металеві ковані огорожі садиб навчальних закладів, лікарень, культових споруд, окремих приватних будинків; збережене дорожнє покриття з гранітної бруківки на периферії міста (зокрема, в районі Гречан). До історичних елементів благоустрою можна віднести також фонтан «Жабки» (1950-ті рр.), розташований у сквері на перетині вул. Подільської, Проскурівської та Соборної.

В цілому існуючий рівень благоустрою центральних районів Хмельницького характеризується як задовільний, периферійних – як низькій. Ступінь збереженості наявних історичних елементів благоустрою міста – незначна.

2.4 Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру міста

Своєрідна архітектурно-просторова композиція Хмельницького формувалася в процесі тривалого містобудівного розвитку. Розташування міста

на правому березі р. Південний Буг обумовило значну роль річкової долини як ключового елемента в ландшафті населеного місця з XV до середини XX ст., коли почався інтенсивний розвиток міста і, відповідно, освоєння нових територій не тільки на схилах долини, але й за вододілами.

Природний ландшафт також відігравав провідну роль у формуванні планувальної структури і архітектурно-просторової композиції. Руслом ріки Південний Буг територія сучасного міста розділяється на дві частини (у минулому саме долина цієї річки була природним бар'єром для активного освоєння території її лівого берега). Ширина річкової долини в межах міста сягає 800-1000 м. Це забезпечує оптимальні умови зорового сприйняття міських панорам зі значних відстаней з протилежного берега. Долини р. Південний Буг та його приток, лінії вододілів пагорбів залишаються основними природними композиційними вісями. Внаслідок перетину руслами струмків та річок, балок, а також залізничною колією планувальна схема міста отримала розчленовану структуру.

Історичне середмістя з цінним розплануванням і забудовою розміщується на відносно пласких ділянках рельєфу, зручних для будівництва.

На ділянках з виразним рельєфом у більшості розташовувалась малоповерхова розосереджена садибна забудова, яка формувала шар антропогенного ландшафту, що підкреслював форми природного рельєфу. На тлі масової рядової забудови виразно виділялися більш високі споруди соборів, костелів, церков, пожежні вежі, водонапірні башти, які слугували основними орієнтирами у просторовій композиції населеного пункту.

Знищення важливих історичних архітектурних доміант (або їх екранування), які утримували містобудівний простір (замку, костелу св. Анни, собору Різдва Пресвятої Богородиці тощо), призвели до втрати спадкоємності в силуетах та панорамах міста.

Спроби вирішити цю проблему були зроблені у 1970-1980-х рр., коли основна увага була приділена формуванню міського річкового фасаду та внутрішніх інтер'єрів середовища центрального району шляхом створення

низки архітектурних домінант (забудова кварталу між вулицями Кам'янецькою – Подільською - Соборною – Вайсера).

Ця ідея отримала розвиток в генеральних планах м. Хмельницького. В їх основі було рішення про створення нового ансамблю на місті історичного композиційного ядра міста, виявленого сучасними об'єктами підвищеної поверховості і крупного масштабу. Паралельно йшло формування планувальної структури з активними композиційними осями (постановка основних об'ємів на колишньому Соборному майдані і формування нового суч. Майдану Незалежності, центральної площі на перетині вул. Подільської, Проскурівської та Кам'янецької). Накладення старої і нової планувальних сіток сформувало єдиний структурний каркас центральної частини міста, що існує нині.

В межах історичного центру поєднуються ознаки направлено розкритого та замкненого типу міського простору, на сьогодні об'єкти культурної спадщини втратили активне значення в перспективах вулиць та в панорамах міста.

Внаслідок активного впровадження сучасної багатоповерхової забудови в історичному центрі у сучасному силуеті міста переважають крупномасштабні споруди.

На підставі аналізу візуального сприйняття архітектурно-просторової містобудівної композиції можна виділити основні зони формування видів та зони видимості – широкі смуги вздовж схилів плато, які охоплюють й долини річок.

Найбільш цінні видові зони розташовані вздовж вулиць, які проходять по пругах рельєфу та з мостів через р. Південний Буг, звідки розкриваються міські панорами та силуети.

На сьогодні роль історичних архітектурних домінант, акцентів, ансамблів та комплексів у формуванні силуетів, панорам, перспектив та інших краєвидів населеного пункту є незначною. Визначальну роль у формуванні архітектурно-просторової композиції міста відіграє сучасна багатоповерхова забудова. Внаслідок значної перебудови і спотворення первісної архітектурної форми силует і панорами міста маловиразні, історичні

архітектурні доміанти втратили провідне значення. Об'єкти, що протягом багатьох років відігравали роль архітектурних доміант та акцентів, зокрема – культові споруди, на сьогодні зруйновані або екрановані сучасною багатоповерховою забудовою. Зокрема, собор Різдва Богородиці та будівля колишньої міської пожежної станції на розі вулиць Соборної та Подільської, які тривалий час були основними доміантами у забудові центрального ядра міста, на даний час втратили ці функції та виконують роль локальних акцентів. У панорамі міста з найбільш показових видових точок та у створах вулиць вони екрануються або перекриваються іншими більш масштабними сучасними спорудами. До втрати спадкоємності в силуетах та панорамах міста призвело також знищення важливих історичних архітектурних доміант, які утримували містобудівний простір, зокрема костелу св. Анни та великої хоральної синагоги, розташованих в районі сучасної вул. Староміської.

Нове будівництво багатоповерхових будинків в історичному центрі призвело до посилення негативних впливів дисгармонійних будівель та споруд у міському середовищі та при формуванні видів, що призводить до поступової деградації внутрішньої архітектурно-композиційної єдності історичного міського середовища.

До нашого часу місто не зберегло цілісність архітектурно-композиційної єдності забудови з точки зору зовнішнього сприйняття: збереглися окремі фрагменти історичного середовища, які містять соціокультурні нашарування та визначають неповторність і своєрідність міста. Житлове середовище, створене в 1970-1980-х рр., а також проягом останніх 10-15 років, пов'язане з масовим панельним багатоповерховим будівництвом, на сьогодні домінує в міській структурі і своїм крупним масштабом та спрощеними формами нівелює історичний образ центральної частини міста. Ряд таких об'єктів, що розташовані безпосередньо в історичному центрі міста (ТРЦ «Либідь плаза», ТРЦ «Квартал» по вул. Кам'янецькій, житловий будинок по вул. Подільській, 25 та вул. Проскурівській, 16), на кресленні історико-архітектурного опорного плану позначені як дисгармонійні споруди.

Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини та об'єкти культурної спадщини за видом «архітектура», що пропонуються до взяття на державний облік, значна історична забудова, представлені громадськими спорудами (колишня чоловіча гімназія, філармонія, пожежна вежа тощо), є містобудівними акцентами, які розташовані серед міської забудови. Вони знаходяться в кварталах міської забудови історичного центру, замикають перспективи вулиць, фіксують наріжні ділянки кварталів. Об'єми таких споруд беруть участь у формуванні внутрішніх міських інтер'єрів. Зони видимості таких об'єктів знаходяться в межах відкритих просторів прилеглих вулиць і площ. Їх оптимальні точки огляду розташовані на близьких (менш ніж 200 м) та середніх (від 200 до 500 м) відстанях.

Окремі культові споруди розташовані на периферії і мають острівне розташування на ділянках серед малоповерхової садибної забудови та розвинену зону видового сприйняття з прилеглих вулиць і прибережних територій долин річок. Внутрішні візуальні вісі спрямовані вздовж вулиць, що замикаються на об'ємах культових будівель. Оптимальні точки зорового сприйняття об'єктів архітектурної спадщини та їх зони видимості знаходяться в радіусі до 200-300 м. До таких можна віднести церкву св. Георгія, церкву св. Параскеви на Книжківцях, Свято-Покровський храм у Лезневому.

Більшість об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура» та рядової історичної забудови не є містобудівними акцентами і сприймаються виключно в інтер'єрах міста як фонові, що формують традиційний характер середовища. Це, в основному, одно-двоповерхові будівлі та окремі пам'ятні знаки й монументи. Серед них особливу цінність представляють об'єкти, що розташовуються в центральній історичній частині міста і мають спільну зону композиційно-видового впливу (найкращим прикладом є забудова вул. Проскурівської, частково – вул. Гагаріна, Європейської).

Частина пам'яток історії і монументального мистецтва, що займають острівне положення серед площ і бульварів, також мають не надто розвинені видові зони. Їх композиційний вплив обмежується прилеглими відкритими ділянками вулиць і майданів в радіусі 100-150 м (могила Героя Радянського

Союзу І.Філіпова, пам'ятники Б.Хмельницькому, братська могила з чашею Вічного вогню на вул. Проскурівській, пам'ятний знак жертвам репресій «Янгол скорботи», братська могила радянських воїнів на пр. Миру тощо). Окремі з них беруть участь у формуванні локальних ділянок міського середовища.

Для подальшого формування індивідуального архітектурного вигляду Хмельницького з комплексним урахуванням складового потужного природного й містобудівного потенціалу потрібна значна робота над його силуетом і панорамами, що розкриваються з протилежних берегів річки Південний Буг та мостів, і по формуванню внутрішніх міських перспектив, що досі не отримали достатнього розвитку, або були навмисно зіпсовані в контексті впровадження ідейних штампів попередньої епохи.

Малоповерхова садибна традиційна житлова забудова характерна для багатьох районів міста, житлова забудова підвищеної поверховості, яка характерна для центральної частини міста, а також спрямованість вулиць і магістралей, мають підкреслювати головні вузли планувальної структури міста, де особливе значення відведене громадському центру.

Для досягнення композиційної і архітектурно-художньої цілісності нового будівництва з історичною забудовою принципово важливим є дотримання відповідності в поверховості, масштабі, характері архітектурних форм, матеріалів, колористиці.

Розглянуті вище особливості містобудівного розвитку свідчать, що до теперішнього часу збереглися окремі фрагменти історичного середовища, які містять соціокультурні нашарування та визначають неповторність і своєрідність міста.

РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА

ТЕРИТОРІЇ м. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

3.1. Узагальнена оцінка культурної спадщини міста

На період розробки історико-архітектурного опорного плану міста на державному обліку перебувають: 111 об'єктів за видом «архітектура» (всі мають статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини), 42 об'єкта за видом «історичні» (з них 38 – пам'ятки місцевого значення, 4 мають статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини), 3 об'єкта за видом «археологічні» (всі мають статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини), 5 об'єктів за видом «монументальне мистецтво» (всі є пам'ятками місцевого значення), 10 пам'яток природи місцевого значення, ПЗФ. З вище зазначених об'єктів 11 перебувають на обліку з подвійною видовою ознакою – архітектура та історія.

44 об'єкта, виявлені в ході натурних досліджень території міста, пропонуються до постановки на державний облік, з них: 35 за видом архітектури, 3 - архітектури та історії, 1 - науки і техніки, 1 - історії, 1 - монументального мистецтва, 3 археології. Також для 8 об'єктів, які на цей час вже перебувають на державному обліку як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом архітектури, пропонується додати ще статус пам'яток історії місцевого значення.

На основі натурних досліджень, вивчення архівних та літературних джерел запропоновано скоригувати назву, датування, адресу, категорію та вид пам'яток та об'єктів культурної спадщини, які на цей час перебувають на державному обліку, при внесенні їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (див. Перелік пам'яток та об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький).

Всі об'єкти культурної спадщини м. Хмельницький, які пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, потребують виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур.

Класифікація об'єктів міста за ступенем історико-культурної та природоохоронної цінності:

1. Пам'ятки історії місцевого значення.
2. Пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення.
3. Пам'ятки природи місцевого значення, ПЗФ.
4. Щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видами «архітектура», «історичні», «археологічні».
5. Об'єкти культурної спадщини за видами архітектури, історії, монументального мистецтва, археології, науки і техніки, що пропонуються для взяття на державний облік.
6. Значна історична забудова.
7. Рядова історична забудова.

3.1.1. Археологічна спадщина

Археологічна спадщина Хмельницького почала вивчатись ще у XIX ст., а у 1901 р. побачила світ праця Є. Сіцінського «Археологическая карта Подольской губернии», в якій той спробував узагальнити інформацію про відомі на той час знахідки і пам'ятки. В подальші роки особливого зацікавлення ця територія не викликала, більш систематичні розвідки почались лише з 90-х рр. XX ст. При цьому основна маса відкритих об'єктів знаходяться на околицях Хмельницького; саме місто через високу щільність забудови досліджене набагато гірше, тому кількість відомих на сьогодні археологічних об'єктів в адміністративних межах Хмельницького є вкрай незначною. Це три щойно виявлені об'єкти (курган, місцезнаходження доби бронзи, поселення раннього залізного віку) та ще п'ять об'єктів різного ступеня збереженості, що не мають охоронного статусу (курган в мікрорайоні Заріччя, поселення трипільської культури, скіфського часу, доби бронзи та пізньосередньовічний замок). Нижче подаємо їх опис.

Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – **курган** (доба бронзи – ранній залізний вік (?); пр. Миру, 94) займає вододільне плато, над схилом лівого берега Південного Бугу. Нині він розташований біля дороги (проспект Миру), з південного боку до поли впритул прилягає багатоповерхівка, зі

східного – магазин. Висота насипу до 1,5 м, діаметр – 40–25 м. Поверхня задернована, вгорі встановлено дерев'яний хрест і поряд табличка з написом: «Пам'ятка. Скитська могила. Цей Курган є однією з поховальних споруд дохристиянського часу (VII–III ст. до н.е.) охороняється державою. Перші відомості про курган наведені 1901 р. в роботі Є.Й. Сіцинського «Археологічна карта Подільської губернії». Підготовлено ГО «Українська громада».

Курган був згаданий у роботі Є.Й. Сіцинського у 1901 р.²⁰⁷; після чого він був повторно відкритий у 1997 р. Хмельницькою охоронною археологічною експедицією за участю С.Ю. Демидка²⁰⁸. Потім, у 2006 р. його оглядав І.Р. Михальчишин; у 2010 р. – І.Р. Михальчишин, С.М. Шпаковський; у 2016 р. – С.О. Семенчук, С.М. Шпаковський. Розкопки кургану не проводились. На підставі зовнішніх ознак (розміри, розташування) І.Р. Михальчишин припустив, що курган датується II–I тис. до н.е.²⁰⁹, але точно можна буде визначити це лише після археологічних розкопок.

Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – **місцезнаходження** (доба бронзи (?); вул. вул. Трудова, 5). Культурний шар зафіксований у східній частині міста (мікрорайон Лезневе), на схилі лівого берега р. Південний Буг і, ймовірно, є залишками поселення доби бронзи. Він був відкритий під час розвідок С.Ю. Демидком у 1997 р.²¹⁰ Культурний шар сильно пошкоджений під час будівельних робіт.

Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – **поселення** (ранній залізний вік; вул. Бандери, 42/2) розташоване на північ від озера, на схід від вул. С. Бандери, навпроти АЗС. Його виявив С.П. Маярчак у 2009 р. при проведенні земельної експертизи під час будівництва. Поселення займало

²⁰⁷ Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – М., 1901 – Т. 1. – С. 208.

²⁰⁸ Демидко С.Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1997 р. // НА ІА НАНУ. – 1997/105. – С. 3. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998 – 1999 рр. // АБУ 1998 – 1999. – К., 1999. – № 31. – С. 217.

²⁰⁹ Шпаковський С., Семенчук С. Об'єкти археології м. Хмельницький // Матеріали І міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016 р. – С. 9.

²¹⁰ Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. – К.-Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – С.142.

підвищення на північ під ставу, утвореного безіменним струмком. Тут, на площі 100x50 м, було знайдено фрагменти кераміки, а в одній з траншей – кістки, обмазку жител, кераміку. Культурний шар слабкий, має потужність до 0,2–0,4 м й виходить на поверхню²¹¹. Він був сильно пошкоджений під час будівельних робіт, лишився лише останець біля опори високовольтної ЛЕП.

Курган (Заріччя) (ранній залізний вік (?); вул. Західна Окружна) знаходиться на орному полі, на схилі плато лівого берега р. Південний Буг – на північ від річища. Висота насипу до 3 м, діаметр – до 40 м. Курган відкрив В.І. Якубовський, пізніше його обстежував С.Ю. Демидко. У 2016 р., під час розвідок, об'єкт оглядали С.М. Шпаковський та С.О. Семенчук. Останні припускають, що курган датується I тис. до н.е. (скіфський період)²¹², проте точно можна буде визначити лише після проведення археологічних розкопок.

Поселення Ружична I (трипільська культура, енеоліт; вул. Ставкова та вул. Старицького) розташоване на правому березі р. Кудрянка, на північ від вул. Старицького. Тут, на городах, на площі понад 300x800 м знайдено фрагменти кераміки трипільської культури (етап В). На думку С.Ю. Демидка, це поселення, без чіткої прив'язки до місцевості, згадано в «Історії міст і сіл УРСР»²¹³. Пам'ятка знаходиться під загрозою: на її місці починається зведення приватної забудови.

Поселення Дубове I (ранній залізний вік; вул. Ставкова) знаходиться на схилі лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Кудрянка. Наприкінці 90-х рр. XX ст. С.Ю. Демидко зібрав тут на площі 300x50 м фрагменти ліпного посуду з заглаженою або підлощеною поверхнею.

²¹¹ Маярчок С.П. Доповнення археологічної карти Хмельниччини (за розвідками 2006–2010 рр.) // Матеріали III науково-краснознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 32-35. Мар'ячак С.П. Звіт про розвідкові пам'яткоохоронні дослідження на території Хмельницької області у 2009 р. – Хмельницький, 2009 – С. 7–9. – архів ІА НАНУ ф. 209. оп. 183.

²¹² Шпаковський С., Семенчук С. Об'єкти археології м. Хмельницький // Матеріали I міжнародної наукової історико-краснознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016 р. – С. 10.

²¹³ Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 51.

Поселення датується скіфським часом²¹⁴. На сьогодні поселення фактично знищене при будівництві приватних садиб.

Археологічним об'єктом можуть вважатись також залишки **замку і міста XVI – XVIII ст.**, розташовані в північно-західній частині т.з. Старого міста, в урочищі «Острів» (вул. Староміська). Перші згадки про дерев'яні укріплення на березі р. Плоска припадають на середину XVI ст.; позначені вони і на карті Г. Боплана (середина XVII ст.), але вже на кінець XVII – першу половину XVIII ст. фортеця занепадає і поступово руйнується. Залишки земляних укріплень були знівельовані під час будівництва школи №1²¹⁵. Через щільну забудову археологічні розкопки на місці замку не проводились.

Є також інформація про **поселення Озерна 3**, що знаходилося на лівому березі р. Лезнівка. С.Ю. Демидко простежив у стінках траншеї очисного колектора сліди культурного шару, представленого невиразними фрагментами ліпного посуду, ймовірно, доби бронзи. На час проведення натурних обстежень на місці поселення велись активні роботи з перепланування місцевості.

Підсумовуючи, можна зазначити, що загалом територія м. Хмельницького є погано вивченою і описані вище археологічні об'єкти різняться – в першу чергу, за потужністю і збереженістю культурного шару, але також за ступенем їх дослідженості й можливістю локалізації. Виходячи з цього, пропонується запровадити диференційоване охоронне зонування й визначити 3 категорії режимів використання територій з різними за суворістю вимогами.

Крім того, варто констатувати недостатню юридичну захищеність археологічної спадщини: усі відомі об'єкти є або щойно виявленими об'єктами культурної спадщини, або взагалі на перебувають на обліку. Тому рекомендується в найкоротший термін провести додаткове обстеження, визначити межі, предмет охорони, розробити облікову документацію та вирішити питання щодо постановки на облік таких об'єктів як:

²¹⁴ Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 51.

²¹⁵ Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 49.

- курган (пр. Миру, 94);
- курган (Заріччя);
- замок та місто XVI – XVIII ст.;
- поселення Ружична I (трипільська культура).

Водночас, з огляду на значну зруйнованість, рекомендується провести експертизу зі збереженості культурного шару й на підставі її висновків визначити необхідність виключити з переліку щойно виявлених об'єктів як таких, що втратили предмет охорони:

- місцезнаходження (доба бронзи (?); вул. вул. Трудова, 5);
- поселення (ранній залізний вік; вул. Бандери, 42/1).

3.1.2. Об'єкти культурної спадщини за видом «архітектури»

На час розроблення історико-архітектурного опорного плану архітектурному середовищу історичного центру м. Хмельницький характерна неоднорідність в стильовому, хронологічному і ціннісному відношенні. Типи міського середовища, що формують історичний вигляд міста, відповідають етапам містобудівного розвитку міста, які відображають еволюцію соціальних і культурних процесів.

У 1795 р. Проскурів став повітовим центром, але до останньої чверті XIX ст. він залишався незначним провінційним містом. Тільки з середини XIX ст. починає формуватися житлова, торгова та громадська забудова, яка відповідала цьому статусу міста.

Наприкінці XIX ст. в Проскурові починається справжній будівельний бум, викликаний економічним розвитком країни і міста. В кінці XIX – на початку XX ст. заможні мешканці зводять ошатні одно-триповерхові цегляні особняки, прибуткові будинки, готелі, які сформували архітектурно-містобудівні ансамблі центральних вулиць міста – Володимирської, Гагаріна, Героїв Майдану, Грушевського, Кам'янецької, Подільської, Проскурівської, Проскурівського підпілля, Пушкіна, Староміської, Соборної тощо. Саме тут на сьогодні зосереджена житлова, торгова та громадська забудова, яка представляє безперечну архітектурну та історичну цінність і потребує здійснення заходів щодо її збереження. Також виділяються райони історичних передмість та сіл,

які з середини ХХ ст. поступово увійшли до території міста, де локально розташовуються окремі пам'ятки та об'єкти культурної спадщини.

Розташування об'єктів архітектурної спадщини на території міста характеризується, головним чином, розосередженістю. Багатоповерхова забудова центральних вулиць кін. ХХ – поч. ХХІ ст. призвела до зміни та порушення масштабу історичного середовища, представленого одно-триповерховою забудовою II пол. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. та чотири-п'ятиповерховою забудовою повоєнного періоду. Це спричинило значне спотворення історичного образу міста.

Архітектурна спадщина м. Хмельницький містить широкий спектр зразків мало- та середньоповерхової забудови сер. ХІХ – сер. ХХ ст. різного функціонального призначення, зведених в стилістиці, характерній для цього періоду – історизму з використанням елементів бароко, ренесансу, цегляному стилі, в стилях модерн та радянського класицизму.

На сьогоднішній день на території м. Хмельницький на державному обліку перебуває 111 об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура». Всі вони є щойно виявленими об'єктами культурної спадщини. 11 з них мають подвійну видову ознаку – пам'ятка історії місцевого значення та щойно виявлений об'єкт культурної спадщини за видом «архітектура». Хронологічно ці об'єкти були зведені в період з кінця 1830-х рр. до 1960-х рр. Типологічно вони поділяються на²¹⁶:

- **культові споруди**

На державному обліку перебуває три об'єкта, які відносяться до цієї групи, - Собор Різдва Пресвятої Богородиці, 1837 р., вул. Соборна, 14; Церква св. Миколая Чудотворця (собор св. апостола Андрія Первозванного), 1904 р., вул. Козацька, 69 (в переліках помилково вказана як «Будинок»); Свято-Георгіївський храм (Храм св. Апостолів Петра і Павла), 1897-98 рр., вул. І. Франка. В ході натурних досліджень міста було виявлено ще низку

²¹⁶ Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури // Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. – К.: Фенікс, 2012. – С. 37-38.

сакральних споруд, розташованих в різних частинах міста, які мають історико-культурну цінність і пропонуються до взяття на державний облік.

Найстарішою збереженою культовою спорудою міста є **Собор Різдва Пресвятої Богородиці**, збудований у 1837 р. по вул. Соборній, 14 в стилі класицизму у вигляді церкви-ротонди. За основу був взятий типовий проект № XII із «Собрания планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей» 1824 р., складений петербурзькими архітекторами А. Михайловим та І. Шарлеманом. Дзвіницю добудовали за іншим проектом. У 1937 р. храм був закритий. Богослужіння були відновлені під час Другої світової війни у липні 1941 р., він залишався діючим до 1964 р. Після цього храм пристосували під склад, приміщення архіву. В 1988 р., до 1000-літнього ювілею Хрещення Русі, храм повернули Українській Православній Церкві (Московського Патріархату). Після капітального ремонту, в 1989 р. у соборі було відновлено богослужіння²¹⁷.

Храм цегляний, тинькований, пофарбований у блакитний колір, архітектурні елементи та елементи декору виділено білим кольором. Головний вхід прикрашає чотириколонний портик доричного ордеру, увінчаний трикутним фронтоном. Основний циліндричний об'єм споруди завершує круглий барабан, перекритий полусферичним куполом. До барабану із західного боку прибудована дзвіниця.

Первісно храм відігравав роль містобудівної домінанти і проглядався з багатьох точок. На сьогодні він опинився в глибині кварталу, закритий дво-п'ятиповерховою повоєнною забудовою, що призвело до зміни архітектурно-просторової композиції історичного ядра міста, деградації традиційного середовища, зокрема, його масштабу, втрати ключової ролі храму як історичної домінанти.

²¹⁷ Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упоряд. Єсюнін С. – Хмельницький, 2006. – С. 15, 21, 35; Єсюнін С. До історії міста Проскурова на початку ХХ століття (за архівними документами). // Літопис Хмельниччини – 2004. Красназавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 129-135; Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.84; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – С. 22, 28, 51, 78; Стопенчук С. Історія Хмельницького собору: відродження православ'я / Наукові записки. Випуск 1. Хмельницькому – 500. – Хмельницький, 1993. – С. 33-35.

Полкова церква св. Миколая Чудотворця (вул. Козацька, 69) 35-го драгунського Белгородського полку була збудована у 1904 р. за типовим проектом військових храмів із червоної та жовтої цегли. За радянських часів храм використовувався як спортзал. Після його повернення на початку 1990-х рр. Українській Православній Церкві (Київського Патріархату), собор освятили на честь св. апостола Андрія Первозванного. На початку XXI ст. були проведені реставраційні роботи з добудовою дзвіниці.

Полкову церкву 46-го піхотного Дніпровського полку було збудовано у 1897-98 рр. і освячено на честь Апостолів Петра і Павла. У 1906 р. добудували триярусну дзвіницю. За радянських часів вона опинилася на закритій території військової частини та використовувалася для господарських потреб. Дзвіницю, як гарний орієнтир для супротивника в умовах ведення бойових дій, було розібрано. Після повернення церкви у 1996 р. Українській Православній Церкві (Московського Патріархату) її освятили на честь Георгія Побєдоносця²¹⁸. На початку XXI ст. було зведено новий купол, добудовано дзвіницю зі зміною первісного вигляду – на початку XX ст. церкву та дзвіницю вінчали бані у візантійському стилі на круглих барабанах, прорізаних віконними прорізами, на початку XXI ст. висоту завершень було збільшено, церкву та дзвіницю увінчали бані, вирішені в стилі українського бароко, впорядковано прилеглу територію з влаштуванням газонів та доріжок.

- **військові споруди**

Вигідне стратегічне розташування міста сприяло тому, що в другій половині XIX ст. на околицях Проскурова виникає низка військових містечок. На сьогодні на території міста збереглися два комплекси колишніх військових частин - 35-го драгунського Белгородського полку та штаб 12-ї піхотної дивізії, до складу якої увійшов розквартирований (з 1875 р.) 46-й піхотний Дніпровський полк. Їх забудова складається з одно-, двоповерхових житлових будинків офіцерського складу, будинків для солдат (казарм), адміністративних

²¹⁸ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – С. 131-132.

будівель. Невід'ємною частиною військових містечок є полкові церкви. Всі споруди збудовані у цегляному стилі.

Забудова комплексу споруд 35-го драгунського Белгородського полку, який виник у 1890 р. на південній околиці Проскурова біля хутора Дубове, на цей час складається з полкової церкви св. Миколая Чудотворця (св. апостола Андрія Первозванного, 1904 р., поч. ХХІ ст., вул. Козацька, 69), будинків, зведених у 1890-х рр. і розташованих по вул. Петра Болбочана, 3, 8; вул. Гастелло, 2, 4, 6, 8, 10, 12; вул. Козацькій, 56. У 1910 р. на території містечка для потреб військових був влаштований перший в Проскурові централізований питний водогін, який складався з двох свердловин, насосної станції та водонапірної вежі, яка збереглася до нашого часу.

Забудова військового містечка 46-піхотного Дніпровського полку на сьогодні представлена житловими будинками офіцерського складу та казарм, споруджених у 1890-х рр. і розташованих по вул. І. Франка, 2, 13, 36, 39, 41, 43, 45, 49, пров. І. Франка, 3, 5; вул. Юхима Сіцінського, 4 та полковою церквою св. Апостолів Петра і Павла (Свято-Георгіївський храм, 1897-98 рр., 1906 р., поч. ХХІ ст., вул. І. Франка).

В кін. 1940-х – на поч. 1950-х рр. по вул. Юхима Сіцінського, 5 для командного складу військової частини був зведений житловий двоповерховий будинок.

У 1939 р. в стилі радянського класицизму по вул. Проскурівській, 57 був споруджений гарнізонний Будинок Червоної Армії. У травні-червні 1940 р. тут перебував штаб Польового управління Південного фронту під командуванням генерала армії Г. Жукова. У березні-червні 1941 р. та після Другої світової війни будинок займав обком партії та комсомолу, у кінці червня – на початку липня 1941 р. – командний пункт Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса. Саме тут, 30 червня, було прийнято рішення розпочати відступ під натиском німецько-фашистських військ. До 9 липня планувалося відійти на рубіж Коростенського, Новоград-Волинського, Старокостянтинівського і Проскурівського укріпрайонів. У березні 1944 р. будинок знову зайняв обком партії. Деякий час у лівому крилі

другого поверху жив перший секретар обкому В. Бегма. На початку 1950-х років обком переїхав у нове приміщення і будинок знову перейшов у розпорядження військового відомства зі зміною назви на гарнізонний Будинок офіцерів. На цей час він використовується як навчальний корпус Університету управління та права²¹⁹.

- **житлові будинки**

Житлова забудова кін. XIX - поч. XX ст. представлена одно-триповерховими будівлями, зведеними в різних стилевих напрямках і розташованими переважно в центральній частині міста.

В стилістиці історизму з використанням елементів класицизму споруджені житлові будинки (особняки) кін. XIX ст. – поч. XX ст. по вул. Грушевського, 64, 68; вул. Пилипчука, 65; вул. Проскурівській, 2, 4, 5, 6, 13, 33, 81; вул. Проскурівського підпілля, 32.

У цегляному стилі зведені житлові будинки кін. XIX ст. по вул. Герцена, 6; вул. Грушевського, 30, 93, 94; вул. Вокзальній, 173; вул. Європейській, 4, 6; вул. Кам'янецькій, 14; вул. Пилипчука, 1 (будинок споруджений у 1897 р. як прибутковий будинок. На поч. XX ст. одним із квартиронаймачів був Микола Вікентійович Сікора (1862-1921) – меценат, останній у дорадянській історії Проскурова міський голова)²²⁰; вул. Подільській, 61, 63; вул. Проскурівській, 7, 83; вул. Проскурівського підпілля, 70; вул. Шевченка, 3/1²²¹.

Прикладом житлової забудови *в стилі модерн* є житлові будинки (особняки) поч. XX ст. по вул. Володимирській, 63, 103; вул. Гагаріна, 18; вул. Грушевського, 84, 90, 95, 96, 97; вул. Кам'янецькій, 43; вул. Проскурівській, 15,

²¹⁹ Будинок по вул. Проскурівській, 57 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Будівля Будинку офіцерів, в якому в 1941 р. розміщувався штаб Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса, 1939 р., 1941 р.».

²²⁰ Будинок по вул. Пилипчука, 1 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Прибутковий будинок, в якому на поч. XX ст. мешкав міський голова М. Сікора, 1897 р., поч. XX ст.».

²²¹ Будинок по вул. Шевченка, 3/1 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Житловий будинок, в якому у 1942-43 рр. відбувались засідання комітету Проскурівської підпільної антифашистської організації, поч. XX ст., 1942-43 рр.».

17, 18, 26, 28, 35, 47, 56, 63, 67, 69; вул. Проскурівського підпілля 60, 77; вул. Подільській, 81. По вул. Гагаріна, 4 (складається з двох об'ємів: до основного об'єму 1903 р. у 1970-х рр. прибудували двоповерховий прямокутний об'єм) розташований вишуканий будинок, зведений в стилі модерн, головний фасад якого багато декорований з використанням елементів бароко та ренесансу.

По вул. Проскурівській, 46 розташований будинок, споруджений у 1880-х рр. в стилі класицизму купцем Соломоном Маранцем, – одним із найбагатших мешканців Проскурова, який володів цукровим заводом, паровим млином, був власником численної нерухомості. Будинок був зведений як житловий, розташований в оточенні саду. На початку 1900-х рр. власник надав його у розпорядження Громадського зібрання – органа місцевого самоврядування, до якого входило 96 найвпливовіших мешканців міста. На своїх засіданнях вони приймали рішення (т.зв. «присуди»), які направляли до міської думи. За часів радянської влади в будинку С.Маранца спочатку розмістився штаб окремої кавалерійської бригади Г. Котовського, пізніше тут знаходились різні радянські і військові установи: до 1938 р. перебувало окружне відділення НКВС, а згодом, до 1941 р. – особливий відділ НКВС 5-ої армійської кавалерійської групи. У післявоєнні роки будинок був перебудований з пристосуванням під Палац піонерів (прибудовано вхідну групу в стилі радянського класицизму). У 1989 р. Палац піонерів переїхав у нове приміщення, що було споруджено на вул. Прибузькій (нині – Палац творчості дітей і юнацтва), а в цьому будинку розмістився обласний театр ляльок, який був заснований у 1970 р.

По пров. Володимирському, 2, 4, 6, 8 розташовані будинки котеджного типу, які перебувають на державному обліку як *Житловий квартал із типових котеджів*. Будинки одноповерхові з мансардою, цегляні, у плані прямокутні. Побудовані за типовим проектом наприкінці 1920-х рр. для командного складу 1-ї Запорізької дивізії Червоного козацтва, яка у 1921-1939 рр. дислокувалася у місті. Серед командирів полків було чимало відомих у свій час військових, зокрема – Гусєв М.І. (1897-1962), Федоров М.Ф. (? - 1937), Манагаров І.М. (1898-1981), Жмаченко П.Ф. (1895-1966). Всього по пров. Володимирському

було споруджено п'ять будинків - №№ 2, 4, 6, 8, 10 (наприкінці 1990-х рр. будинок № 10 був знесений)²²².

Характерною рисою житлових (прибуткових) будівель центральних вулиць міста (Проскурівської, Подільської тощо) в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. було поєднання житлової та торговельної функцій, коли перший поверх займали магазини та інші торговельні або ремісничі заклади, а на другому містились житлові приміщення. Так, перший поверх будинку по вул. Проскурівській, 1 займав магазин газованих вод та кондитерських виробів. По вул. Проскурівській, 2 містились – магазин-салон «Меблі», «Булочна», щіточна майстерня Хаї Вайншток, фотосалон Г. Голованевського. Яніна Вільгельмінівна Яцемірська – власниця будинку по вул. Проскурівській, 5, відкрила у своєму будинку магазин канцелярських, паперових і книжкових товарів. На початку ХХ ст. по вул. Проскурівській, 7 розташовувався найкращий гастрономічний магазин міста, який належав купецькій родині Журавльових²²³.

- **зклади ресторанного господарства**

По вул. Проскурівській, 15 розташований двоповерховий з мансардою будинок, зведений на початку ХХ ст. в стилі модерн (на початку ХХІ ст. добудовано мансардний поверх, кутову частину акцентовано світловим куполом). У першій половині ХХ ст. тут містився найпопулярніший ресторан міста «Слон», який славився своєю кухнею. Приміщення другого поверху були пристосовані під готельні номери, переобладнані у перші роки радянської влади під «Готель № 1 міськкомунгоспу»²²⁴. Саме в цьому готелі у вересні 1938 р. зупинялася знімальна група під керівництвом відомого кінорежисера Олександра Довженка, що знімала у Проскурові деякі епізоди фільму «Щорс». Після того, як у 1967 р. у Хмельницькому відкрили новий комфортабельний п'ятиповерховий готель «Жовтневий», готель №1 припинив існування. «Слон»

²²² Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.; Дубинський І., Шевчук Г. Червоное козацтво (Історичний нарис). – К., 1973. – С. 175-184; Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.22.

²²³ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. – Хмельницький, 2008. – С. 12-14.

²²⁴ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом... – С. 18-19.

залишився рестораном, змінивши назву на «Центральний», згодом на «Дружбу». У 1980-х рр. ресторан зачинили, замість нього до нині існують заклади громадського харчування²²⁵.

- **адміністративні будівлі**

На початку ХХ ст. по вул. Володимирській, 38 в стилі модерн був зведений одноповерховий будинок, в якому на початку ХХ ст. містилось єпархіальне управління та архієрейський будинок. Єпархіальний Проскурівсько-Летичівський вікаріат був створений постановою 1918 р. і ліквідований у 1927 р. рішенням радянських органів влади.

У 1921 р. на єпископа Проскурівського, вікарія Подільської єпархії був хіротонізований Валеріан²²⁶.

Єпископ Валеріан (в миру – Василь Несторович Рудич) народився 1889 р. в с. Мізяковські хутори Вінницького повіту Подільської губернії. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії та Московській духовній академії, де отримав ступінь кандидата богослов'я. У 1915 р. прийняв чернецтво з ім'ям Валеріан. У серпні 1917 р. ієромонах Валеріан був прийнятий в клір Подільської єпархії, служив у різних парафіях. У травні 1918 р. зачислений до братії Кам'янця-Подільського Троїцького монастиря, став його останнім настоятелем. У монастирі він був посвячений в сан архімандрита. В 1921 р. хіротонізований на єпископа Проскурівського і Летичівського, вікарія Подільської єпархії. Як більшість священнослужителів, у радянські часи піддавався переслідуванням і гонінням. Після серії ув'язнень і заслань 27 січня 1937 р. засуджений до розстрілу в архангельській в'язниці. Розстріляний 27

²²⁵Будинок по вул. Проскурівській, 15 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Будівля ресторану та готелю, в якому в 1938 р. мешкала знімальна група під керівництвом кінорежисера О. Довженка, поч. ХХ ст., 1938 р., поч. ХХІ ст.».

²²⁶Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – С. 50, 69; Маркова С., Причишин С. Пастерська діяльність вікарного єпископа Проскурівського та Летичівського Валеріана (Рудіча) в умовах більшовицьких гонінь на УПЦ // Місто Хмельницький у контексті історії України. Студії Центру дослідження історії Поділля. Т. 2. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 220-226.

лютого 1938 р. На цей час Хмельницькою Єпархією ведеться робота відносно його канонізації²²⁷.

По вул. Шевченка, 69 розташований адміністративний корпус спиртоочисного складу Акцизного управління, зведений у 1905 р. в стилі модерн.

- **споруди фінансових установ**

У 1903 р. по вул. Проскурівській, 47 в стилі модерн був збудований *Будинок Південно-російського промислового банку*.

Будівля *Міського банку* зведена у 1914 р. в стилістиці історизму з використанням елементів неоренесансу по вул. Героїв Майдану, 38²²⁸.

- **видовищні заклади**

Історія будівлі по вул. Проскурівській, 43 пов'язана з розвитком театральної справи у місті. В різні роки зі сцени театру виступали видатні державні, військові та культурні діячі, періодично зал використовували для проведення заходів міського та загальнодержавного значення.

Перший театр у Проскурові був відкритий Б. Шильманом у 1892 р. по вул. Кам'янецькій. У 1907 р. по вул. Олександрівській (сучасна вул. Проскурівська) в стилі модерн була зведена нова будівля театру. Поруч розмістився невеликий готель та затишний театральний ресторан. На підмостках театру виступали відомі театральні трупи з Києва, Одеси, Петербурга. В серпні 1919 р. у Проскурові гастролював Новий Львівський театр. Саме на проскурівській сцені судилося останній раз виступити видатній українській оперній співачці Катерині Рубчаківій (померла від тифу 22 листопада 1919 р.). У 1919-20-х рр. театр використовували для засідань Уряд УНР та Директорія. Театральний зал пам'ятає промови Головного Отамана С. Петлюри, командуючого Січовими стрільцями Є. Коновальця, урядовців

²²⁷ Будинок по вул. Володимирській, 38 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Будівля Єпархіального Проскурівсько-Летичівського вікаріату, в якій в 1921-24 рр. працював єпископ Валеріан (Рудич), поч. ХХ ст., 1921-24 рр.».

²²⁸ Будинок по вул. Героїв Майдану, 38 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Будівля міського банку, в якій у 1919 р. містився штаб Запорізького корпусу армії УНР, 1914 р., 1919 р.».

УНР С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи та інших. У 1920 р. театр був націоналізований. У його приміщенні організували клуб ім. Леніна. Час від часу театральний зал віддавали для проведення вистав пересувного робітничо-селянського театру. В 1925 р. тут розмістився Український державний драмтеатр. Після того, як у березні 1941 р. місто стало обласним центром, було прийнято рішення про переведення до Проскурова Кам'янець-Подільського обласного театру ім. Петровського. Початок війни змусив відкласти переїзд на повоєнний час. Лише у листопаді 1944 р. театр прибув до Проскурова. В 1960 р. на розі вул. Кам'янецької і Гагаріна збудували нову будівлю театру, а у приміщенні по вул. Проскурівській, 43 розмістився міський Будинок культури²²⁹.

На початку ХХ ст. на розі вулиць Проскурівської та Подільського підпілля містився зведений в 1907 р. *кінотеатр «Модерн»*. У 1910 р. поруч з цим будинком був споруджений житловий будинок, власником якого був відомий у місті торговець аптекарськими товарами Ізраїль (Сруль) Оксман. Обидві споруди були вирішені у стилі модерн. У середині ХХ ст. ці будинки об'єднали вузькою прибудовою з арочним проїздом. Згодом проїзд замурували, внутрішні приміщення двох споруд з'єднали, після чого вони отримали одну адресу - вул. Проскурівська, 18. У 2006 р. будинки надбудували мансардним поверхом. На сьогодні у будівлі розташовується дитяча музична школа №1.

У 1940 р. по вул. Проскурівській, 40 в стилі радянського класицизму був споруджений міський кінотеатр. Спочатку носив назву на честь радянського льотчика-випробувача В. Чкалова, з 1992 р. перейменований на честь Т. Шевченка. На час будівництва ця споруда завершила формування центральної площі Проскурова: навпроти розташовувався будинок міськвиконкому, перед яким стояв пам'ятник В. Леніну, через будинок містився театр (нині Будинок культури), з тильного боку кінотеатра розкинувся центральний парк культури та відпочинку.

²²⁹ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси... – С. 30-31.

На території колишньої Кінної площі (вул. Гагаріна, 7) в стилі радянського класицизму у 1960 р. був збудований *Музично-драматичний театр ім. Петровського (Хмельницька обласна філармонія)*.

- **навчально-виховні**

У 1900 р. було прийняте рішення про створення в Проскуріві реального училища. В 1904 р. у стилі еклектики з використанням елементів ренесансу по вул. Гагаріна, 3 з відступом від червоної лінії забудови вулиці було зведено Олексіївське реальне училище. 1 червня 1904 р. відбулося урочисте відкриття училища, на честь Цесаревича Олексія назване Олексіївським. Реальне училище мало 6-річний курс навчання. Кількість учнів складала біля 300 осіб. Серед останніх випускників училища був майбутній український письменник Микола Трублаїні (1907-1943), автор відомих творів «Лахтак» та «Шхуна «Колумб». З перших днів радянської влади реальне училище припинило своє існування. Наступні роки його приміщення займала школа, пізніше – партійні та комсомольські установи, з 1986 р. – міськвиконком²³⁰.

У 1906 р. по вул. Проскурівській, 83 в цегляному стилі зведений будинок міського училища. За радянських часів тут розміщлася середня школа. В 1970-х рр. будинок передали обласній станції юних техніків.

Протягом ХІХ – поч. ХХ ст. частка єврейського населення в Проскуріві в окремі роки складала до 50 %. Єврейські учбові заклади були представлені переважно релігійними школами (Талмуд-Тора, декілька хедерів). У 1851 р. відкрилося казенне єврейське училище, яке тривалий час не мало постійного приміщення. Лише на початку 1900-х рр. по вул. Великій Вокзальній (нині – вул. Шевченка, 1) для нього звели триповерхову будівлю в стилі модерн. У

²³⁰ Єсюнін С. До історії міста Проскурова на початку ХХ століття (за архівними документами) // Літопис Хмельниччини – 2004. Красназнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 129-135; Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.23; Пам'ятники історії і культури м. Хмельницького. – Хмельницький, 1991. – С.30.

радянські часи тут містилась середня школа, згодом Інститут удосконалення вчителів²³¹.

В 1927 р. на території сучасного мікрорайону Гречани проживало понад 3400 осіб польської національності. У 1929 р. коштом місцевої громади тут був зведений Dom Ludowy – Польський Народний дім (вул. Вокзальна, 59). Перший поверх займали квартири вчителів, бібліотека та клуб, на другому містились навчальні класи²³².

- **будівлі зв'язку**

Прикладом цього типу є *Поштово-телеграфна контора* по вул. Героїв Майдану, 64, зпоруджена на поч. ХХ ст. в стилі еkleктики.

- **інженерні будівлі**

Пожежне депо, зведене у 1954 р. в стилі радянського класицизму по вул. Подільській, 39.

Об'єкти культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік за видом «архітектура»

За результатами вивчення історичного та містобудівного розвитку м. Хмельницького, аналізу картографічного та іконографічного матеріалу, проведення натурних досліджень до взяття на державний облік пропонується ще низка об'єктів культурної спадщини, які мають значну архітектурну, історичну та художню цінність, представлені одно-триповерховими цегляними житловими, промисловими та громадськими будівлями 1820-х рр. – 1950-х рр., зведеними в стилістиці історизму, цегляному стилі, стилі модерн, функціоналізму та радянського класицизму:

- **житлові будинки**

Житлові будинки кін. ХІХ - поч. ХХ ст., зведені в цегляному стилі по вул. Подільській, 64, 68; вул. Проскурівського підпілля, 75/1, 75/2 (як складові садиби по вул. Проскурівського підпілля, 75).

²³¹ 100 еврейских местечек Украины. Выпуск 1: Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998. – С.189; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – С. 28.

²³² Будинок по вул. Вокзальній, 59 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Польський Народний дім, 1929 р.».

Прикладом забудови радянського періоду є цегляний триповерховий житловий будинок по вул. Грушевського, 74, споруджений у 1927-1928 рр. до 10-ї роковини жовтневої революції, як житло для партійних та військових керівників міста.

Окрему групу становлять житлові будинки, збудовані для військових містечек - будинки 1890-х рр. по вул. Юхима Сіцинського, 8, пров. І. Франка, 9, вул. Льва Толстого, як складові комплексу споруд 46-піхотного Дніпровського полку; будинки кін. 1890-х рр. по вул. Козацькій, 63, 63/1, 63/2, як складові комплексу споруд 35-го драгунського Білгородського полку. Значну історико-культурну цінність становить Комплекс колишніх казарм військового містечка танкової бригади (на сьогодні збережені три корпуси) з будинком штабу 1936 р. по вул. Проскурівській (на сьогодні тут розміщені навчальні корпуси Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (НАДПСУ)).

- **транспортні споруди**

Серед промислових споруд значну архітектурну та історичну цінність представляє збудований у 1910-х рр. по вул. Волочиській, 10 *Комплекс споруд вагонного депо* зі складовими: залізничні майстерні, два механічних корпуси, механізм поворотного круга.

На початку ХХ ст. гостро постало питання про будівництво залізниці до губерньського центру – Кам'янця-Подільського, яка з'єднала б його з важливим залізничним вузлом – Шепетівкою, а також прокладання залізничної колії до митниці на державному кордоні у м. Гусятині. З метою будівництва залізниці, у 1909 р. було створено акціонерне товариство «Подільська залізниця» (згодом воно увійшло до складу Південно-Західної залізниці), головою якого став відомий московський мільйонер-мануфактурник В. Ясюнінський. До правління увійшли: петербуржці морський офіцер К. Жандр та військовий інженер О. Лебедєв, подільські та волинські поміщики П. Александров, К. Вейдліх, І. Маковський, Г. Станішевський, нотаріус Л. Мандельштам з Проскурова. Будівництво магістралі передбачалося від Кам'янця-Подільського через Проскурів, Шепетівку, Коростень до Жлобина (Білорусь). У серпні 1909 р.

почалося спорудження залізничного полотна, а згодом і основного паровозного депо. Будівництво здійснювалося в два етапи: на першому збудували лінію Кам'янець-Проскурів-Шепетівка, на другому – Шепетівка-Коростень-Жлобин. Керівником робіт був інженер В. Тимофєєв.

Ділянку для спорудження паровозного депо виділив поміщик з села Гречани С. Нахімов (онук Миколи Нахімова, рідного брата знаменитого адмірала). Тут були зведені будівлі «веєрного» типу та залізничні майстерні. 30 листопада 1913 р. відбулося відкриття регулярного товаро-пасажирського руху на ділянці Проскурів-Шепетівка, 14 березня 1914 р. – Проскурів-Кам'янець-Подільський. Одночасно почалися роботи з прокладання ліній Шепетівка-Коростень, Шепетівка-Ізяслав-Ланівці та Ярмолинці-Гусятин (ці магістралі стали до ладу в 1915-1916 рр.). Основу паровозного парку становили паровози серії «Н» типу 0-3-3, серії «И» типу 0-4-4, серії «О» типу 0-4-0, серії «Щ» типу 1-0-4. Згодом вони, як малопотужні, вже не задовольняли потреб ні в вантажних, ні в пасажирських перевезеннях, і в 1938-1945 рр. були замінені на паровози серії «Є», «С», а з 1945 р. – серії «Су», з 1960-х рр. – «СР», «СО».

- **лікувальні заклади**

В 1911 р. на південній околиці Проскурова відкрився *Комплекс Проскурівської повітової земської лікарні* (вул. Григорія Сковороди, 17). Комплекс лікарні складала: головний та службовий корпуси, «заразний» барак, квартира лікаря, два льодовики, капличка, станція біологічної очистки води, хлів та вітряний двигун для водопостачання. Територія лікарні була засаджена плодовими деревами²³³. До цього часу зберігся один з корпусів лікарні. Нині тут розміщується обласна інфекційна лікарня.

- **промислові будівлі**

Наприкінці ХІХ ст. будівництво прибуткових будинків стає своєрідною статтею прибутку. Будівельний бум викликав підвищення попиту на цеглу і збільшення його виробництва. Для задоволення зростаючого попиту в кін. ХІХ ст. купець Шльома Шмулевич Гальперін закупив новітнє устаткування і у 1899 р. на південній околиці Проскурова відкрив одне з найбільших підприємств

²³³ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси... – С. 83.

міста того часу – цегельний завод. Підприємство отримало назву «Цегельний, кахельний і черепичний завод». До нашого часу збереглися адміністративний та виробничий корпуси цього заводу (вул. Кам'янецька, 161).

У 1901 р. Леон Кляве відкрив в Проскурові пивоварний завод, продукція якого була неодноразово відзначена на різних виставках: пиво отримало золоту медаль та гран-прі на міжнародній виставці у Брюсселі (1905 р.), срібну медаль на Донсько-Кубанській сільгоспвиставці у Ростові-на-Дону (1906 р.), ячмінний солод на Всеросійській виставці в Санкт-Петербурзі (1909 р.) увійшов до трійки найякісніших продуктів пивоваріння імперії. На сьогодні Комплекс споруд пивоварного заводу Кляве (вул. Чорновола, 24) складається з прохідної, виробничого корпусу пивоварного заводу, виробничого корпусу вино-дріжджового заводу, адміністративного та складського корпусів, льоху.

По вул. Шевченка, 67 розташований солодовий завод М. Шильмана, зведений на поч. ХХ ст. в цегляному стилі.

- **адміністративні будівлі**

Будинок Облспоживспілки, споруджений у стилі сталінського неокласицизму, 1953 р., вул. Герцена, 10.

Будинок рад, 1956 р., Майдан Незалежності 2. Триповерховий на високому цокольному напівповерсі, цегляний, тинькований. Зведений за проектом архітектора І. Чекерди у стилі радянського класицизму. Будинок рад є домінантою центральної площі міста – Майдану Незалежності, ансамбль якої сформувався в середині 1950-х рр. Східний бік площі формують три триповерхових будинки (два житлові та один адміністративний), зведені у 1952-54 рр. в стилі радянського класицизму. Перед ними вздовж площі влаштовано пішохідну доріжку, з обох боків якої насаджені дерева. В 2011 р. на площі встановлено скульптурну композицію «Віра. Надія. Любов». Нині Будинок Рад займають обласна держадміністрація та обласна Рада²³⁴.

²³⁴ Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.84; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – С. 62, 69; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.90-91.

- **культові споруди**

По вул. Зеньковського розташована цегляна однонефна однокупольна Свято-Параскевинська церква, зведена у 1829 р. коштом священика Григорія Соколовського, поміщика Матвія Журовського та парафіян. На поч. ХХ ст. поруч було збудовано дзвіницю. Є однією з небагатьох церков, яка діяла за часів радянської влади.

По вул. Профспілковій, 39 розташовані Свято-Покровська церква з парафіяльним будинком, споруджені на поч. ХХ ст.

- **торговельні споруди**

Універмаг (зведений за типовим проектом), 1950-ті рр., вул. Подільська, 22 у стилі сталінського неокласицизму.

- **навчально-виховні**

Земська школа, поч. ХХ ст., пров. Шкільний, 6.

В 1930-х рр. по вул. Володимирській, 70 споруджений у стилі функціоналізму Будинок дитячих ясел. Спеціалізацію установи підкреслюють чотири барельєфа над центральним входом, на яких зображені діти, що граються. Протягом свого існування будівля використовувалася за первісним призначенням - для дитячих дошкільних установ. У період німецької окупації (1941-1944) тут розміщувався госпіталь танкових частин.

Всі вище зазначені об'єкти культурної спадщини м. Хмельницький, які перебувають на державному обліку як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, а також ті, що пропонуються до взяття на державний облік, потребують виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. При складанні облікової документації авторами роботи запропоновано внести корективи у назви (з урахуванням п. 5.1. «Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» наказу Міністерства культури України від 11.03.2013 № 158), датування об'єктів, розшифрувати складові комплексів (докладно див. Перелік пам'яток та об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький). Зокрема, на обліку перебуває *Будинок, де був сформований загін Гречанської Червоної гвардії*, 1917 р., вул. Волочиська, 10.

Натурними дослідженнями встановлено, що об'єкт може бути взятий на державний облік як *Комплекс депо*, 1910-ті рр., 1917 р., зі складовими: залізничні майстерні, два механічних корпуси та механізм поворотного круга.

Деякі об'єкти пропонуються до взяття на державний облік як комплекси:

- комплекси садиб, у складі головного будинку, розташованого по фронту забудови вулиці, та флігелів, розташованих на подвір'ї (садиба по вул. Проскурівського підпілля, 75 у складі головного будинка по вул. Проскурівського підпілля, 75 та двох флігелів по вул. Проскурівського підпілля, 75/1, 75/2).

- комплекси промислових підприємств у складі адміністративних, господарських, складських та інших будівель (Комплекс споруд пивоварного заводу Кляве (вул. Чорновола, 24) зі складовими: прохідна, виробничий корпус пивоварного заводу, виробничий корпус вино-дріжджового заводу, адміністративний та складський корпус, окремий адміністративний корпус, льох; Комплекс цегельного заводу Ш. Гальперіна зі складовими: адміністративний корпус та виробничий корпус (вул. Кам'янецька, 161).

- комплекси колишніх військових частин (35-го драгунського Белгородського полку, 46-й піхотного Дніпровського полку) зі складовими.

- комплекси сакральних споруд (Комплекс Свято-Параскевинського храму в складі Свято-Параскевинського храму та дзвіниці (вул. Зеньковського).

За результатами проведеної інвентаризації не був виявлений об'єкт культурної спадщини: Музична школа, II пол. XIX ст., вул. Проскурівська, 75, внаслідок чого об'єкт пропонується до зняття з державного обліку.

3.1.3. Об'єкти культурної спадщини за видом «історичні»

На сьогоднішній день на державному обліку перебуває 42 об'єкта культурної спадщини за видом ознакою «історичні». З них: 38 об'єктів є пам'ятками місцевого значення, 4 є щойно виявленими об'єктами культурної спадщини.

Типологічно ці об'єкти представлені:

- будівлями, пов'язаними з історичними подіями, що відбувалися на території міста;
- будівлями, пов'язаними з життям і діяльністю відомих осіб;
- пам'ятниками, пам'ятними знаками, монументами, стелами;
- похованнями відомих осіб, діячів науки і культури, загиблих військовослужбовців і мирних жителів під час військових подій.

Слід зазначити, що перелік пам'яток історії місцевого значення потребує коригування з урахуванням вимог п. 5.1. «Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» наказу Міністерства культури України від 11.03.2013 № 158). На сьогодні значна частина пам'яток історії місцевого значення увічніює події та постаті, яким притаманне ідеологічне забарвлення; вони виконували пропагандистські і виховні функції у радянський період. Статус історичних пам'яток ці об'єкти отримали здебільшого у 1970-1980-х рр., коли у СРСР святкувались ювілейні дати, пов'язані з подіями встановлення радянської влади у 1917-1921 рр. При цьому більшість з них мають історико-культурне значення, але як архітектурні об'єкти. Враховуючи те, що вирішення зазначеної проблеми знаходиться поза компетенцією авторів даної роботи, запропоновано скоригувати назву, датування, адресу, категорію та вид пам'яток і об'єктів культурної спадщини при внесенні їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (див. Перелік пам'яток та об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький).

Нижче надана коротка характеристика пам'яток та об'єктів культурної спадщини м. Хмельницький, які на сьогодні перебувають на державному обліку за видом «історичні».

Неодноразова зміна державної влади супроводжувала життя міста протягом 1917-1920 рр. В пам'ятках історії міста знайшли своє відображення революційні події 1917 р., створення Української Народної Республіки, Гетьманату, а згодом Директорії, встановлення радянської влади. В період з 1919 р. по 1920 р. Уряд Української Народної Республіки (УНР) та Директорія тричі перебували в Проскурові (березень та листопад 1919 р., червень 1920 р.), у березні 1919 р. тут відбулося останнє засідання Директорії в її повному

складі. Зі сцени колишнього театру Б. Шильмана (вул. Проскурівська, 43), під час проведення засідань, виступали отаман С. Петлюра, командуючий Січовими стрільцями Є. Коновалець, урядовці С. Остапенко, Б. Мартос, І. Мазепа та ін.

10 березня 1917 р. в будинку колишнього Олексіївського реального училища (вул. Гагаріна, 3) з представників від підприємств, військових частин гарнізонів, розташованих в місті, громадських організацій було створено Раду робітничих і солдатських депутатів. Серед 153 депутатів більшість склали меншовики та есери, від військових частин було обрано 47 депутатів, фракція більшовиків складала 3 особи, були представники і від єврейських партій²³⁵. Головою виконавчого комітету Ради став більшовик Циганков²³⁶. Створена Рада робітничих і солдатських депутатів з 1917 р. по лютий 1918 р. та Проскурівський комітет РСДРП/б/ з жовтня 1917 р. по лютий 1918 р. розташовувалися в будинку по вул. Проскурівській, 69²³⁷. Будівля Олексіївського реального училища є одним з найкращих збережених зразків громадської забудови кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

19 листопада 1917 р. в місті відбувся мітинг, на якому був проголошений перехід влади до Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. За ініціативою ревкому 6-го Фінляндського полку, Проскурівського комітету РСДРП/б/, виконкому Ради 20 листопада в Проскурові був створений військово-революційний комітет 7-ої армії, якому підпорядковувались всі міські та сільські ревкоми, а також загін Гречанської Червоної гвардії.

²³⁵ Єсюнін С. До історії міста Проскурова на початку ХХ століття (за архівними документами) // Літопис Хмельниччини – 2004. Краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 129-135. 27 квітня 1967 р. на честь цієї події на головному фасаді будинку була встановлена меморіальна мармурова дошка (0,67 x 0,57 см) з написом: «В цьому будинку в березні 1917 року відбулося перше засідання Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів».

²³⁶ Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

²³⁷ Меморіальна дошка із мармуру (67 x 57 см), встановлена на фасаді будинку в 1967 р. свідчить: «В цьому будинку з жовтня 1917 року по лютий 1918 р. перебував Проскурівський комітет РСДРП/б/ і з лютого 1917 року по лютий 1918 р. - Рада робітничих і солдатських депутатів». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

Загін Гречанської Червоної Гвардії у приміському селі Гречани був створений у жовтні 1917 р. на зборах робітників механічного цеху вагонного депо, що відбулися за ініціативою Проскурівської організації РСДРП(б)²³⁸. До штабу загону входили слюсар В.В. Лисаков, помічник машиніста Мартянов, машиніст Оборевич, Степанов, Павлов, командиром став член РСДРП(б) машиніст О.А. Дубінін. Гречанська Червона Гвардія протягом 1917-1920 рр. приймала активну участь у встановленні радянської влади на території України, в тому числі в містах – Старокостянтинові, Шепетівці, Жмеринці, Житомирі, Проскурові, Вінниці та ін. Працівниками вагонного депо для червоноармійців був зібраний легендарний бронепоїзд «Гандзя», який брав участь в боях за Ярмолинці, Дунаївці, Городок, Гусятин, Балин, Кам'янець-Подільський. Штаб загону Гречанської Червоної гвардії під командуванням О. Дубініна з жовтня 1917 р. по лютий 1918 р. розташовувався в будинку по вул. Вокзальній, 173²³⁹. Більшість будівель, що пов'язані з цими подіями і перебувають на обліку як пам'ятки історії, є спорудами залізничного депо 1910 р. та поселення залізничників, зведеним приблизно у цей же період. Вони мають безумовну цінність як об'єкти житлової та промислової забудови поч. ХХ ст.

19 вересня 1918 р. в будинку по вул. Пилипчука, 1 відбувся об'єднаний пленум Проскурівської і Гречанської організацій КП/б/У, який прийняв рішення про підготовку до збройного повстання проти Директорії²⁴⁰. Наступного місяця в місті був створений підпільний ревком, який займався підготовкою цього повстання. Його штаб з листопада 1918 р. по лютий 1919 р.

²³⁸ В серпні 1967 р. на будинку вагонного депо (вул. Волочиська, 10) було встановлено меморіальну дошку з сірого мармуру з написом: «В механічному депо в жовтні 1917 року на зборах робітників була організована Гречанська Червона Гвардія».

²³⁹ Історія міст і сіл УРСР, Хмельницька обл. - К, 1971. - С. 34, 73; Місто Хмельницький /путівник/. - Вінниця, 1963. - С. 10, 90; Свідки Історичних подій. - Львів, 1970. - С. 8. У 1967 р. на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (67 x 58 см) з написом: «В цьому будинку з жовтня 1917 року по лютий 1918 р. перебував штаб загону Червоної гвардії ст. Гречани, яким командував О. Дубінін».

²⁴⁰ В пам'ять цієї події в 1978 р. на фасаді будинка було встановлено меморіальну дошку із сірого мармуру (0,39 x 0,19) з написом: «Будинок, де в 1918 р. відбувся об'єднаний Пленум Проскурівської і Гречанської організацій КП/б/У»). Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

розташовувався в особняку по пров. Пушкіна, 11²⁴¹. Будівлі є зразками житлової забудови заможного прошарку міщанства кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

10 лютого 1919 р. губком КП(б)У провів через нараду ревкомів рішення про збройне повстання на Поділлі. За наказом командуючого повстанськими загонами, 14 лютого у 7 повітах належало захопити стратегічні пункти, серед яких найбільш важливим був Проскурівський залізничний вузол, контроль над яким дозволяв перервати зв'язок Директорії з Галичиною, закривши лінію Проскурів-Волочиськ, а також використати залізничний шлях у північному (Старокостянтинів-Шепетівка) і південному напрямі (Ярмолинці-Дунаївці-Кам'янець)²⁴².

Враховуючи стратегічне значення Проскурівського залізничного вузла, командування армії УНР зосередило у місті значні військові сили. У січні 1919 р. їх складали: 8-й Подільський полк, 3-я і 4-а кадрові дивізії, 15-й Білгородський кінний полк, 3-я легка гарматна бригада; дві охоронні сотні Проскурівського коменданта. На початку лютого до міста прибула Запорізька бригада, в складі якої були два піші курені, один кінний і один гарматний, а також 3-й гайдамацький полк²⁴³.

Штаб Запорізького корпусу армії УНР під командуванням видатного воєначальника, полковника армії УНР Петра Болбочана розмістився в будинку по вул. Героїв Майдану, 38. Будинок був споруджений в 1914 р. коштом проскурівського домовласника Вуля для потреб міського банку. Проте з початком першої світової війни він був переданий у розпорядження командування Південно-Західного фронту. Саме в цьому будинку 10 червня 1919 р. П. Болбочана було заарештовано за підозрою в намірах заколоту. Скороспілий військово-польовий суд виніс смертний вирок і 28 червня 1919 р.

²⁴¹ В 1967 р. на будинку встановлена меморіальна мармурова дошка (67 x 58 см) з написом: «В цьому будинку з листопада 1918 року по лютий 1919 року перебував повітовий підпільний штаб повстання проти Директорії». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

²⁴² Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії... – С. 245.

²⁴³ Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії (кінець 1918 – листопад 1919 р.) // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997) (Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 26 вересня 1997 р.) – Хмельницький: «Доля», 1997. – С. 244.

неподалік від Кам'янця-Подільського на станції Балин П. Болбочана розстріляли. На сьогодні ім'я Петра Болбочана реабілітовано історією – його ім'ям названа одна з вулиць м. Хмельницького, також планується вшанувати його пам'ять встановленням пам'ятної дошки на будинку по вул. Героїв Майдану, 38²⁴⁴.

13 лютого 1919 р. до Проскурова прибула «трійка» губкому КП(б)У і губревкому для керівництва повстанням. Наступного дня на нараді, у якій взяли участь представники КП(б)У, об'єднаних соціалістів, єврейської соціалістичної організації Бунд, єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей-Ціон, російських соціалістичних партій, секретар Подільського губкому КП(б)У й член губревкому О.В. Снегов повідомив присутніх про рішення підняти у місті повстання проти Директорії. Незважаючи на негативне ставлення до цього керівника місцевої організації об'єднаних соціалістів Крупника, який наголосив, що подібні повстання в ряді міст України призвели до великих жертв серед єврейської бідноти, було прийнято рішення підтримати виступ²⁴⁵. Недооцінивши сили противника, повстання зазнало поразки. Особливо постраждали мирні жителі міста. Вину переклали на місцевих євреїв і була дана команда розпочати погроми. 15 лютого 1919 р. в Проскурові відбулася т. зв. «проскурівська різанина (проскурівська кривава баня)», під час якої загинуло від 750 до 1600 (за різними джерелами) жителів міста єврейського походження.

Жертви цього погрому поховані в братській могилі, що знаходиться по вул. Толстого, 7/1. На увічнення їх пам'яті у 1925 р. коштом єврейської общини був встановлений пам'ятник у вигляді пірамідального цегляного обеліска (висота 7,4 м). У 2000-2001 рр. було проведено реконструкцію пам'ятника та могили. Навколо них встановили невисоку металеву огорожу, територію було викладено тротуарною плиткою з влаштуванням в центральній частині

²⁴⁴ Будинок по вул. Героїв Майдану, 38 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Будівля міського банку, в якій у 1919 р. містився штаб Запорізького корпусу армії УНР, 1914 р., 1919 р.».

²⁴⁵ Завальнюк О. Проскурів в часи... – С. 245.

шестикутної зірки. В нижній частині обеліска з 4-х сторін встановили плити (1.18 x 2,33 м) з написами на івриті, українській та англійській мовах: *«15 лютого 1919 р. у Проскуріві стався єврейський погром. Вбивали старих, жінок, дітей. У цей страшний час на захист невинних людей стали протодиякон Клементій Качуровський, який був смертельно поранений козаками; чиновник повітового суду Л. Бієнко, що загинув разом з євреями, яких переховував лікар Полозов; гласний міської думи Г. Верхола, який закликав заради честі України припинити різню»; «У цій братській могилі поховано 1600 євреїв - мешканців міста Проскурова, які загинули 15 лютого 1919 року під час трагічних подій громадянської війни»; «Нехай захистить їх володар милосердя під сінню крил своїх навіки та приєднає до сонму вічно живих душ їх. У бозі спадщина їх: в саду едемському кому спокій їх. І нехай буде їх заслуга для усіх синів Ізраїлю і вистоять вони у долі своїй до кінця днів. І скажемо: «Амен»; «Пам'ятник реконструйовано завдяки фінансовій підтримки американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» Фонду Всесвітньої єврейської допомоги, Хмельницької міської ради євреїв - мешканців Хмельницького за сприяння та при участі Хмельницького обласного благодійного фонду «ХЕСЕД-БЕШТ».* Над плитами в середній частині обеліска влаштовані бетонні барельєфні плити (автори – скульптори Костянтин та Олександр Коржеви) з зображеннями скорботних сцен прощання.

На однієї з плит зазначений *Климентій Васильович Качуровський (1882-1919) – протодиякон Проскурівського кафедрального собору, який виступив на захист єврейського населення. Дізнавшись про погром, він заховав у підвалі свого будинку єврейських дітей. Сам Климентій Васильович був вбитий на паперті храму, захищаючи прочан, які шукали захисту в стінах храму*²⁴⁶. Климентій Васильович Качуровський був похований в північно-східній частині

²⁴⁶ Лерман М. Подвиг священика Качуровського. // Проскурів, №№ 13-14, 19 лютого 2004; Майнгардт-Гоголь Н.М. Проскурівська трагедія та подвиг протодиякона Климентія Качуровського // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Меджибіж»). – Хмельницький: ІРД, 2014 - № 2. - С. 293-296; Реквієм за загиблими в лютому 1919 року. // Проскурів, №№ 15-16, 9 лютого 2006; Рожко-Павленко Л. Пам'ятник жертвам Проскурівського погрому. Хмельницький культурний з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки. - Хмельницький, 2006. - С. 63.

православного цвинтаря по вул. Толстого, 1. У 1920 р. на його могилі встановили металевий хрест (висота 1,9 м), який у 2014 р. замінили на гранітний обеліск з зображенням Ісуса Христа, який правою рукою благословляє, а лівою тримає Біблію. Нижче викарбований напис: *«Качуровский Климентий Васильевич 1881-15.02.1919»*. Ліворуч від могили Климентія Васильовича розташоване поховання його дружини – Качуровської Аполлінарії Казимирівни (1883-12.11.1927).

21 березня 1919 р. проти Директорії знову спалахнуло повстання. Проскурів зайняли повсталі робітники і партизанські загони. Знову почав діяти Проскурівський військово-революційний комітет, який з березня по липень 1919 р. розташовувався в конторі чавуноливарного заводу Ашкіназі (вул. Правди, 6/1)²⁴⁷. З працівників промислових підприємств в місті був сформований Проскурівський робітничий полк, штаб якого в 1919 р. розташовувався по вул. Грушевського, 64²⁴⁸.

В кінці березня - на початку квітня 1919 р. навколо Проскурова постійно точилися бої. 28 березня місто зайняли червоноармійські і партизанські загони В. Бубнова та І. Садовникова. Військам Директорії вдалося повернути місто, але ненадовго. В ніч з 5 на 6 квітня частини 2-ї української радянської дивізії оволоділи станцією Богданівці, а вдень увійшли до Проскурова²⁴⁹.

В мікрорайоні Гречани розташована могила молодого бійця – 17-річного Василя Байдаченка. Він був смертельно поранений 9 квітня 1919 р. в бою під Ярмолинцями. Первісно на могилі (вул. Вокзальна, 179) встановили обеліск, який в період Другої світової війни був зруйнований. У 1978 р. було встановлено пам'ятну дошку з написом: *«Тут поховано червоногвардійця*

²⁴⁷ Гуменюк С.К. Свідки історичних подій, - Львів: Вид-во «Каменярь», 1970. 10 квітня 1964 року на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (67 x 57 см) з написом: «В цьому будинку з березня по липень 1919 року перебував Проскурівський військово-революційний комітет». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення. Первісно був одноповерховим. Перебудований на початку ХХІ ст. з надбудовою другого поверху.

²⁴⁸ В 1979 р. на цьому будинку встановлено меморіальну дошку з білого мармуру (0,40 x 0,30) з написом: «В цьому будинку в 1919 р. знаходився штаб Проскурівського комуністичного полку». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

²⁴⁹ Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії... – С. 247.

Василя Байдаченка, що загинув 9 квітня 1919 року в бою з петлюрівцями». На початку ХХІ ст., в ході проведення робіт з впорядкування могили та прилеглої території, на могилі встановили чавунну дошку, в верхній частині якої розміщено напис: «Тут похований Вася Байдаченко – юний боєць Гречанської червоної гвардії, який загинув 9 квітня 1919 року в боях з петлюрівцями за владу Рад на Україні. ст. Гречани», в нижній частині дошки міститься зображення бронепоїзда. Прилеглу територію викладено плиткою.

У травні 1919 р. більшовики захопили Рівне, Шепетівку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. 24 травня 1919 р. Директорія підписала з Польським урядом перемир'я і 1 червня 1919 р. почалася «Проскурівська операція». Армія у складі 4-х військових груп: Січових Стрільців, Запорізької, Волинської і Південно-Східної кількістю 15 000 бійців на початку червня витиснула більшовиків з південно-західного Поділля (6 червня військові підрозділи Червоної Армії залишили Проскурів). У ході контрнаступу, в кінці червня – на початку липня, ця територія знову перейшла до більшовиків. Проскурів був зайнятий 5 липня 1919 року.

З подіями цього періоду пов'язані дві пам'ятки міста – будинок по вул. Проскурівській, 47 та будинок по вул. Володимирській, 51.

Меморіальна мармурова дошка (67x57 см), встановлена в 1967 р. на будинку по вул. Проскурівській, 47, свідчить, що в цьому будинку в липні 1919 року перебував штаб 1-ої Української Радянської дивізії, якою командував М.О. Щорс²⁵⁰.

Штаб Богунської бригади 1-ої Української Радянської дивізії в червні 1919 р. містився в будинку по вул. Володимирській, 51. Про це нагадує встановлена в 1975 р. на фасаді будинку меморіальна дошка із білого мармуру (0,38 x 0,28 м)²⁵¹.

²⁵⁰ В 1967 р. на будинку встановлена меморіальна дошка з мармуру (67x57 см) з написом: «У цьому будинку в липні 1919 року перебував штаб першої Української Радянської дивізії, якою командував М.О. Щорс». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

²⁵¹ У 1975 р. на будинку встановлена меморіальна дошка із білого мармуру (0,38 x 0,28 м) з написом: «Будинок, де в червні 1919 р. находився штаб Богунської бригади Першої

В середині липня 1919 р. військові сили Директорії за підтримки Української Галицької Армії (УГА) розпочали контрнаступ проти більшовиків. 29 липня 1919 р. 4-а бригада II корпусу УГА вступила до м. Проскурова. Вона продовжила наступ у північному напрямку, а для охорони міста була залишена 18-а бригада. З цього часу і до 20-х чисел листопада 1919 р. місто перебувало під владою Директорії. 22 листопада українські частини залишили Проскурів і 25 листопада до міста увійшли частини генерала Денікіна²⁵². З 2 грудня 1919 р. і до початку липня 1920 р. місто контролювали польські війська.

6 липня 1920 р., прорвавши польсько-український фронт в районі Житомира, 8-а Червонокозацька дивізія В. Примакова оволоділа Проскуровом і перебувала тут до кінця вересня, відступивши після масштабного наступу армії УНР²⁵³.

Наприкінці вересня війська польської і української армій знову увійшли в м. Проскурів, і до 18 листопада тут відновилася українська влада.

10 листопада 1920 р. 14-а армія під командуванням І. Уборевича, до складу якої входили 24-а, 41-а, 45-а, 60-а стрілецькі дивізії, кінний корпус Червоного козацтва під командуванням В. Примакова, окрема кавалерійська бригада Г. Котовського перейшла в наступ. 16 листопада радянські кіннотники зайняли містечко Михампіль /Михайлівка/. В ніч з 17 на 18 листопада 1920 р. кавалерійські частини військ Директорії зайняли Деражню. Для їх ліквідації кавалерійська бригада Г. Котовського о 3-й годині ночі 18 листопада з Баламутівки форсованим маршем виступила на Проскурів і після двогодинного бою він був взятий. Штаб окремої кавалерійської бригади Г.І. Котовського розмістився в будинку по вул. Проскурівській, 46²⁵⁴. Штаб 14-ої армії під

Української дивізії». На цей час дошка знаходиться в Музеї історії міста Хмельницького по вул. Проскурівській, 30.

²⁵² Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії... – С. 249.

²⁵³ Бригада Червоного козацтва під командуванням В. Примакова (1897-1937) була заснована у 1919 р. і в листопаді того ж року перетворена на 8-му кавалерійську дивізію.

²⁵⁴ 29 квітня 1967 р. на будинку встановили меморіальну мармурову (67 x 57 см) дошку з написом: «В цьому приміщенні в листопаді 1920 року перебував штаб окремої кавалерійської бригади Г.І. Котовського». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

командуванням І. Уборевича розташовувався в будинку по вул. Проскурівській, 35²⁵⁵.

Після остаточного встановлення на Поділлі радянської влади в листопаді 1920 р., 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва поступово перебазувалась до м. Проскурів. З кінця 1920 р. її штаб розмістився в особняку по вул. Грушевського, 95²⁵⁶. У 1921 р. вона була перейменована в 1-у Запорізьку кавалерійську дивізію Червоного козацтва. Дивізія перебувала у місті до 1941 р. і була найбільшим військовим підрозділом м. Проскурова у міжвоєнні роки. Командували дивізією у різні часи В. Примаков, М. Дьомичев, С. Туровський, П. Григор'єв та ін.²⁵⁷²⁵⁸

Наступні об'єкти пов'язані з першими роками встановлення радянської влади.

У липні 1922 р. до Проскурова прибув агітпоїзд ім. Жовтневої революції на чолі з М.І. Калініним і Г.І. Петровським. Вони виступили на мітингу трудящих міста, який пройшов в будинку міського театру (колишній театр Б. Шильмана, вул. Проскурівська, 43): М.І. Калінін – з доповіддю про внутрішнє становище Радянської держави, Г.І. Петровський – з доповіддю про міжнародне становище. На мітингу була прийнята резолюція, в якій підтримувалася організація допомоги голодуючим, висловлювалася рішучість населення до боротьби за зміцнення рядів Червоної Армії, пильну охорону

²⁵⁵ 22 квітня 1971 р. на фасаді будинку встановлена меморіальна дошка з написом: «В цьому будинку в липні-листопаді 1920 року перебував штаб 14 армії, якою командував І.П. Уборевич». На цей час дошка знаходиться в Музеї історії міста Хмельницького по вул. Проскурівській, 30. Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектура.

²⁵⁶ 24 травня 1968 р. на будинку встановлена меморіальна дошка (0,8 х 0,65 м) з сірого мармуру з написом: «В этом здании в 1920 году размещался штаб 8-ой кавалерийской дивизии Червоного казачества». В нижній частині дошки розміщені зображення будьонівки, трьох гвоздик та шаблі. На цей час дошка знаходиться в Музеї історії міста Хмельницького по вул. Проскурівській, 30.

²⁵⁷ Дубинський І., Шевчук Г. Червоное козацтво (Історичний нарис). – К., 1973. – 186 с.; Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.30; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – С. 44-45; Пам'ятники історії і культури м. Хмельницького. (Склав С.Гуменюк). – Хм., 1991. – С.36; Червоное казачество. Воспоминания ветеранов. – Москва, 1969. – 256 с.

²⁵⁸ Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектура.

державних кордонів²⁵⁹. Будинок є першою спорудою зведеною спеціально для театру, є чудовим разком громадської забудови, з ним пов'язані численні імена видатних акторів, а також політичних та військових діячів, що виступали тут у різні часи.

У 1927 р. визначний діяч французької комуністичної партії і міжнародного комуністичного руху Марсель Кашен відвідав 8-му дивізію Червоного козацтва і виступив на мітингу Червоних козаків, який відбувся в будинку по вул. І. Франка, 30²⁶⁰. Будівля є складовою комплексу військового містечка 46-го Дніпровського полку кін. ХІХ ст.

З 1923 р по 1927 р. в будинку по вул. Проскурівській, 81 розміщувався штаб І-го кінного корпусу червоного козацтва, яким у 1925-1930 рр. командував О.І. Городовиков²⁶¹.

Ока Іванович Городовиков (1879-1960) – Герой Радянського Союзу, командир 1-го кінного корпусу Червоного козацтва, з 1938 р. - інспектор кавалерії Робітничо-Селянської Червоної Армії (далі РСЧА). У 1924-1927 рр., перебуваючи у м. Проскурові, мешкав у колишньому особняку Бінецької по вул. Грушевського, 90²⁶². З червня 1941 р. - генерал-інспектор і командувач кавалерією РСЧА. Під час Другої світової війни в липні 1941 р. тимчасово виконував обов'язки командувача 8-ю армією Північно-Західного фронту, організовував оборону на рубежі Західної Двини, керував формуванням

²⁵⁹ У 1971 р. на будинку театру була встановлена мармурова меморіальна дошка (80 x 60 см) з бронзовим барельєфом М.І. Калініна і Г.І. Петровського та написом: «В цьому приміщенні у 1922 р. на мітингу трудящих міста виступали М.І. Калінін і Г.І. Петровський». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури. Більш докладно про будинок та визначних постатей, що виступали ці сцени театру див. у розділі «Об'єкти культурної спадщини за видом «архітектура».

²⁶⁰ У 1967 р. фасаді будинку встановлена меморіальна мармурова дошка (67 x 58) з написом: «Тут у 1927 році на мітингу Червоних козаків виступав визначний діяч Французького і міжнародного комуністичного руху Марсель Кашен»

²⁶¹ У 1978 р. на будинку встановлено меморіальну дошку з мармуру сірого кольору (45 x 85 см) з написом: «В этом здании в 1923-1927 г.г. размещался штаб Первого конного корпуса Червоного казачества под командованием известного военачальника О.И. Городовикова». Праворуч від напису розміщено зображення вершника в будьонівці з сурмою. На цей час дошка знаходиться в Музеї історії міста Хмельницького по вул. Проскурівській, 30.

²⁶² Будинок по вул. Грушевського, 90 пропонується до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка архітектури та історії місцевого значення: «Особняк Бінецької, в якому мешкав О.І. Городовиков, поч. ХХ ст., 1924-27 рр.».

кавалерійських частин, був представником Ставки по керівництву кавалерійськими рейдами в тилу противника під час Сталінградської битви. З 1943 р. - заступник головнокомандувача кавалерією. Помер у 1960 р. в Москві. Похований на Новодівичому кладовищі.

Особняк по вул. Гагаріна, 4 був побудований у 1903 р. як житловий і належав одному з проскурівських лікарів. З початком першої світової війни він перейшов до військового відомства. З 19 липня 1914 р. тут розташувався штаб 8-ї армії Південно-Західного фронту. Для командувача армії генерала від кавалерії Брусилова Олексія Олексійовича (1853-1926) в будинку були облаштовані три житлових кімнати. З 1921 р. особняк перейшов у розпорядження 1-ї дивізії, а згодом корпусу Червоного козацтва. В приміщеннях особняка розмістився командний склад червоних козаків – у 1921-1937 рр. тут жив Дьомичев Михайло Петрович (1885-1937) – командир 1-ї дивізії, з 1928 р. – командир корпусу Червоного козацтва. Низку кімнат відвели для гостей, що прибували до проскурівського гарнізону. Свого часу в них зупинялися відомі радянські воєначальники С. Будьонний, К. Ворошилов, Й. Якір, В. Примаков. У 1928 р. тут перебував лідер Французької компартії Марсель Кашен²⁶³. Після Другої світової війни в будинку розташувалася міська дитяча лікарня, для потреб якої у 1970-х рр. із західного боку прибудували двоповерховий корпус. З 2001 р., після капітального ремонту, будинок використовується як Палац урочистих подій²⁶⁴. Два останніх об'єкта є чудовими зразками житлової забудови заможного міщанства кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Найбільш значну групу становлять пам'ятки, що відносяться до подій Другої світової війни. Вони представлені будівлями, пам'ятниками, пам'ятними

²⁶³У 1975 р. на честь перебування в цьому будинку Марселя Кашена була встановлена меморіальна дошка з білого мармуру (0,40 x 0,30) з написом: «В цьому будинку у вересні 1928 р. перебував один з основоположників Французької комуністичної партії МАРСЕЛЬ КАШЕН». Будинок є пам'яткою історії місцевого значення, щойно виявленим об'єктом за видом архітектури.

²⁶⁴ Червоне козацтво: (Історичний нарис) / І.В. Дубинський, Г.М. Шевчук. – К. : Політвидав України, 1973. – С. 175-184; Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.24; Пам'ятники історії і культури м. Хмельницького. (Склав С. Гуменюк). – Хмельницький, 1991. – С. 34.

знаками, монументами, стелами, похованнями військовослужбовців, що загинули при визволенні міста та прилеглих сіл, які на сьогодні входять до меж міста, а також мирних жителів, загиблих під час окупації міста, яка тривала з 8 липня 1941 р. по 25 березня 1944 р.

4 березня 1944 р. розпочалася Проскурівсько-Чернівецька операція – наступальна операція військ Першого Українського фронту зі звільнення Правобережної України. Проскурів був важливим стратегічним пунктом для німецьких військ. Через місто проходила залізнична колія, яка забезпечувала технікою та провіантом всі південні армійські підрозділи німецької армії, на складах зберігалася значна кількість провіанту, пального та амуніції. В місті дислокувалися штаби групи гітлерівських армій «Південь» та 1-ої танкової армії. Навколо міста було створено розгалужену систему мінних полів, сконцентровано понад 500 танків, значну кількість артилерії, вкопано в землю танки для стрільби прямою наводкою.

Два тижні радянські війська у важких боях намагались зламати німецькі оборонні рубежі на північних підступах до Проскурова. 24 березня 1944 р., в ході запеклих боїв місто було оточене, шляхи відступу ворогу відрізані: 304-а стрілецька дивізія оволоділа Лезневим, частини 127-ї дивізії атакували Гречани, а розвідники 2-ї повітряно-десантної дивізії з боєм увірвалися в Ружичну. В ніч на 25 березня 1944 р. місто було атаковано одночасно з різних напрямків: підрозділи 107-го корпусу захопили залізничну станцію, аеродром, обласну та міську лікарні. Через кам'янецький і фельштинський переїзди воїни 2-ї повітряно-десантної дивізії прорвалися до центру міста, інші військові з'єднання вийшли на Заріччя і форсували Південний Буг. Вранці 25 березня 1944 р. Проскурів був звільнений. За звільнення міста 31 частині та з'єднанню присвоєне почесне найменування «Проскурівських», 14 полків і дивізій були нагороджені орденами. У звільненні приймали участь: 60 армія (командуючий генерал-полковник І.Д. Черняхівський), 1-а гвардійська армія (командуючий генерал-полковник А.А. Гречко), 38-а армія (командуючий генерал-полковник К.С. Москаленко), 3-а гвардійська танкова армія (командуючий генерал-полковник П.С. Рибалко), 18-а армія (командуючий генерал-лейтенант

Е.П. Журавльов), 4-а танкова армія (командуючий генерал-лейтенант Д.Д. Лелюшенко), 2-а повітряна армія (командуючий генерал-полковник авіації С.А. Красовський). 25 березня ввечері у Москві на честь визволення міста Проскурова було дано 20 залпів із 224-х артилерійських гармат²⁶⁵.

По пр. Миру, 105 розташований *Монумент Вічної Слави*, відкритий 7 травня 1983 р. на честь військових з'єднань, партизанів, підпільників, які звільняли м. Хмельницький і область від фашистських загарбників.

Центральним ядром меморіального комплексу є композиція, що складається із чотирьох бронзових семиметрових скульптур з трьох солдат і партизана, що підняли автомати, салютуючи дню Перемоги, 30-и метрового обеліска та Вічного вогню у вигляді зірки. Постамент виконаний з граніту (10,85 x 5,80 x 1,32). Автори монументу: скульптор В.І. Зноба, архітектори В. Громихін, Е.Е. Перехрест²⁶⁶.

З правої сторони від пам'ятника встановлено чотири стели (4 x 1,77 x 1,18). На першій стелі зроблено напис: *«Немеркнувшей памятью, вечным символом славы живет в наших сердцах великий подвиг советского народа»*; на другій представлені ордена, медалі, якими були нагороджені дивізії, корпуси, бригади за мужність, проявлену в боях при визволенні Хмельницької області; на третій надано перелік з'єднань, частин, які відзначились в боях за звільнення міст Шепетівки, Старокостянтинова, Ізяслава і населених пунктів Ямполя і Острополя, накази Верховного Головнокомандуючого про присвоєння найменування; на четвертій - перелік злочинів, які вчинили німецькі загарбники в період окупації Хмельницької області.

З лівої сторони від пам'ятника встановлено три стели. На першій стелі надано перелік армій і прізвища командуючих арміями і начальників штабів, які в січні-березні 1944 р. звільняли Хмельницьку область від німецьких загарбників. На другій викарбувані назви з'єднань, частин, які відзначилися в

²⁶⁵ Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: Збірник документів і матеріалів / упоряд. : М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк ; Держ. архів Хмельниц. обл., Кам.-Под. ун-т Огієнка – Хмельницький : [Б.в.], 2009. – 385 с.

²⁶⁶ Харчук Н. Монумент вічної слави в Хмельницькому // Образотворче мистецтво. - 1983. - № 6. - С. 10-11.

боях за звільнення міст Проскурова і Кам'янця-Подільського, накази Верховного Головнокомандуючого про присвоєння найменування. На третій – перелік підпільних обкомів, райкомів, танкових колон, партизанських з'єднань, окремих груп, ескадрилей, які воювали на території області.

Територія навколо пам'ятника викладена бруківкою, до нього влаштовано сходи. Територія комплексу засіяна травою, посаджені декоративні кущі та дерева, влаштовано пішохідні доріжки.

У квітні 1964 р. по вул. Генерала Карбишева, 6 був відкритий пам'ятний знак на честь 112 воїнів-односельчан, які загинули на фронтах війни. Залізобетонна скульптура скорботного радянського воїна (висота 2 м) з вінком в правій руці та каскою в лівій встановлена на триступінчатому постаменті (3 x 2 x 2 м) та триступінчатому цоколі.

У 1967 р., на честь переможних боїв за звільнення міста, на перехресті вулиць 25-го Жовтня та Дзержинського (нині – Проскурівська та Свободи) був споруджений пам'ятник, у 1990-х рр. перенесений на вул. Кам'янецьку. Пам'ятник являє собою танк Т-34, встановлений на постаменті, облицьованому гранітними плитами сірого кольору. На постаменті викарбований напис: *«Хмельничани безмежно вдячні військовим частинам, що в березні 1944 р. звільнили місто від фашистських загарбників і названі Проскурівськими: 69 мехбригада, 70 мехбригада, 71 мехбригада, 68 гв. стрілецька дивізія, 2 гв. повітряно-десантна дивізія ...»*.

Значну групу пам'яток становлять братські могили радянських воїнів, загиблих в ході боїв з оборони та за звільнення м. Проскурова під час Другої світової війни. Вони знаходяться в різних частинах міста.

По вул. В. Зеньковського, 1 розташоване Військове кладовище, де поховано 29 воїнів, які приймали участь у визвольних боях за місто у 1944 р. У 1956 р. в пам'ять радянських воїнів, що померли від ран в евакуаційних шпиталях у 1944-1945 рр. був встановлений пам'ятник у вигляді обеліска (цегляний, потинькований та пофарбований, висота 4,7 м), увінчаного п'ятикутною зіркою. На обеліску встановлено металеву плиту (0,9 x 0,6 м) з написом *«Слава воинам освободителям павшим в боях за нашу Родину 1941-*

1945» та прізвищами 14 воїнів. Перед обеліском влаштовано ще одну меморіальну плиту з написом «*Вечная слава воинам Советской Армии, погибшим за освобождение нашей Родины в 1944 году*» і прізвищами воїнів. Праворуч і ліворуч від обеліска розташовано 2 могили, за обеліском – ще 20 поховань. Комплекс огорожений металевими ґратами. Ще 7 одиночних могил (1,58 x 0,38 м) та окремий обеліск розташовані праворуч від комплексу. На 28 надгробках радянських воїнів зроблено напис «*Воину Советской Армии*», на одному обеліску: «*Байдуш Иван Акумович. Родился – 1921 г. – погиб 1944 г.*»²⁶⁷.

Ще одне Військове кладовище розташоване по вул. Кам'янецькій, 96. Пам'ятник увічнює радянських воїнів, які померли від ран у 1944-1945 рр., партизан і підпільників (1943 р.), воїнів, які загинули в ході визвольних боїв за місто у 1944 р.

Комплекс військового кладовища складається з 4-х братських могил радянських воїнів; 3-х братських могил підпільників; братської могили підпільників і партизан; 790 одиночних могил радянських воїнів; 9-ти одиночних могил підпільників; могили командира Радянської Армії, учасника першої світової війни Є.І. Горячева; братської могили жертв політичних репресій. Ліворуч від центрального входу розташовані поховання воїнів 1950-1960-х рр.²⁶⁸

Від центрального входу влаштовано пішохідну доріжку, обсажену блакитними ялинками, в кінці якої встановлено пам'ятник у вигляді двох стел трикутної форми на прямокутному постаменті, облицьованих плитами червоного полірованого граніту. Одна (висота 5,5 м) з орденом Вітчизняної війни та датами «1941-1945», інша (висота 4,8 м) встановлена перпендикулярно першій.

Перед пам'ятником влаштовано композицію – в центральній частині заглиблення неправильної форми, яке облицьоване червоною та чорною

²⁶⁷ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Хмельницького Хмельницької області. Каталог-довідник.- Хмельницький, 2011. – С. 8.

²⁶⁸ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 8; Дашевська В.Г., Крочек Я.Б. Пам'ятники революційної і бойової слави на Хмельниччині. – Львів: Каменяр, 1981. - С.31-32.

плиткою, розташована скульптура лежачого пораненого воїна з кованої міді (довжина 7 м).

Праворуч від пам'ятника встановлено трикутну стелу, на одній з граней якої влаштовано 20 меморіальних плит з прізвищами воїнів-визволителів (17 плит) та членів підпільно-партизанської організації міста (3 плити).

На поодиноких могилах встановлені невисокі трикутні обеліски з меморіальними дошками. Ділянки між могилами засіяні травою, пішохідні доріжки викладені тротуарною плиткою.

На території військової частини по вул. Чорновола розташована *Братська могила воїнів Червоної Армії*. На початку липня 1941 р. в ході оборонних боїв за місто загинули 7 радянських воїнів, останки яких були знайдені і перепоховані у 1960 р.²⁶⁹ У 1975 р. на братській могилі (на сьогодні межі чітко не визначені) солдати військової частини виготовили та встановили пам'ятник у вигляді двох стел – горизонтальної (2,2 x 9 м) з зображенням прапорів червоного кольору та вертикальної (висота 3,1 м), де в верхній частині влаштовано червону зірку з лавровими вінками, нижче розташований напис *«На цьому місці знайдені залишки сімох бійців, які загинули при обороні міста Проскурова / невідомий / рядовий Димовський Степан Аввакумович / невідомий / рядовий Золоторучко Яків Кузьмич / невідомий / невідомий»*. Нижня частина стели прикрашена факелом. Перед пам'ятником влаштовано вічний вогонь, з обох боків посаджені ялинки. Територія перед пам'ятником викладена плитами.

На території цієї же військової частини розташована ще одна *Братська могила радянських військовополонених*.

Під час окупації міста з 8 липня 1941 р. по 25 березня 1945 р. на території військового містечка (колишнє передмістя Ракове, на сьогодні входить до меж міста) був створений табір для радянських військовополонених. При ліквідації табору майже всі в'язні були страчені. Загалом в концтаборі загинуло понад 65 000 осіб. У 1958 р. серед поховань встановили пам'ятник.

Комплекс складається зі скульптури радянського воїна, встановленого в центральній частині, та братських могил (загалом 12 могил розміром 15 x 3,5

²⁶⁹ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 126-127.

м), розташованих в два ряди по три в кожному з обох боків від пам'ятника. Залізобетонна скульптура радянського воїна (висота 2,4 м) встановлена на постаменті з написом *«Вечная слава советским воинам павшим за свободу и независимость нашей Родины 1941-1945 гг.»*. У правій витягнутій руці солдата – лавровий вінок, ліва рука з солдатською пілоткою притиснута до грудей. На плечі накинути плащ-палатка. У 1982 р. постамент замінили на труби з нержавіючої сталі (2 x 0,75 x 0,75). Територія навколо пам'ятника вимощена плитами, навколо могил влаштовано бордюри.

На захід від цього комплексу в одиночній могилі поховано військового лікаря Савицького А.М. (18.04.1904-18.01.1943), закатованого за сприяння в'язням²⁷⁰. На його могилі встановлено мармурову дошку (1,53 x 2,7) з написом *«капитан-в/врач Савицкий Александр Матвеевич 19-IX-04-19-VI-43 г. Зверски замучен фашистами за содействие заключенным концлагеря»*.

По вул. Кам'янецькій, 172 розташований *Пам'ятний знак на честь воїнів-односельців* (на фронтах Другої світової війни загинуло 184 воїнів-односельчан с. Ружична, що нині входить до меж міста) та *Братська могила радянських воїнів*. У братській могилі поховано 28 радянських воїнів, які загинули у 1944 р. в ході визвольних боїв за місто²⁷¹. У 1967 р. на могилі встановили пам'ятник. На триступінчатому цоколі та триступінчатому постаменті (висота 1,25 м) встановлено залізобетонну фігуру радянського воїна (висота 2,2 м) на повний зріст із злегка похиленою головою, який лівою рукою тримає каску, в його правій руці – автомат. Плащ-палатка, накинута на його плечі, пофарбована в зелений колір. Могила огорожена бордюром та вимощена бетонними плитами. В 1989 р. встановлено надмогильну гранітну плиту (1,26 x 0,73 м) з написом *«Вічна слава героям Великої Вітчизняної війни, які полягли в боях за свободу та незалежність нашої Батьківщини. Тут поховані гв. майор Василюк Лука Миколайович, рядовий Біткін Євген Платонович. Прізвища 21 воїна невідомі»* та прізвищами воїнів.

²⁷⁰ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 125-126.

²⁷¹ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 105.

Ще одна *Братська могила радянських воїнів* розташована по вул. Профспілковій, 39 (територія ЗОШ № 13). Тут поховані воїни 809-го стрілецького полку 304-ї стрілецької дивізії 107-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії, 113-го запасного артилерійського полку фронтового підпорядкування, 209-го батальйону окремої 420-ї винищувальної бригади спеціального призначення фронтового підпорядкування, що загинули та померли від ран при визволенні села Лезневе на підступах до міста Проскурова 24 березня 1944 р., а також члени екіпажу бомбардувальника 19/177 797-го бомбардувального авіаційного полку 202-ї бомбардувальної авіадивізії, збитого в районі села Лезневе 13 березня 1944 р.²⁷²

У 1956 р. на могилі встановили пам'ятник. На постаменті, обкладеному нешліфованими плитами зі світло-сірого граніту (2,1 x 1,45 x 1,45 м), встановлена залізобетонна скульптура радянського воїна на повний зріст в солдатській шинелі (висота - 2,3 м). В зігнутій лівій руці він тримає каску, в його правій руці – вінок. Пам'ятник пофарбований у бронзовий колір. На постаменті встановлено меморіальну дошку з чорного граніту (0,5 x 0,58 м), де викарбовано «*Братська могила захоронених воїнів*» та прізвища загиблих. З обох боків від пам'ятника влаштовано меморіальні прямокутні плити з чорного граніту з прізвищами загиблих воїнів. До пам'ятника ведуть сходи, перед ним влаштовано майданчик, викладений плитами, навколо розбиті газони, де зростають дерева та декоративні кущі.

В 1,5 км на південь від траси Хмельницький-Чорний Острів, біля п.п. «Агропродукт» розташована *Братська могила радянських воїнів*, де поховані воїни 15-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії, що загинули при визволенні станції Гречани на підступах до міста Проскурова 12, 14-16 березня 1944 р. У 1944 р. чотири офіцери були поховані в одиночних могилах, 35 рядових та сержантів в 3-х братських могилах. У 1946 р. утворено єдину братську могилу та

²⁷²Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 116-117; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 540.

встановлено пам'ятник. У 2005 р. здійснено реконструкцію пам'ятника – на майданчику з бетонних плит встановлено обеліск з рожевого граніту (1,94 x 1 м) з зіркою та написом «*Вечная слава героям Великой Отечественной войны павшим в боях за свободу нашей Родины в марте 1944*» та меморіальна плита з чорного граніту (1,62 x 0,68 м) з прізвищами загиблих воїнів. Могила обнесена огорожею з металевих стовпчиків, з'єднаних ланцюгами. В ході проведення натурних досліджень та картографування об'єкту, з'ясовано, що дана пам'ятка розташовується поза адміністративними межами м.Хмельницького.

На кладовищі мікрорайону Заріччя по пр. Миру, 53/1 поховані воїни 69-ї, 71-ї механізованих бригад 9-го механізованого корпусу 3-ї гвардійської танкової армії; 549-го, 555-го стрілецьких, 1034-го артилерійського полків 127-ї стрілецької дивізії 107-го стрілецького корпусу, 640-го стрілецького полку, 224-ї окремої роти зв'язку 147-ї стрілецької дивізії 17-го гвардійського стрілецького корпусу, 3-ї артилерійської дивізії прориву 7-го артилерійського корпусу прориву 1-ї гвардійської армії, які загинули в боях за станцію Гречани на підступах до м. Проскурова 11-15, 19 березня 1944 р., при визволенні с. Заріччя (тепер мікрорайон міста) 23-25 березня 1944 р. та 26-ої окремої зенітно-артилерійської дивізії 8-го корпусу протиповітряної оборони, які загинули при бомбардуванні станції Гречани 3, 10-11 травня 1944 р.²⁷³

У 1955 р. відкрили пам'ятник у вигляді залізобетонної скульптури колінопреклоненого радянського воїна (висота 1,5 м), який лівою тримає каску, правою – автомат, встановлену на цегляному двоступінчастому постаменті (1,58 x 2,49 x 2,05 м). Фігура солдата пофарбована у бронзовий колір. У верхній частині постаменту, облицьованого гранітною шліфованою плиткою світло-сірого кольору, встановлено 4 меморіальні плити (0,25 x 1,6 м) з прізвищами воїнів. Територія викладена тротуарною плиткою. Навколо пам'ятника влаштовано газони з квітами.

По вул. Проскурівській, 60/1 на території скверу в братській могилі поховано 17 воїнів – радянських льотчиків, які загинули в 1944 р. в ході

²⁷³ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 106-113; Памятники истории и культуры Украинской ССР... – С. 539.

визвольних боїв за м. Проскурів²⁷⁴. У 1974 р., під час проведення реконструкції скверу, був виготовлений новий пам'ятник – на гранітному постаменті (висота 3,1 м) встановлено бронзову скульптуру пораненого воїна-прапороносця (висота 3,5 м). За скульптурою влаштовано дві гранітні стели (1,95 x 3,85 м, 1,95 x 8,15 м). На одній з них розміщено вірші Р. Рождественського: *«Люди! Покуда сердца стучат, помните, Какою ценой завоевано счастье...»*. Між стелами встановлено металеву меморіальну плиту (0,91 x 0,83 м) з прізвищами 17 похованих у могилі воїнів. Перед пам'ятником влаштовано Вічний Вогонь. Автори пам'ятника: скульптори М. Грицюк, Ю. Сінкевич, архітектор А. Сніцарьов.

У різних частинах міста розташовані поодинокі поховання радянських воїнів, які загинули в період Другої світової війни.

По вул. Вокзальній, 154 розташована могила Героя Радянського Союзу Івана Івановича Філіпова (19.05.1912-12.03.1944). Народився в с. Ганнівка Катеринославського повіту (тепер Томаківський район Дніпропетровської обл.), в сім'ї селянина. Працював слюсарем на тепловозремонтному заводі імені Орджонікідзе в Подольському. В 1934 р. призваний на строкову військову службу. В 1939 р. брав участь в боях на річці Халхин-Гол в Монголії та у лютому-березні 1940 р. в штурмі «лінії Маннергейма» в період радянсько-фінської війни. У травні 1940 р. І.І. Філіпов демобілізувався. В 1941 р. знову був призваний до Червоної армії. В листопаді 1941 р. закінчив курси молодших лейтенантів. Воював на Калінінському, Воронезькому, 1-му Українському фронтах. Командував мінометною ротою 71-ї механізованої бригади 9-го механізованого корпусу, 3-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського фронту. 6 листопада 1943 р. в бою за село Хотів Києво-Святошинського району він, опинившись в оточенні на передовому НП, викликав вогонь всієї мінометної роти на себе. За це був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В першій декаді березня 1944 р. частини 71-ї механізованої бригади вийшли на західні рубежі м. Проскурова, де розгорнулися запеклі бої. Загинув в

²⁷⁴ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 105; Памятники истории и культуры Украинской ССР... – С. 539.

бою 12 березня 1944 р. Похований недалеко від села Шаровечка, а після визволення м. Проскурова перепохований на станції Гречани. У 1953 р. на могилі встановили пам'ятник – бюст І.І. Філіпова зі світло-сірої мармурової крихти (висота – 1 м) на прямокутному постаменті (1,5 х 0,8 х 0,55 м), облицьованому чорними гранітними плитами з написом: *«Вічна слава Герою Радянського Союзу старшому лейтенанту Філіпову Івану Івановичу, який загинув у Великій Вітчизняній війні за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини. 14.1.1912-12.03.1944»*²⁷⁵. Територія навколо могили викладена плиткою, до пам'ятника влаштовано сходи. Навколо могили розташовано газон, засіяний травою та засаджений квітами.

В будинку по вул. Правди, 6/1 в 1941-1944 рр. під час німецької окупації діяли дві підпільно-диверсійні групи Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації, на честь чого на будинку встановлена мармурова меморіальна дошка.

Під час Другої світової війни у 1941 р. в приміському селі Гречани була створена підпільна антифашистська група, до складу якої входили Л. Пірковський, Х. Саварчук, В. Ручковська та інші. Члени групи проводили диверсійні операції: виводили з ладу техніку, зривали рух потягів та ін. На честь діяльності у 1941-1944 рр. диверсійної групи на ст. Гречани був встановлений пам'ятний знак (під час проведення інвентаризації виявлено, що будинка по вул. Вокзальній, 154 та пам'ятного знака не існує).

На цвинтарі мікрорайону Гречани по вул. Західно-Окружній розташована могила зенітниці, яка загинула при визволенні міста у 1944 р. Дані про місце та рік народження, військову частину, в якій служила, – невідомі. На могилі (1,63 х 0,5 м) встановлено залізобетонну надмогильну плиту та надгробок (0,6 х 0,4 м). На плиті напис: *«Имя Ваше неизвестно, подвиг Ваш бессмертен. 1941-1945. Память школы № 20»*²⁷⁶. Могила обнесена металевими стовпчиками, з'єднаними металевими ланцюгами.

²⁷⁵ Герои Советского Союза: краткий биографический словарь: в 2 т. / Министерство обороны СССР. Главное управление кадров; Институт военной истории; Центральный архив; пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. - М.: Военное изд-во, 1987. - Т.2: Любовь - Ящук. - 1988. - С 654.

²⁷⁶ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 2.

Після захоплення Проскурова німецькими військами у липні 1941 р. тут незабаром починають виникати підпільні антифашистські організації: на станції Гречани, цукрозаводі та ін. У вересні 1941 р. колишній секретар Чернівецького райкому партії М. Храновський об'єднав дев'ять підпільних організацій і груп Проскурова. Був створений підпільний комітет, до складу якого увійшли П. Вітанов, Ф. Назаров, П. Семенюк, І. Селіванов. Засідання комітету Проскурівської підпільної антифашистської організації проходили в будинку по вул. Шевченка, 3/1, в якому мешкала родина П. Вітанова. Тут також знаходилась підпільна друкарня. У 1995 р. в будинку був відкритий музей історії Проскурівського підпілля.

На території старого православного кладовища по вул. Толстого, 1 розташовані могили членів Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації – П.М. Семенюка, М.М. Ченаша, М.І. Трембовецької, С.К. Мальчикової і Г.Н. Василевського.

Могила П.М. Семенюка розташована в північно-східній частині кладовища. Семенюк Петро Миколайович народився в м.Проскурові. Керівник групи Проскурівської підпільно-партизанської організації. Організатор підпільних груп у Раківському таборі військовополонених, охоронному батальйоні. За його участю було здійснено 12 втеч військовополонених та низку бойових операцій. Загинув при переході через річку Південний Буг у нерівному бою 15 квітня 1943 р. Був похований на місці загибелі. Після війни перепохований на міському кладовищі. У 1948 р. на могилі встановлено обеліск у вигляді прапора, пофарбованого у червоний колір (висота 3 м) з лавровим вінком та барельєфним зображенням підпільника. На постаменті викарбовано напис: *«Герою Отечественной войны подпольщику Семенюку Петру Николаевичу. Родился 16.2.1923 г. Погиб 14.4.1943 г.»*²⁷⁷.

Могила М.М. Ченаша розташована в північно-західній частині кладовища. Ченаш Микола Миколайович (1920-1944) народився в м. Проскурові. Мобілізований у 1941 р. Згодом став помічником командира

²⁷⁷ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 119; Книга пам'яті України. Хмельницька область... – С. 143.

взводу. В 1943 р. був поранений в бою біля Харкова, попав у полон. У підпіллі з травня 1943 р. по 16 січня 1944 р. – керівник групи Проскурівської окружної підпільно-партизанської організації. 16 січня під час бою в районі Янковецького лісу Михайлівського району попав у полон. При спробі втечі був застрелений. Після визволення міста був перепохований в м. Проскурів²⁷⁸. У 1954 р. на його могилі встановили обеліск у вигляді дерева (висота 1,63 м). На надгробку влаштовано напис «*Ченаш Николай Николаевич. Род. 1920 г. Погиб в 1944 г.*».

Могила М.І. Трембовецької розташована в північно-західній частині кладовища. Марія Іванівна Трембовецька (1923-1943) – народилася в м. Проскурові. Член підпільної групи з серпня 1941 р., зв'язкова між комітетом і трьома групами. За завданням працювала в німецькій типографії і протягом 4-х місяців виносила з типографії шрифт, папір, типографську фарбу для набору листівок. Набирала і розповсюджувала листівки, надавала притулок підпільникам, пораненим червоноармійцям. У квітні 1943 р. за доносом була заарештована та страчена. У 1948 р. на її могилі був встановлений мармуровий пам'ятник (висота 2 м) з написом: «*Маня Трембовецкая. 20 июня 1923 – 15 мая 1943. Замучили тебя, но капли крови твоей горячей, // как искры были во мраке ночи. // И в песне смелых и сильных духом // всегда ты будешь живым примером // призывом гордым к свободе к свету*»²⁷⁹.

Братська могила С.К. Мальчикової і Г.Н. Василевського розташована в північно-східній частині кладовища. Софія Казимирівна Мальчикова (1890-1944) народилася в м. Проскурові. До війни працювала в міськвиконкомі. Її квартира по вул. Заводській, 1 була місцем конспіративних зустрічей підпільників. Розстріляна 18 лютого 1944 р.²⁸⁰ Поруч похований її родич Г.Н. Василевський. У 1944 р. на могилі встановлений обеліск (висота 1,65 м) на

²⁷⁸ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 120-121; Книга пам'яті України. Хмельницька область. Історико-меморіальне видання в 10 томах. – Хмельницький: «Поділля», 1995. – Т. І. – С. 165.

²⁷⁹ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 120; Книга пам'яті України. Хмельницька область... – С. 156.

²⁸⁰ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 118; Книга пам'яті України. Хмельницька область... – С. 108.

постаменті (0,25 x 0,55 x 0,42 м) з лавровим вінком та меморіальною дошкою: «Г.Н. Василевський. С.К. Мальчикова».

В різних частинах міста розташовані братські могили мирних жителів, розстріляних у період окупації міста 1941-1944 рр.

На території міста та прилеглих сіл вже на початку періоду окупації були створені єврейські гетто.

14 грудня 1941 року єврейське гетто було створено в м. Проскурові. Його територія охоплювала єврейські райони міста: від Південного Бугу по вул. Кам'янецькій до вул. Подільської, далі вздовж вул. Подільської до вул. Проскурівського підпілля і до Південного Бугу. Під гетто, в якому перебувало одночасно до 3 тис. євреїв, були відведені квартали в районі вулиці Старгородської (район сучасного центрального продуктового ринку і прилеглої до нього території), канатна фабрика, артіль «Батьківщина». Частина ув'язнених щодня працювала на будівництві шосейної дороги у Вінницькому напрямку.

У 1941 р. ще одно гетто було створено на території села Лезневе (нині мікрорайон м. Хмельницького). В'язні утримувалися в приміщенні стайні.

Вже восени 1941 р. почалися масові розстріли.

По вул. Степана Разіна, 1 в яру за військовим кладовищем поховано біля 5300 мирних жителів, розстріляних у період 1941-1943 рр.²⁸¹ Це місто розстрілу потребує подальших досліджень. У 1970 р. на одній з ділянок масового розстрілу було встановлено пам'ятник у вигляді прямокутної стели, облицьованої колотою гранітною плиткою сірого кольору (висота 2,3 м). В нижній частині стели розташована прямокутна горизонтальна дошка з сірого граніту з написом: «Жертвам фашизму», в верхній частині - прямокутна горизонтальна дошка з чорного граніту з написом: «Тут покоїться прах євреїв, загинувших від рук німецьких фашистів у 1942 р. Вічна пам'ять!». Територія братської могили засіяна травою, огорожена металевим парканом.

Ще одна братська могила розташована по вул. Сільськогосподарській,

²⁸¹ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 10; Памятники истории и культуры Украинской ССР... - С.540.

5/1, в північно-східній частині дендропарку. Тут в балці, що розташована між Вінницьким та Старокостянтинівським шосе, протягом 1942 р. проводились масові розстріли, переважно мешканців міста єврейського походження²⁸². Загалом тут поховано біля 8200 мирних жителів.

У 1967 р. на місці розстрілів встановили пам'ятник у вигляді двох стел – вертикальної (висота 5,2 м) та горизонтальної (1,45 x 2,9 м) з металевією меморіальною плитою (0,3 x 0,4 м) з написом: *«Жертвам фашизму»*. В 2001 р. встановили меморіальну плиту (0,4 x 0,78 м) з текстами українською та єврейською мовами: *«Тут лежать євреї - жертви фашистського геноциду. Трагедія сталася восени 1942 року...Ви завжди в пам'яті нашій...»*.

У 2014-2015 рр. було проведено реконструкцію пам'ятника та прилеглої території зі створенням *Меморіалу жертвам голокосту Хмельницької області*. Комплекс меморіалу складається з вхідної арки і меморіальної плити з написом: *«Меморіал жертвам Голокосту // 30 листопада 1942 року на цьому місці було розстріляно 8200 євреїв, дітей, жінок, старців із Проскурова та навколишніх сіл // І сказано: «Бо Господь стягує за кров і пам'ятає про неї, не забуває стогону страждальців // Тегілім (псалми) 9 : 13»*, 5 братських могил, стели – «книжки», 11 меморіальних плит з текстами українською, англійською, єврейською мовами, 2 металевих конструкцій, скрижалей.

По Вінницькому шосе, 4 розташована братська могила, де поховано біля 400 громадян єврейської національності, розстріляних у період окупації міста²⁸³. У 1955 р. на братській могилі (7 x 3 м) встановлено пам'ятник – стелу з мармуру (1,56 x 0,62), де викарбовано: *«Жертвам фашизму, розстріляним 1942-1944»*. Територія перед пам'ятником викладена бетонними плитами.

В ході досліджень було виявлено, що історія будинку по вул. Володимирській, 51 - перебуває на державному обліку як будинок, де в 1919 р. розміщувався штаб Богунської бригади 1-ої Української Червоної

²⁸² Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 117-118; Памятники истории и культуры Украинской ССР... - С.540.

²⁸³ Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни... – С. 6.

дивізії, також пов'язана з розбудовою освіти міста на початку ХХ ст. На підставі цього пропонується змінити предмет охорони даного об'єкта.

На початку ХХ ст. у Проскуріві вже діяло Олексіївське реальне училище. Проте гостро стояло питання про створення училища для дітей єврейського походження, кількість яких складала біля 10% від загального числа учнів. Перше комерційне училище для них відкрилося 1 вересня 1908 р. в тимчасовому приміщенні (деякий час єврейське училище орендувало перший поверх будинку по вул. Пилипчука, 1). Міська влада надала училищу 1,5 дес. землі по вулиці Дворянській (сучасна Володимирська) для будівництва окремого приміщення. Зусиллям єврейської громади міста в 1908-1909 рр. триповерхова будівля комерційного училища була зведена. В різні роки в училищі навчалося від 300 до 400 учнів. Тривалість навчання становила 9 років, перший з яких був підготовчим. Комерційне училище готувало учнів для торгівельно-промислової діяльності та вступу до вищих комерційних і технічних учбових закладів. Тут діяла бібліотека, кабінети товарознавства, природничих наук, хімії, фізична лабораторія. Проскурівське комерційне училище діяло до 1919-1920 рр., потім тут відкрилась школа № 3. Її випускниками були відомі мешканці міста: керівник підпільної організації Петро Семенюк, воїн-інтернаціоналіст Володимир Пилипчук та ін²⁸⁴.

Петро Семенюк (1922-1943) – організатор і керівник однієї із груп підпілля Проскурова в роки Другої світової війни. В перші дні окупації міста виникла комсомольська підпільна група, яку очолив секретар комітету комсомолу школи № 3 П. Семенюк. У вересні 1941 р. він увійшов до складу керівництва міської підпільної організації. Брав участь в організації диверсій на підприємствах міста, залізниці, організації втечі військовополонених, розповсюдженні листівок, підготовці груп для партизанського загону «Народний месник». У квітні 1943 р. окупанти вийшли на слід підпілля. 15 квітня П. Семенюк при спробі перебратися до партизан був убитий німецьким

²⁸⁴ Єсюнін С. Вулиці міста Хмельницького. Історико-довідкове видання. – Тернопіль, 2005. – С.23.

патрулем. Посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований на старому міському цвинтарі по вул. Кам'янецькій.

Володимир Пилипчук (1963-1985) – лейтенант, учасник бойових дій в Афганістані. Народився в м. Хмельницькому, навчався у середній школі № 3 та Хмельницькому вищому артилерійському командному училищі. Після закінчення училища направлений у складі контингенту радянських військ до Афганістану. Загинув 7 вересня 1985 р. під час виконання бойового завдання. Посмертно нагороджений орденом Червоної Зірки. На будівлі школи №3 (нині НВО №5), встановлена меморіальна дошка на честь В. Пилипчука.

У 1970-х рр. під час реконструкції декоративне оздоблення головного фасаду будинку було знищено з облицюванням його плиткою сірого кольору²⁸⁵, тобто архітектурна цінність будівлі була втрачена. Проте вона зберігає своє значення як історичний об'єкт – один з освітніх закладів міста поч. ХХ ст., в якому навчались видатні особистості, що залишили свій відбиток в історії м. Хмельницького.

Об'єкти культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік за видом «історичні»

За результатами бібліографічних та натурних досліджень до взяття на державний облік пропонуються як об'єкти, що вже мають статус як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом архітектури і лише пропонується розширити перелік ознак, за яким вони мають перебувати на державному облік, так і такі, що мають виключно історичну цінність:

- Будівля міського банку, в якій у 1919 р. містився штаб Запорізького корпусу армії УНР, 1914 р., 1919 р., вул. Героїв Майдану, 38.
- Особняк Бінецької, в якому мешкав О.І. Городовиков, поч. ХХ ст., 1924-1927 рр., вул. Грушевського, 90.

²⁸⁵ Єсюнін С. М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання. - Тернопіль: Видавець В.П. Андрішин, 2005. - 122 с.

- Будівля єпархіального Проскурівсько-Летичівського вікаріату, в якій в 1921-1924 рр. працював єпископ Валеріан (Рудич), поч. ХХ ст., 1921-1924 рр., вул. Володимирська, 38.

- Будівля ресторану та готелю, в якому в 1938 р. мешкала знімальна група під керівництвом кінорежисера О. Довженка, поч. ХХ ст., 1938 р., поч. ХХІ ст., вул. Проскурівська, 15.

- Будівля Будинку офіцерів, в якому в 1941 р. розміщувався штаб Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса, 1939 р., 1941 р., вул. Проскурівська, 57.

- Готель та музичне училище, в якому навчались видатні діячі культури та мистецтв, 1936 р., 1960 р., вул. Проскурівська, 79.

- Польський Народний дім, 1929 р., вул. Вокзальна, 59.

- Житловий будинок, в якому у 1942-1943 рр. відбувалися засідання комітету Проскурівської підпільної антифашистської організації, поч. ХХ ст., 1942-1943 рр., вул. Шевченка, 3/1.

Синагога, 1890 р., 2009 р. (реконструкція), пров. Пекарський, 6 пропонується до взяття на державний облік як пам'ятка історії місцевого значення.

Всі зазначені вище об'єкти культурної спадщини м. Хмельницький, які перебувають на державному обліку як пам'ятки та щойно виявлені об'єкти культурної спадщини, а також ті, що пропонуються до взяття на державний облік, потребують виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур для вирішення питання про занесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

За результатами проведеної інвентаризації не був виявлений об'єкт культурної спадщини, що перебуває на державному обліку, як пам'ятка історії місцевого значення: *Пам'ятний знак на честь діяльності диверсійної групи на ст. Гречани* (відсутній будинок і пам'ятний знак), вул. Вокзальна, 154, внаслідок чого об'єкт пропонується до зняття з державного обліку.

3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво»

Невід'ємну частину історико-культурної спадщини м. Хмельницького становлять пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення – два пам'ятника Богдану Хмельницькому, пам'ятники Т.Г. Шевченко і А.С. Макаренку, пам'ятний знак жертвам репресій «Янгол скорботи».

Один з пам'ятників Богдану Хмельницькому розташований в сквері перед залізничним вокзалом (вул. Проскурівська, 90).

У 1954 р., у зв'язку з відзначенням 300-ї річниці Переяславської ради, було прийнято рішення про перейменування м. Проскурова та області на честь гетьмана Богдана Хмельницького. В той же час також постало питання про встановлення пам'ятника гетьманові в обласному центрі. В 1955 р. на привокзальній площі було встановлено залізобетонну скульптуру Б. Хмельницького на повний зріст (висота – 3,5 м) на бетонному постаменті у формі усіченої призми (висота 4 м) на триступінчатому цоколі. Богдан Хмельницький зображений у козацькому гетьманському строї, тримаючи у зігнутій до грудей правій руці символ державної влади – булаву, в його лівій руці – свиток, скріплений печаттю²⁸⁶. Образ гетьмана сповнений впевненості та внутрішньої сили. Авторами пам'ятника стали скульптори – народні художники України М.К. Вронський та О.П. Олійник; архітектори В.Шетичинський, О. Сидоренко.

В рамках відзначення 500-ї річниці міста 28 вересня 1993 р. біля обласної філармонії (вул. Гагаріна, 7) був відкритий ще один пам'ятник Богдану Хмельницькому. Автори – скульптор В. Борисенко, архітектор М. Копил. Пам'ятник являє собою кінну бронзову скульптуру – Богдан Хмельницький на коні, встановлену на високому трапецієподібному бетонному постаменті (2 x 3,4 x 9,9), облицьованому гранітними плитами, на цокольній площадці (0,3 x 6.6 x 11,1). У витягнутій вгору правій руці Хмельницький

²⁸⁶ Єсюнін С. М. Найбільше Богданів у Хмельницькому. 55 років тому у Хмельницькому з'явився перший пам'ятник Б. Хмельницькому // Газета «Є» - Хмельницький, 30 липня 2010 року.

тримає булаву, лівою він притримує поводи коня. Образ гетьмана сповнений рішучості, він призиває до активних дій – захистити свободу та незалежність України. Ліворуч на постаменті розміщена гранітна плита (0,32 x 0,62) з написом: «Споруджено на честь 500-річчя м. Хмельницького, скульптор Борисенко В.Н., архітектор Копил Л.М.». Навколо пам'ятника розбито газон з квітами, за пам'ятником влаштовано алею, засаджену деревами.

У 1992 р. в міському сквері ім. Т. Шевченка (вул. Проскурівська, 40), на його головній алеї був встановлений пам'ятник Т.Г. Шевченку. Авторський колектив: скульптори – І.С. Зноба, В.І. Зноба, архітектор – народний художник УРСР В.М. Громихін²⁸⁷. Скульптура Т.Шевченка на повний зріст з граніту сірого кольору (висота 4,95 м) встановлена на цокольній площадці (0,5 x 7 x 7 м) зі сходами. Фігура поета ніби «виростає» з кам'яної глиби. Шевченко зображений у похилому віці, одягненим у кожух та високу смушкову шапку. Правою рукою він спирається на палицю. Навколо пам'ятника насаджено квіти та влаштовано невисоку огорожу. Пам'ятник замикає перспективу однієї з паркових алей, що влаштована з боку вул. Михайла Грушевського.

Ще одна пам'ятка монументального мистецтва міста розташована по вул. Перемоги, 9 на території школи-інтернату. Перед будинком школи в 1962 р. було встановлено залізобетонне погруддя А.С. Макаренка (висота – 0,8 м) на прямокутному постаменті. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. залізобетонне погруддя вкрили міддю, прямокутний постамент замінили на постамент циліндричної форми (висота – 1,1 м).

Антон Семенович Макаренко (13.03.1888 – 01.04.1939) – педагог і письменник, один із засновників системи дитячо-підліткового виховання. Народився в м. Білопілья Харківської губернії. Випускник Кременчуцького училища та педагогічних курсів при ньому (1905). Закінчив Полтавський учительський інститут (1917). Організатор і керівник трудової колонії ім. М. Горького в с. Ковалівка (1920-1927), а також після її переїзду до колишнього

²⁸⁷ Рожко-Павленко Людмила Пам'ятник Тарасу Шевченку // Хмельницький культурний: з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки міста Хмельницького., Хмельницький, 2006, стор. 49-50.

Курязького Свято-Преображенського монастиря біля Харкова (1927-1928). Очолював Комуни ім. Ф. Дзержинського в с-щі Новий Харків (передмістя Харкова) (1927-1932). У 1932-1935 рр. – заступник начальника Комуни ім. Ф. Дзержинського, керівник її навчально-педагогічної частини. Влітку 1935 р. переїхав до м. Києва. Займав посаду помічника начальника Відділу трудових колоній НКВС УСРР (1935-1937), був в.о. керівника колонії НКВС № 5 у Броварах (від жовтня 1936)²⁸⁸. Помер в Москві, де працював у 1937-1939 рр. А.С. Макаренко є автором низки книг із проблем виховання дітей: «Марш 30-го року» (1932), «Педагогічна поема» (1933-1935), «Книга для батьків» (1937), «Прапори на баштах» (1938) та ін.

В центральній частині міста у сквері, розташованому на розі вулиць Проскурівської та Свободи, в 1998 р. у пам'ять жертв репресій 1930-1940-х, початку 1950-х рр. встановили *Пам'ятний знак жертвам репресій «Янгол скорботи»*. Бронзова скульптура янгола з великим хрестом у правій руці (висота 2,85 м) встановлена на округлому в плані майданчику, в нижній частині якої влаштовано напис *«Жителі міста – жертвам репресій»*. Пам'ятник встановлений на постаменті циліндричної форми (висота 1,2 м) на триступінчатому цокольному майданчику, облицьованому червоним гранітом. Автор – скульптори М.І. Мазур, Б.М. Мазур, архітектор В.П. Козубенко.

До постановки на державний облік за видом монументального мистецтва пропонується скульптурна композиція «Віра. Надія. Любов» (Майдан Незалежності), яка стала невід'ємною частиною ансамблю Майдану Незалежності. Пам'ятник встановлено 22 вересня 2011 року перед Будинком рад. Автори - скульптори Б. та М. Мазури.

3.2. Об'єкти природно-заповідного фонду

На території міста розташовано 10 пам'яток природно-заповідного фонду (далі ПЗФ). Всі об'єкти відносяться до пам'яток місцевого значення.

²⁸⁸ Марочко В.І. Макаренко Антон Семенович // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: Наук. думка, 2009. - Т. 6: Ла - Мі. - С. 438.

Парк ім. Чекмана є пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення ПЗФ. Розташований на правому березі Бузького водосховища. У 1948-1950 рр. територію парку було засаджено деревами (серед рідкісних порід – платан, пробкове дерево та ін.), розплановано з влаштуванням алей та пішохідних доріжок, декоративних клумб, засаджених декоративними квітами та вічно зеленими екзотичними кущами. Спочатку парк мав назву Комсомольський, в 1967 р. був перейменований на честь 50-річчя Жовтня. У 1993 р. парку надали статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення ПЗФ (розпорядження Хмельницького міськвиконкому від 09.02.1993 № 274). У 1998 р. його територію розширили (рішення 4 сесії облради від 16.12.1998) і перейменували на «Парк ім. 500 річчя м. Хмельницького». У 2009 р. він отримав сучасну назву - «Парк ім. М. Чекмана» на честь Михайла Чекмана, колишнього мера Хмельницького (рішення облради від 18.11.2009 № 20-24/2009).

На сьогодні парк займає площу 140,45 га. Протягом існування постійно проводяться роботи з впорядкування його території, насадження дерев та декоративних кущів. На території парку розміщено літній театр, музичну естраду, танцювальний майданчик, павільйони, атракціони, спортивні і дитячі майданчики, мінізоопарк, місця для відпочинку. Тут існує мережа природних і штучних каналів. З часу заснування та до сьогодні парк є улюбленим місцем прогулянок та відпочинку мешканців міста.

Сквер ім. Т.Г. Шевченка є пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення, ПЗФ. Обмежений вулицями Володимирською, Театральною, Грушевського, Проскурівською. Займає територію площею 4,7 га. За генеральним планом забудови Проскурова 1824 р., місце майбутнього парку було відведено під велику торгову площу. По її периметру побудували торгові крамниці й складські приміщення, центральна частина залишалася для торгівлі з возів. Хлібна площа стала основним місцем проведення торгів і ярмарків у м. Проскурові. У 1888 р. торгову площу перенесли на пустир, де сьогодні розташована міська лікарня (пров. Пилипчака, 1), а звільнену територію віддали для розквартирування підрозділів 46-го Дніпровського

піхотного полку з пристосуванням торгових крамниць і складів під казарми, торгової площі – під плац. 46-й полк перебував тут до 1892 р.

У 1895 р. міська управа прийняла рішення створити на цій території міський сад. Роботи з впорядкування території тривали до 1900 р. Частину споруд було знесено, сплановано алеї, насаджено дерева, встановлено огорожу. У 1913 р. на території саду влаштували ігровий майданчик для дітей, звели дві альтанки. З встановленням радянської влади сад перейменували в «Парк культури і відпочинку імені М. Коцюбинського». Був відкритий шаховий павільйон і читальний зал, влаштовано парадний вхід, встановлено нову огорожу. У 1940 р. з боку вул. Проскурівської звели кінотеатр ім. Чкалова, за яким облаштували літній танцювальний майданчик. У 1970-х рр. проведено реконструкцію парку: знесли одноповерхові будівлі кін. ХІХ ст. (по фронту забудови вул. Володимирської розташовувався будинок, в якому містились: міська дума, пожежна команда, міська бібліотека ім. Пушкіна (з 1901 р.), у 1950-60-х рр. – взуттєва фабрика, ательє індпошиву, а ближче до перехрестя з Театральною – гаражі обкому), насадили декоративні дерева і кущі, влаштували фонтани, дитячі майданчики. У 1992 р. у східній частині парку відкрили пам'ятник Т. Шевченку, сквер і кінотеатр перейменували на честь Кобзаря.

Зважаючи на значну історико-культурну цінність сквер ім. Шевченка пропонується до взяття на державний облік як пам'ятку культурної спадщини (садово-паркового мистецтва місцевого значення).

Ботанічний сад Хмельницького національного університету є пам'яткою природи місцевого значення, ПЗФ (вул. Інститутська, 11). Ботанічний сад створений при Хмельницькому національному університеті, як засіб ландшафтно-архітектурного облаштування території та розвитку навчально-наукової бази університету. На сьогодні ботанічний сад забезпечує формування і збереження колекції рослин, що використовується в навчальних, наукових та еколого-просвітницьких цілях. Взятий на державний облік рішенням 24 сесії Хмельницької обласної ради п'ятого скликання від 18.11.2009 № 20-24/2009. Площа 2,21 га.

У 2003 р. були проведені основні будівельні та агротехнічні роботи: розчищені водойми, створена система поливу, прокладені доріжки, встановлена металева огорожа. Перші озеленювальні роботи розпочалися восени 2002 р. облаштуванням партеру перед навчальним корпусом № 4.

У 2003 р. під час проведення Всеукраїнської науково-практичної виставки було оголошено про закладку ботанічного саду та висаджено перші колекційні рослини: горіх ведмежий, магнолії Кобус, метасеквойю гліптостробоїдну, ялину колючу, які були подаровані хмельничанам Національним ботанічним садом імені М.М. Гришка НАН України, Національним дендропарком «Софіївка» НАН України, Ботанічним садом Національного лісотехнічного університету України та Ботанічним садом Львівського університету імені Івана Франка.

Територія ботанічного саду складається з декількох ділянок: хвойних та листяних рослин, Подільської діброви «Болонський модуль» («Велика діброва»), ділянки Раритетної фітобіоти первоцвітів Хмельниччини («Мала діброва»), Кам'янистої гірки (альпінарій), алеї Великих українців (алея магнолій), Розарію, Саду студентської дружби, Етноботанічного куточка, дендрарію «Листяні рослини», Деканатського березового гаю, Платанової алеї, дендрарію «Голонасінні рослини», Зеленої стінки, ділянки Малого Полісся, Саду папоротей, Карпатарію, Долини квітів, Японського саду.

Колекційний фонд нараховує 812 таксонів (видів, форм, культиварів, сортів) в кількості близько 20,1 тис. рослин з різних біогеографічних районів світу²⁸⁹.

Дендропарк «Поділля» є парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення ПЗФ (розпорядження виконкому Хмельницької облради від 22.10.1969 № 358-р). Розташований по пр. Миру / ріг Старокостянтинівського шосе. На території парку площею 30,5 га зростає понад 174 види цінних порід дерев та чагарників.

²⁸⁹ Казімірова Л.П. Ботанічний сад університету / Матеріально-технічна база в освітній діяльності / за заг. ред. М. Є. Скиби, С. Г. Костогриза. - Хмельницький: ХНУ, 2012. - 95 - 103 с.

На початку 1960-х рр. на околиці м. Хмельницького була заснована обласна сільськогосподарська виставка. Тут побудували павільйони, де експонувались досягнення в землеробстві і тваринництві. Неподалік виставки у 1964 р. було закладено дендрологічний парк «Поділля» з колекцією деревних і чагарникових порід. У 1969 р. колекція вже нараховувала 427 видів дерев і кущів – бархат амурський, сосна кримська, модрина європейська, софора японська, дугласія північноамериканська та багато інших. Згодом виставка перестала функціонувати, її приміщення були передані різним організаціям. З цього часу парк почав поступово занепадати – посадки позаростали бур'янами, частина дерев загинула. В 1979 р. дендропарк був переданий зеленому господарству міста. З цього часу почалося його поступове відродження.

Парк «Заріччя» є парком-пам'яткою садово-паркового мистецтва місцевого значення ПЗФ. Обмежений вулицями Свободи, Зарічанською, Перемоги, проспектом Миру. Площа 4,3 га. На сьогодні є єдиною рекреаційною зеленою зоною в даному мікрорайоні міста. Створений з метою збереження існуючої зеленої зони району, залишків старого яблуневого саду та створення паркової зони для відпочинку мешканців району. У 2000-2001 рр. були проведені роботи з благоустрою паркової території: розбито квітники, облаштовано доріжки, встановлено лавочки та висаджено саджанці декоративних дерев та кущів. Сучасна назва з 2001 р. На державному обліку перебуває з 2004 р.

«Алея каштанів» розташована по вул. Чорновола, 24. Є ботанічною пам'яткою природи місцевого значення ПЗФ (рішення ОВК від 14.07.1977 № 213). Площа 0,5 га. Алея створена у 1906 р. з метою збереження каштана та окремих дерев: ялини, ясена, клена та ін. Входить до території сучасного Хмельницького обласного пивзаводу, який пропонується до постановки на державний облік як комплекс зі складовими.

Як ботанічні пам'ятки природи місцевого значення на державному обліку перебувають **буки червоні** по вул. Гагаріна, 5 та вул. Героїв Майдану, 24. У 1904 р. за міського голови Генріха Дубецького були проведені роботи з благоустрою міста – почали прокладати бруківку, тротуари, насаджувати

дерева та чагарники. В тому числі по вул. Гагаріна та по вул. Героїв Майдану були насаджені 12 буків²⁹⁰.

Також, як ботанічні пам'ятка природи місцевого значення на державному обліку перебувають два дерева липи віком понад 200 років, розташовані по вул. Грушевського, 64, які є унікальними за розмірами; **горіх чорний** по вул. Пилипчука, 5.

3.3. Аналіз діючих зон охорони пам'яток культурної спадщини

Даний Історико-архітектурний опорний план м. Хмельницького з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів є першою розробленою науково-проектною документацією для цього міста. Як вже згадувалось вище, у 1992 р. УДПМ «ГПРОГРАД» при співпраці з КиївНДІТІ (керівник авторської групи – С.В.Волков, головний архітектор проекту – К.У. Гвоздь) розроблявся «Історико-архітектурний опорний план, організація зон охорони і концепція впорядкування забудови центру м. Хмельницького», проте ця науково-проектна документація так і не була затверджена в установленому порядку. В адміністративних межах м. Хмельницького розташована значна кількість пам'яток місцевого значення (переважно історії та монументального мистецтва). Території та зони охорони для зазначених пам'яток не визначались та не затверджувались.

Враховуючи викладене вище, у відповідності до вимог чинного пам'яткоохоронного законодавства та методичних засад у цій сфері, для фізичного збереження пам'яток та їх видового розкриття, а також традиційного середовища історичного міста, в якому вони розташовуються, є нагальна необхідність визначення територій пам'яток та їх зон охорони, режимів їх використання.

3.4. Загальна характеристика історичних ареалів міста

На час розробки Історико-архітектурного опорного плану історичний ареал у м. Хмельницький не був визначеним.

²⁹⁰ Єсюнін С.М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. — Хмельницький, 2008. – С. 124.

У нашій роботі межі та обґрунтування історичного ареалу було запропоновано вперше, це – «Центральний історичний ареал м. Хмельницький». Межі зазначеного вище історичного ареалу були визначені на підставі картографічних, писемних та іконографічних джерел, а також натурних обстежень.

У містобудівному розвитку м. Хмельницький виділяються два принципові етапи: 1) існування замку і міста нерегулярного розпланування, розташованого поруч; 2) існування міста, розпланованого за регулярним планом. Культурні залишки першого етапу – це археологічна спадщина в районі місцезнаходження замку та т.з. Старого міста. Натомість від другого залишилась добре збережена розпланувальна структура, в гіршому ступені і лише на окремих ділянках - парцеляція, переважно садибний тип забудови, її масштабність та висотність, частково архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного ядра міста. В значній мірі збереглася і історична забудова, проте у різних частинах середмістя ступінь її збереженості різний, як і архітектурна цінність окремих історичних будівель.

Враховуючи наведене, до меж історичного ареалу було включено центральне розпланувальне ядро міста, яке почало формуватися на поч. XV ст. і було сформоване у кін. XIX ст. (на 1880-ті рр.) (частково доповнене у сер. XX ст.), з культурним шаром території колишнього замку та т.з. Старого міста, найкраще збереженою історичною забудовою та двома основними містобудівними вузлами – Центральною площею в районі перетину вул. Проскурівської, Подільської і Кам'янецької та Майданом Незалежності, а також двома найбільш стародавніми вулицями міста – Проскурівською і Кам'янецькою, які є елементами розпланування Плоскирівців – Плоскирова ще з XV-XVIII ст. На цій території спостерігається найбільша концентрація пам'яток історії та монументального мистецтва, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура», об'єктів, що пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Тож історичний ареал вважаємо за доцільне визначити у таких межах: від перетину вул. Пушкіна та Кам'янецької по вул. Кам'янецькій у північно-

східному напрямку до перетину з вул. Подільською, по вул. Подільській на захід до перетину з пров. Карла Маркса, по пров. Карла Маркса на північний схід до перетину з вул. Вайсера, по вул. Вайсера до перетину з вул. Плоскої, по вул. Плоскій на південний захід до садиби № 58, далі на північний захід та північ по вул. Парковій до берегу р. Південний Буг, далі на схід берегом р. Південний Буг до вул. Кам'янецької, далі по вул. Прибузькій до будинка № 8, далі на південний захід до вул. Вайсера, по вул. Вайсера до вул. Свободи, по вул. Свободи на південь до вул. Подільської, по вул. Подільській на південний схід до перетину з пров. Шевченка, по пров. Шевченка у південно-західному напрямку до перетину з вул. Пилипчука, по вул. Пилипчука на південний схід до пров. Пилипчука, по пров. Пилипчука до вул. Проскурівської, по вул. Проскурівській до східної межі парку ім. І. Франка, по південній межі парку до вул. Пушкіна, по вул. Пушкіна у західному напрямку до вихідної точки.

РОЗДІЛ 4. ПРОЕКТНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ РОЗДІЛ

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються науково-проектною документацією на основі історико-архітектурного опорного плану та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, тобто Міністерством культури України.

З огляду на це в даному проектно-регулятивному розділі визначено:

1. Основні принципи системи охоронного зонування території міста.
2. Межі територій та зон охорони пам'яток.
3. Режими використання територій та зон охорони пам'яток.
4. Межі та режими використання історичних ареалів.

4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території

м. Хмельницький

Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток.

Територія пам'ятки - це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує її збереження і функціонування як об'єкта культурної спадщини.

Виходячи з наведеної вище класифікації території міста за ступенем історико-культурної цінності визначена така номенклатура територій і зон охорони пам'яток:

1. Території пам'яток.
2. Комплексна охоронна зона.
3. Охоронні зони дискретно розташованих пам'яток.
4. Зони регулювання забудови.
5. Зони охорони археологічного культурного шару.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів). При визначенні номенклатури, меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток ми керувались такими засадами: зони охорони пам'яток визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства. При цьому також враховувалися добрий стан збереження окремих ділянок традиційного середовища історичного центру та територіальне розміщення об'єктів культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік за видом «архітектура», значної історичної забудови, наявність збереженого історичного розпланування усієї історичної частини міста.

Охоронна зона – територія, що виділяється для збереження найближчого середовища пам'ятки, головним чи суттєвим елементом якого вона є, а також для створення оптимальних умов огляду пам'ятки, забезпечення належного її функціонування, охорони від вібрацій, забруднень, затоплення, підтоплення та інших негативних техногенних і природних впливів. Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються охоронні зони для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

Комплексна охоронна зона встановлюється з метою охорони й доцільного використання неповторного архітектурно-містобудівного утворення. Комплексна охоронна зона створюється як зона спеціального режиму охорони і використання найбільш цінних з історико-архітектурного та містобудівного погляду територій для збереження їх індивідуального образу.

Така комплексна система охорони, на відміну від дисперсної (коли визначається багато охоронних зон – для кожної пам'ятки окремо), дозволяє зберегти цілісність і неповторність всього історичного середовища, тобто – традиційний характер середовища, як це вимагається чинним законодавством.

У м. Хмельницькому визначені три комплексні охоронні зони: 1) пам'яток історичного центру міста відносно компактно розташованих по вул. Проскурівській, Гагаріна, Європейській, Грушевського та прилягаючих до них відтинків вулиць; 2) пам'яток в районі залізничної станції Гречани та містечка залізничників при ній; 3) пам'ятного знаку на честь воїнів-односельців та Братської могили радянських воїнів по вул. Кам'янецька, 172.

Зони регулювання забудови – це території, які оточують комплексні охоронні зони і охоронні зони окремо розташованих пам'яток, або прилягають до них. Ці зони призначені для збереження традиційного характеру середовища, тобто історично сформованої структури міста, закріплення в ній і в ландшафті провідного значення пам'яток архітектури (архітектурних акцентів і містобудівних домінант), для збереження масштабних співвідношень в розплануванні й забудові, забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем.

Пам'ятки, що перебувають на обліку, а також комплекси, будівлі та споруди, які пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, відіграють важливе значення у формуванні та збереженні історико-архітектурного середовища м.Хмельницького, яке є змішаним і в значному ступені деградованим.

На території міста нами визначено дві **зони регулювання забудови** – **I-ї категорії (суворого регулювання забудови)** та **II-ї категорії (загального регулювання забудови)** з відповідним режимом використання території. До першої відносяться дві ділянки – північна та південна. Північна включає в себе решту історичної території міста в межах 1824 р., окрім тієї, що увійшла до комплексної охоронної зони і за виключенням повністю деградованих ділянок або таких, які не мають просторово-візуальних зв'язків з пам'ятками історичної частини міста. Південна визначена навколо воєнного містечка 35-го Белгородського драгунського полку в Дубовому.

Зона регулювання забудови II категорії також складається з двох ділянок: південної і східної. Обидві є складовими історичної території міста у межах 1888 р., на їх території збереглося історичне розпланування того часу,

наявні пам'ятки та об'єкти культурної спадщини, просторово-візуальні зв'язки з пам'ятками історичного центру міста.

Більша частина історичного ядра міста розташована на першій надзаплавній терасі р. Південний Буг, яка спускається досить крутим, але не обривчастим берегом до річкової заплави. Решта території історичної частини міста – пагористі узвишся. Поверхня тераси слугувала своєрідним постаментом для архітектурно-містобудівного комплексу історичного центру міста; по схилах забудова повторювала пластичний абрис рельєфу. В цьому відношенні ландшафт відігравав значну роль як складова архітектурно-просторової композиції та пейзажно-видової структури історичної частини міста. Проте за останні півсторіччя історичний ландшафт було значно змінено: у середині 1950-х рр. р. Плоска була заведена в колектор, а її долина орошена, внаслідок чого припинив існування острів, на якому існувало спочатку поселення, а з сер. XVI ст. – замок; у 1970 р. на р. Південний Буг була споруджена нова гребля, в результаті чого було змінено історичний ландшафт долини цієї ріки. Окрім того, вул. Прибузька, що проходить по узбережжю Бугу, а також долина р. Плоскої у 1950-х-1980-х рр. були забудовані типовими житловими 5-9-ти поверховими будинками, а ділянки історичного центру, на яких розташовані пам'ятки та найкраще збереглося традиційне середовище, не мають візуальних зв'язків з річковими долинами. Усе наведене вище призводить до висновку, що визначення **зони охоронюваного ландшафту** у м. Хмельницькому є недоцільним.

Зона охорони археологічного культурного шару – топографічно визначена територія чи водні об'єкти, в яких містяться археологічні об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність. У м. Хмельницькому визначено зони охорони археологічного культурного шару 1-ї, 2-ї та 3-ї категорії з відповідними режимами використання.

У м. Хмельницькому пропонується визначити один **історичний ареал**, до меж якого було включено центральне розпланувальне ядро міста. Воно почало формуватися на поч. XV ст. і було сформоване у кін. XIX ст. (зі змінами, привнесеними у 1950-ті рр.), з культурним шаром замку та міста сер.

XVI – XVIII ст., найкраще збереженою історичною забудовою та двома основними містобудівними вузлами – центральною площею та Майданом Незалежності.

Саме згадана вище територія має найбільшу містобудівну, архітектурну, естетичну цінність. Окрім того, в межах зазначеної території спостерігається найбільша концентрація об'єктів культурної спадщини.

4.2. Межі територій та зон охорони пам'яток

4.2.1. Території пам'яток

Братська могила жертв нацизму, Вінницьке шосе, 4 – в межах пагорба, де розташована пам'ятка.

Пам'ятник Б. Хмельницькому, вул. Гагаріна, 7 – з півдня та півночі обмежена вул. Гагаріна, з заходу – вул. Кам'янецькою, зі сходу – пішохідною доріжкою.

Могила Героя Радянського Союзу І.І. Філіпова, вул. Вокзальна, 154 – в межах газону, влаштованого навколо пам'ятника.

Будинок, де розміщувався штаб загону Червоної гвардії ст. Гречани, вул. Вокзальна, 173 – в межах садиби по вул. Вокзальній, 173.

Могила В. Байдаченко, вул. Вокзальна, 179 – в межах території, викладеною плиткою навколо могили.

Будинок, де розміщувався штаб Богунської бригади 1-ої Української Радянської дивізії, вул. Володимирська, 51 – в межах прибудинкової території.

Будинок, де був сформований загін Гречанської Червоної гвардії, вул. Волочиська, 10 – межа проходить зі сходу вздовж східного фасаду будівлі по вул. Волочиській, 10, з півдня – по вул. Волочиській, з заходу – вздовж огорожі, з північного сходу – вздовж залізних колій.

Будинок, де відбувалось перше засідання міської ради робітничих і солдатських депутатів, вул. Гагаріна, 3 – територія обмежена з півночі вул. Гагаріна, зі сходу - вул. Пушкіна, з півдня та заходу проходить вздовж фасадів будівлі.

Будинок, в якому зупинявся Марсель Кашен, вул. Гагаріна, 4 – з півдня територія обмежена вул. Гагаріна, з заходу та півночі – прилеглою забудовою, зі сходу – територію садиби по вул. Грушевського, 92/2.

Будинок, де розміщувався міський штаб комуністичного робочого полку, вул. Грушевського, 64 – в межах садиби по вул. Грушевського, 64.

Будинок, де розміщувався штаб 8-ої кавалерійської дивізії Червоного козацтва, вул. Грушевського, 95 – в межах садиби по вул. Грушевського, 95.

Військове кладовище: Братська могила радянських воїнів. Одиночні могили радянських воїнів – 29, вул. Василя Зеньковського, 1 – в межах огорожі, влаштованої навколо братської могили та одиночних поховань.

Військове кладовище, вул. Кам'янецька, 96 – в межах огорожі, влаштованої навколо меморіалу.

Пам'ятник бойовій техніці, вул. Кам'янецька, 111 – в межах майданчика, на якому встановлений пам'ятник.

Пам'ятний знак на честь воїнів-односельців, вул. Кам'янецька, 172 – в межах круглого постаменту, влаштованого навколо пам'ятника.

Братська могила радянських воїнів, вул. Кам'янецька, 172 – в межах поховання.

Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, вул. Карбишева, 6 – в межах огорожі, влаштованої навколо пам'ятника.

Братська могила радянських воїнів, пр. Миру, 53/1 - з північного сходу та південного сходу обмежена огорожею, з південного заходу – просп. Миру, з північного заходу – пішохідною доріжкою.

Монумент Вічної Слави, пр. Миру, 105 – територія обмежена з півдня просп. Миру, з заходу – Старокостянтинівським шосе, з північного сходу – пішохідними доріжками.

Пам'ятник О.С. Макаренку, вул. Перемоги, 9 – в межах пам'ятки.

Пам'ятник Т.Г. Шевченку, вул. Проскурівська, 40 – в межах огорожі пам'ятника.

Пам'ятний знак жертвам репресій «Янгол скорботи», вул. Проскурівська, 61 – в межах майданчика та доріжок, викладених тротуарною плиткою.

Будинок, де відбувся об'єднаний пленум Проскурівської і Гречанської організацій КП(б)У, вул. Пилипчука, 1 – в межах садиби по вул. Пилипчука, 1.

Будинок, де розміщувався штаб 14-ої армії, вул. Проскурівська, 35 – в межах прибудинкової території.

Будинок, де виступали М.І. Калінін і Г.І. Петровський, вул. Проскурівська, 43 – територія обмежена прилеглою забудовою.

Будинок, де розміщувався штаб окремої кавалерійської бригади, вул. Проскурівська, 46 – в межах садиби по вул. Проскурівській, 46.

Будинок, де розміщувався штаб 1-ої Української Радянської дивізії, 47 – в межах садиби по вул. Проскурівській, 47.

Братська могила радянських воїнів, вул. Проскурівська, 60/1 – в межах викладеного тротуарною плиткою майданчика зі сходами.

Будинок, де розміщувався міський комітет РСДРП(б), рада робочих і солдатських депутатів, вул. Проскурівська, 69 – в межах садиби по вул. Проскурівській, 69.

Будинок, де розміщувався штаб 1-ого кінного корпусу Червоного козацтва, вул. Проскурівська, 81 (79) – в межах садиби по вул. Проскурівській, 81.

Пам'ятник Б. Хмельницькому, вул. Проскурівська, 90 – в межах майданчика, на якому встановлений пам'ятник.

Братська могила радянських воїнів, вул. Профспілкова, 39 – в межах майданчика, огороженого бордюром, сходів, декоративних газонів.

Будинок, де розміщувався повітовий підпільний штаб повстання проти Директорії, пров. Пушкіна, 11 – в межах садиби по вул. Пушкіна, 11.

Будинок, де розміщувався міський військово-революційний комітет, пров. Свободи, 6 (Правди, 6/1) – в межах садиби по вул. Правди, 1.

Братська могила жертв нацизму, вул. Сільськогосподарська, 5/1 – в межах землевідводу комплексу по вул. Сільськогосподарській, 5/1.

Могила М.М. Ченаша, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Могила М.І. Трембовецької, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Могила П.М. Семенюка, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Братська могила жертв петлюрівського погрому, вул. Толстого, 7/1 – в межах огорожі братської могили та майданчика, де встановлений пам'ятник.

Будинок, де виступав Марсель Кашен, вул. І. Франка, 30 – в межах садиби по вул. І. Франка, 30.

Братська могила воїнів Червоної Армії, вул. Чорновола, територія в/ч – в межах майданчика перед пам'ятником, викладеного плитами.

Братська могила радянських військовополонених, вул. Чорновола, територія в/ч – територія обмежена з південного заходу парканом, з північного сходу – заасфальтованим майданчиком перед комплексом, з заходу та сходу – територією, викладеною плитами.

4.2.2. Охоронні зони пам'яток

Комплексна охоронна зона пам'яток центральної частини міста: межа проходить від перетину вул. Пушкіна та вул. Кам'янецької по вул. Кам'янецькій, далі по вул. Володимирській, далі по вул. Соборній, далі огинаючи будинок по вул. Соборній, 69 на схід до вул. Михайла Грушевського, далі на північ по вул. Михайла Грушевського до будинку № 74, далі на північ по міжквартальному простору до вул. Проскурівського підпілля, далі на північний схід по вул. Проскурівського підпілля, далі вздовж північного фасаду будинку по вул. Проскурівській, 16 до вул. Соборної, далі на північ по вул. Соборній, далі огинаючи з півдня та заходу будинок по вул. Подільській, 22 (Дитячий світ) вздовж фронту забудови вул. Подільської до вул. Кам'янецької, далі на північ по вул. Кам'янецькій, далі на схід по вул. Подільській, далі огинаючи з заходу та півночі будинок (дитячий кінотеатр «Планета») по вул. Подільській, 39 на схід по тилах забудови вул. Подільської до вул. Проскурівського підпілля, далі на південь по вул. Проскурівського підпілля,

далі по тилах забудови непарного боку вул. Проскурівської до вул. Володимирської, далі на північ по вул. Володимирській, далі на схід огинаючи будинок по вул. Володимирській, 49, далі вздовж західного фасаду будинку по вул. Свободи, 36 до вул. Пилипчука, далі на схід по вул. Пилипчука, далі на південь по вул. Свободи до будинку № 47, далі на південний схід по міжквартальному проїзду та по тилах забудови вул. Проскурівської до будинка № 85, далі на південь до залізних колій, далі на захід вздовж залізних колій до вул. Івана Франка, далі по вул. Івана Франка до скверу, далі на північний захід по тилах забудови вул. Проскурівської до вул. Свободи, далі на південний захід по вул. Свободи до будинку № 48/1, далі на північний захід по тилах забудови вул. Проскурівської, далі на південний захід по тилах забудови вул. Володимирської до вул. Героїв Майдану, далі по вул. Володимирській, далі по пров. Володимирському, далі по вул. Свободи, далі по вул. Пушкіна до вихідної точки. *Площа – 57,570 га.*

Комплексна охоронна зона пам'яток в районі залізничної станції Гречани (визначена для могили Героя Радянського Союзу І.І. Філіпова, будинку, де розміщувався штаб загону Червоної гвардії ст. Гречани): межа проходить від садиби по вул. Волочиській, 175 на північний захід до залізничних колій, далі на південний схід вздовж залізничних колій, далі на південний захід вздовж східної межі садиби по вул. вул. Волочиській, 171 до вул. Волочиської, далі по вул. Волочиській до вихідної точки. *Площа – 1,037 га.*

Комплексна охоронна зона пам'яток, розташованих по вул. Кам'янецькій, 172 (визначена для пам'ятного знаку на честь воїнів-односельців та братської могила радянських воїнів, вул. Кам'янецька, 172): з заходу обмежена огорожею, з півночі – територією садиби по вул. Кам'янецькій, 168, зі сходу – трасою вул. Кам'янецької, з півночі – міжквартальним проїздом. *Площа – 0,158 га.*

Охоронні зони окремих пам'яток

Братська могила жертв нацизму, Вінницьке шосе, 4 – територія обмежена з півночі, з заходу та півдня лісовим масивом, зі сходу – територією відкритого акціонерного товариства МК-69. **Площа – 1,592 га.**

Будинок, де був сформований загін Гречанської Червоної гвардії, вул. Волочиська, 10 – межа проходить зі сходу вздовж східного фасаду будівлі по вул. Волочиській, 10, з півдня – по вул. Волочиській, з заходу – вздовж огорожі, з північного сходу – вздовж залізних колій. **Площа – 3,057 га.**

Могила В. Байдаченко, вул. Вокзальна, 179 – в межах дворової території, де розташована пам'ятка. **Площа – 0,083 га.**

Військове кладовище: Братська могила радянських воїнів. Одиночні могили радянських воїнів – 29, вул. Василя Зеньковського, 1 – в межах огорожі, влаштованої навколо братської могили та одиночних поховань.

Військове кладовище, вул. Кам'янецька, 96 – в межах огорожі, влаштованої навколо меморіалу. **Площа – 0,244 га.**

Пам'ятник бойової техніки, вул. Кам'янецька, 111 – територія обмежена вулицями Кам'янецькою, Григорія Сковороди та територією скверу, розташованого з північного сходу. **Площа – 0,365 га.**

Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан, вул. Карбишева, 6 – в межах скверу, де розташований пам'ятник. **Площа – 0,237 га.**

Братська могила радянських воїнів, пр. Миру, 53/1 - з північного сходу та південного сходу обмежена огорожею, з південного заходу – просп. Миру, з північного заходу – пішохідною доріжкою. **Площа – 0,018 га.**

Монумент Вічної Слави, пр. Миру, 105 – межа проходить від перетину просп. Миру та Старокостянтинівського шосе по Старокостянтинівському шосе, далі по проїзду, далі по тилах забудови просп. Миру та вул. Сільськогосподарської. **Площа – 15,344 га.**

Будинок, де розміщувався міський військово-революційний комітет, пров. Свободи, 6 (Правди, 6/1) – в межах садиби по вул. Правди, 1. **Площа – 0,563 га.**

Пам'ятник О.С. Макаренку, 1962 р., вул. Перемоги, 9 – в межах газону, де встановлений пам'ятник. **Площа – 0,059 га.**

Пам'ятник Б. Хмельницькому, вул. Проскурівська, 90 – територія обмежена зі сходу вул. Проскурівською, з півночі - вул. Шевченка, з заходу та півночі – прилеглою забудовою. **Площа – 1,608 га.**

Братська могила радянських воїнів, вул. Профспілкова, 39 – межа проходить від перетину вул. Профспілкової та Кості Місевича по вул. Кості Місевича, далі по пров. Шостаковича, далі по тилах садиб №№ 16, 14, 12 по пров. Шостаковича, далі на південь по пров. Шостаковича, далі по вул. Профспілковій до вихідної точки. **Площа – 0,767 га.**

Братська могила жертв нацизму, вул. Сільськогосподарська, 5/1 – в межах землевідводу комплексу по вул. Сільськогосподарській, 5/1. **Площа – 0,470 га.**

Могила М.М. Ченаша, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Могила М.І. Трембовецької, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Могила П.М. Семенюка, вул. Льва Толстого, 1, кладовище – в межах поховання.

Братська могила жертв петлюрівського погрому, вул. Толстого, 7/1 – територія обмежена з заходу вул. Героїв Чорнобиля, з півночі – вул. Льва Толстого, зі сходу та півдня обмежена забудовою по вул. Льва Толстого. **Площа – 0,437 га.**

Будинок, де виступав Марсель Кашен, вул. І. Франка, 30 – з півночі та заходу обмежена територією садиби по вул. І. Франка, 30, зі сходу – вул. І. Франка, з півдня – територією садиби по вул. І. Франка, 32. **Площа – 0,278 га.**

Братська могила воїнів Червоної Армії, вул. Чорновола, територія в/ч – в межах майданчика перед пам'ятником, викладеного плитами. **Площа – 3,723 га.**

Братська могила радянських військовополонених, вул. Чорновола, територія в/ч – територія обмежена з південного заходу парканом, з північного сходу – заасфальтованим майданчиком перед комплексом, з заходу та сходу – впорядкованою територією, викладеною плитами. **Площа – 0,031 га.**

Загальна площа охоронних зон – 87,641

4.2.3. Зони регулювання забудови

Зона регулювання забудови першої категорії:

I. Межа проходить від перетину вул. Кам'янецької та вул. Прибузької по вул. Прибузькій, далі по вул. Свободи, далі по вул. Пилипчука, далі вздовж західного фасаду будинку по вул. Свободи, 36, далі на захід до вул. Володимирської, далі по вул. Володимирській до будинку № 48, далі на північний захід по тилах забудови вул. Проскурівської до вул. Проскурівського Підпілля, далі на північ по вул. Проскурівського Підпілля, далі на захід по тилах забудови вул. Подільської, далі огинаючи з заходу будинок (дитячий кінотеатр «Планета») по вул. вул. Подільській, 39 до вул. Кам'янецької, далі по вул. Кам'янецькій, далі на схід вздовж фронту забудови вул. Подільської, далі огинаючи з заходу та півдня будинок по вул. Подільській, 22 (Дитячий світ) до вул. Соборної, далі по вул. Соборній, далі вздовж північного фасаду будинку по вул. Проскурівській, 16 до вул. Проскурівського Підпілля, далі по вул. Проскурівського Підпілля до будинку № 81/1, далі на південь по міжквартальному простору до вул. Михайла Грушевського, далі по вул. Михайла Грушевського до будинку № 84, далі на захід до вул. Соборної, далі по вул. Соборній, далі по вул. Володимирській, далі по вул. Кам'янецькій, далі по вул. Гагаріна, далі по вул. Завадського, далі по вул. Проскурівського Підпілля, далі по вул. Плоскій, далі по вул. Староміській, далі на північ та захід вздовж узбережжя р. Південний Буг до вихідної точки. *Площа – 107,386 га.*

II. Межа проходить від перетину вул. Ланової та вул. Льва Толстого по вул. Льва Толстого, далі по вул. Козацькій, далі по вул. Юхима Сіцінського до будинка № 8, далі на південний захід по тилах садиб по пров. Юхима Сіцінського, далі на південний захід вздовж східного фасаду будинку по пров. Івана Франка, 10 до вул. Гайової, далі по вул. Гайовій, далі на північний захід по міжквартальній території до вул. Ланової, далі по вул. Лановій до вихідної точки. *Площа – 34,405 га.*

III. Межа проходить від перетину вул. Героїв Чорнобиля та вул. Льва Толстого по вул. Льва Толстого, далі по міжквартальному проїзду, далі вздовж

огорожі забудови по вул. Героїв Чорнобиля, 1/1, 1/2 до вул. Героїв Чорнобиля, далі по вул. Героїв Чорнобиля до вихідної точки. **Площа – 1,758 га.**

IV. Межа проходить від садиби по вул. Волочиській, 6 по вул. Волочиській до пров. Волочиського, далі на північний схід до залізничних колій, далі на південний схід вздовж залізничних колій до вихідної точки. **Площа – 13,691 га.**

V. Межа проходить від перетину вул. Генерала Карбишева та вул. Василя Зеньковського по вул. Василя Зеньковського до садиби № 25, далі огинаючи з півночі садибу по вул. Василя Зеньковського, 25 на південний схід по тилах садиб вулиць Раєвського, далі на південь по тилах садиб Генерала Карбишева до Генерала Карбишева, далі по вул. Генерала Карбишева до вихідної точки. **Площа – 2,272 га.**

Загальна площа зони регулювання забудови I категорії – 159,512 га.

Зона регулювання забудови другої категорії:

I. Межа проходить від перетину вул. Пушкіна та вул. Свободи по вул. Свободи, далі по пров. Володимирському, далі по вул. Володимирській до вул. Героїв Майдану, далі по тилах забудови непарного боку вул. Володимирської, далі на південний схід по тилах забудови вул. Проскурівської до вул. Івана Франка, далі по вул. Івана Франка, далі по вул. Пушкіна до вихідної точки. **Площа – 17,502 га.**

II. Межа проходить від перетину вул. Свободи та вул. Водопровідної по вул. Водопровідній до вул. Старокостянтинівське шосе, далі по тилах забудови вул. Прибузької, далі по вул. Горького, далі по вул. Шевченка до будинку № 66, далі на південний захід та південний схід по між квартальному провулку до вул. Трудової, далі по вул. Трудовій до залізничних колій, далі вздовж залізничних колій до скверу ім. Івана Франка, далі по тилах забудови непарного боку вул. Проскурівської до вул. Свободи, далі по вул. Свободи до вихідної точки. **Площа – 91,748 га.**

Загальна площа зони регулювання забудови II категорії – 109,25 га.

4.2.4. Зона охорони археологічного культурного шару

Межі зон охорони археологічного культурного шару

На території м. Хмельницький встановлено зони охорони археологічного культурного шару I, II та III категорії.

Межі зони охорони археологічного культурного шару I категорії

Межа зони охорони культурного шару I категорії для захисту кургану (пр. Миру, 94). Площа – 0,323 га.

Від крайньої східної точки автостоянки перед магазином (координата 49°25'59.3"N 27°01'12.9"E) на схід по парній стороні проспекту Миру до заїзду до будинку за адресою проспект Миру, 94/1;

далі проїздом та вздовж забору на південний захід до точки з координатою 49°43'24.8"N 27°02'06.5"E;

далі на північний захід до точки з координатою 49°43'28.8"N 27°01'98.9"E ;

далі на північний схід до вихідної точки.

Межа зони охорони культурного шару I категорії для захисту кургану (Заріччя) (ранній залізний вік (?); вул. Західно-Окружна). Площа – 14,485 га.

Коло з радіусом 150 м від поли кургану.

Загальна площа зони охорони археологічного культурного шару I категорії – 14,808 га.

Межі зони охорони археологічного культурного шару II категорії (загальна площа – 80,109 га).

Межа зони охорони культурного шару II категорії для захисту культурного шару замку та міста XVI – XVIII ст. Площа – 49,190 га.

Від перехрестя вул. Паркової та Староміської на північ, вздовж західного краю будинку по вул. Староміська, 1 та умовним продовженням цієї лінії до берега р. Південний Буг;

далі правим берегом р. Південний Буг на захід, до нового мосту;

далі на південний захід умовною лінією до вул. Проскурівського Підпілля;

далі на південний захід по вул. Проскурівського Підпілля, її умовним продовженням, перетинаючи торгові ряди, та далі нею ж до вул. Подільської;

далі по вул. Подільській на північний захід до умовної точки, що є продовженням пров. Йосипа Лапушкіна;

далі умовним продовженням та власне провулком Йосипа Лапушкіна на північ до вул. Вайсера;

далі по вул. Вайсера на захід до вул. Плоскої;

далі по вул. Плоскій на південь до садиби за адресою вул. Плоска, 56;

далі на північний захід вздовж південної межі садибних ділянок за адресою вул. Плоска, 56 та вул. Шестакова, 67 до перетину із вул. Шестакова;

далі по вул. Парковій на північний захід і північ до вихідної точки.

Межа зони охорони культурного шару II категорії для захисту поселення Ружична I (трипільська культура) та поселення Дубове I (ранній залізний вік). Площа – 30,919 га.

Від місця перетину вул. Кам'янецької та вул. Старицького на північний схід до мосту через р. Кудрянка;

далі на схід руслом р. Кудрянка та серединою Дубівського ставка до умовної точки, що є перпендикуляром від вул. Дубівської;

далі вздовж вул. Дубівської на південь до вул. Старицького;

далі вздовж вул. Старицького на захід до вихідної точки.

Загальна площа зони охорони археологічного культурного шару II категорії – 80,119 га).

Межі зони охорони археологічного культурного шару III категорії (загальна площа – 48,016 га).

Межа зони охорони культурного шару III категорії для захисту місцезнаходження доби бронзи (вул. Трудова, 5). Площа – 1,615 га.

Від повороту на СТО по вул. Трудова, 9/1 на південний схід асфальтованою дорогою до будинку по вул. Трудова, 5;

далі на північний схід вздовж стіни будинку по вул. Трудова, 5 та продовженням цієї лінії до асфальтованої дороги на тепличне господарство;

далі асфальтованою дорогою на північний захід до перетину з вул. Трудова;

далі на південний захід по непарній стороні вул. Трудова до вихідної точки.

З огляду на те, що на ділянці велись активні будівельні роботи, які могли призвести до знищення об'єкту культурної спадщини, рекомендується провести експертизу щодо наявності і збереженості археологічного культурного шару в межах цієї ділянки. На підставі цих експертних висновків межа цієї зони охорони може бути скорегована.

Межа зони охорони культурного шару III категорії для захисту поселення раннього залізного віку (вул. Бандери, 42/2). Площа – 1,183 га.

Від перехрестя вул. Леся Курбаса та вул. С.Бандери на північ по вул. С. Бандери 140 м;

далі умовною лінією на схід до північно-західного кута новобудови (вул. С.Бандери, 42/2);

далі на південь вздовж західних стін багатопверхових будинків до асфальтованої дороги;

далі асфальтованою дорогою на захід до вул. С.Бандери;

далі по вул. С.Бандери на північ до вихідної точки.

З огляду на те, що на ділянці велись активні будівельні роботи, які могли призвести до знищення об'єкту культурної спадщини, рекомендується провести експертизу щодо наявності і збереженості археологічного культурного шару в межах цієї ділянки. На підставі цих експертних висновків межа цієї зони охорони може бути скорегована.

Зона охорони культурного шару III категорії для захисту культурного шару передмість XVI – XVIII ст. Площа – 23,567 га.

I. Межа проходить від перехрестя вул. Подільської та Проскурівського підпілля на захід по вул. Подільській до будинку № 12;

далі на південь відміченої на карті горизонталі до вул. Проскурівського підпілля;

далі по вул. Проскурівського підпілля на схід та північний схід до вихідної точки.

II. Межа проходить від нового мосту через р. Південний Буг на південний захід умовною лінією до вул. Проскурівського підпілля;

далі на південний захід по вул. Проскурівського Підпілля, її умовним продовженням, перетинаючи торгові ряди, та далі нею ж до вул. Подільської;

далі по вул. Подільській на південний схід до вул. Грушевського;

далі на північний схід по вул. Грушевського та ґрунтовій дорозі до р. Південний Буг;

далі правим берегом Південного Бугу у вихідну точку.

Загальна площа зони охорони археологічного культурного шару III категорії – 48,016 га.

4.3. Загальна характеристика історичних ареалів м. Хмельницький

На час розробки даного Історико-архітектурного опорного плану історичний ареал у м. Хмельницький не був визначеним.

У нашій роботі межі та обґрунтування історичного ареалу було запропоновано вперше, це – "Центральний історичний ареал м. Хмельницький». Межі зазначеного вище історичного ареалу були визначені на підставі картографічних, писемних та іконографічних джерел, а також натурних обстежень.

У містобудівному розвитку м. Хмельницький виділяються два принципові етапи: 1) існування замку і міста нерегулярного розпланування, розташованого поруч; 2) існування міста, розпланованого за регулярним планом. Культурні залишки першого етапу – це археологічна спадщина в районі місцезосташування замку та т.з. Старого міста. Натомість від другого залишилась добре збережена розпланувальна структура, в гіршому ступені і лише на окремих ділянках - парцеляція, переважно садибний тип забудови, її масштабність та висотність, частково архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного ядра міста. В значній мірі збереглася і

історична забудова, проте у різних частинах міста ступінь її збереженості різний, як і архітектурна цінність окремих історичних будівель.

Враховуючи наведене, до меж історичного ареалу було включено центральне розпланувальне ядро міста, яке почало формуватись на поч. XV ст. і було сформоване у кін. XIX ст. (на 1880-ті рр.) (частково доповнене у сер. XX ст.), з культурним шаром замку та міста сер. XVI – XVIII ст., найкраще збереженою історичною забудовою та двома основними містобудівними вузлами – Центральною площею в районі перетину вул. Проскурівської, Подільської і Кам'янецької та Майданом Незалежності, а також двома найбільш стародавніми вулицями міста – Проскурівською і Кам'янецькою, які є елементами розпланування Плоскирівців – Плоскирова ще з XV-XVIII ст. На цій території спостерігається найбільша концентрація пам'яток історії та монументального мистецтва, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «архітектура», об'єктів, що пропонуються до внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Межа історичного ареалу проходить: від перетину вул. Пушкіна та Кам'янецької по вул. Кам'янецькій у північно-східному напрямку до перетину з вул. Подільською, по вул. Подільській на захід до перетину з пров. Карла Маркса, по пров. Карла Маркса на північний схід до перетину з вул. Вайсера, по вул. Вайсера до перетину з вул. Плоскої, по вул. Плоскій на південний захід до садиби № 58, далі на північний захід та північ по вул. Парковій до берегу р. Південний Буг, далі на схід берегом р. Південний Буг до вул. Кам'янецької, далі по вул. Прибузькій до будинка № 8, далі на південний захід до вул. Вайсера, по вул. Вайсера до вул. Свободи, по вул. Свободи на південь до вул. Подільської, по вул. Подільській на південний схід до перетину з пров. Шевченка, по пров. Шевченка у південно-західному напрямку до перетину з вул. Пилипчука, по вул. Пилипчука на південний схід до пров. Пилипчука, по пров. Пилипчука до вул. Проскурівської, по вул. Проскурівській до східної межі парку ім. І. Франка, по південній межі парку до вул. Пушкіна, по вул. Пушкіна у західному напрямку до вихідної точки. **Площа – 185,510 га.**

4.4. Режими використання територій, зон охорони пам'яток та історичного ареалу м. Хмельницький

4.4.1. Режим використання територій пам'яток (окрім пам'яток археології)

На територіях пам'яток заборонене нове будівництво, не пов'язане з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'яток, регенерацією історичної забудови, прокладенням чи реконструкцією інженерних мереж, необхідних для функціонування пам'яток.

На територіях пам'яток допускається тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без збільшення їх висотних та габаритних параметрів, а також компенсаційне будівництво замість знесених малоцінних та дисгармонійних будівель у рамках проекту регенерації території відповідної пам'ятки.

Режим використання територій пам'яток також передбачає:

- збереження розпланування та історичного упорядження (благоустрою);
- необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів;
- забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;
- проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядження та озеленення території за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.

Наведені вище режими використання територій пам'яток визначені переважно для пам'яток за видом «архітектура», а також пам'яток за видом «історія», представлених архітектурними об'єктами.

На територіях пам'яток історії (якщо вони представлені похованнями або пам'ятними знаками) заборонена будь-яка господарська діяльність, окрім реставрації, реконструкції (за проектами, погодженими у встановленому порядку), благоустрою.

Режим використання територій пам'яток археології

В межах території пам'яток археології встановлюється режим використання, спрямований на максимальне збереження об'єктів археологічної спадщини та археологічного культурного шару; він передбачає:

- на пам'ятках археології дозволяється проведення наукових археологічних досліджень з подальшою консервацією та музеєфікацією виявлених старожитностей, а також збереження недоторканих (резервних) ділянок для їх дослідження у майбутньому;

- роботи з благоустрою території, прокладання інженерних мереж повинні відповідати вимогам охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища; при прокладанні підземних інженерних мереж пріоритетним є дотримання вже існуючих трас комунікацій;

- у виняткових випадках дозволяється нове будівництво на незабудованих ділянках території за умови відсутності на цих ділянках об'єктів, що вимагають консервації та музеєфікації *in situ*; проекти на таке будівництво обов'язково повинні бути погоджені з державними органами у сфері охорони культурної спадщини;

- будь-які проекти щодо землеустрою, будівництва, протизсувних та інженерних заходів, ландшафтних перетворень, археологічних досліджень, реставрації пам'яток, реконструкції та благоустрою території повинні погоджуватись з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини;

- будь-яким земляним роботам у межах території пам'ятки повинні передувати наукові археологічні розкопки (з метою вивчення культурного шару), а самі роботи повинні здійснюватись за спеціальним дозволом державного органу управління у сфері охорони культурної спадщини та під наглядом фахівця-археолога. У проектно-кошторисній документації на будівництво обов'язково повинні передбачатися кошти на проведення археологічних досліджень перед початком земляних робіт.

На даний час на території м. Хмельницького пам'ятки за видом «археологія» на обліку не перебувають, тому режим для них прописаний на той

час, коли низка об'єктів культурної спадщини, які перебувають на обліку як щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за видом «археологія», а також ті, які на даний час не мають статусу, але пропонуються до постановки на державний облік, набудуть статусу пам'яток.

4.4.2. Режим використання територій охоронних зон

В охоронних зонах зберігається історичне цінне розпланування (в т.ч. червоні лінії), забудова, впорядкування територій та ландшафт, усуваються дисгармонійні будівлі, споруди та елементи впорядкування, створюються сприятливі умови для огляду пам'ятки та її оточення.

В охоронних зонах забезпечуються необхідні для збереження пам'яток гідрогеологічні умови, захист від зсувів, динамічних впливів, пожежна безпека та інші фактори.

В охоронних зонах за погодженням із відповідними органами охорони культурної спадщини можуть виконуватися:

- роботи, пов'язані із збереженням, регенерацією та відтворенням будівель і споруд; розплануванням та впорядкуванням, які формують історичне середовище пам'ятки;

- роботи, пов'язані з усуненням дисгармонійних об'єктів та споруд або нівелюванням їх ролі містобудівними засобами (перш за все в районі вул. Проскурівської, центральної площі та Майдану Незалежності);

- влаштування під'їзних доріг і пішохідних доріжок, автостоянок, зовнішнього освітлення, озеленення та впорядкування, встановлення інформаційних стендів та вітрин, які стосуються пам'ятки; забезпечення інших форм впорядкування, які викликані умовами сучасного використання, але такого, що не порушує традиційного характеру середовища пам'ятки та навколишнього оточення, що їй підпорядковане;

- земляні роботи, якщо вони не порушують середовища пам'ятки та археологічно цінних територій;

- заміна існуючих будівель та споруд будівлями, спорудами та зеленими насадженнями, які не заважають візуальному сприйняттю пам'ятки, не порушують його оточення;

- вибірккові реконструкції, які не порушують традиційного характеру середовища.

Нове будівництво в межах охоронних зон можливе лише у виключних випадках і тільки за проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини.

В охоронних зонах забороняється реконструкція, будівництво, земляні роботи і впорядкування територій, що порушують засади збереження пам'ятки та традиційного характеру її середовища.

В межах охоронних зон при здійсненні нового будівництва необхідно враховувати традиційний характер забудови (див. Розділ 2.2.), а також забезпечувати співмасштабність новобудов історичному оточенню. Новобудови не повинні заважати видовому сприйняттю оточуючих пам'яток.

При проектуванні новобудов має враховуватися та обставина, що у межах комплексних зон, зокрема пам'яток історичного центру міста, середовище є досить мішаним, для окремих його ділянок притаманна як садибна, так і лінійна забудова, представлена переважно 1-3-поверховими будівлями висотою в середньому від 5 до 12 метрів.

На території комплексної охоронної зони та дисперсних охоронних зон гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 15 метрів від рівня денної поверхні ділянки.

Щодо вже існуючих об'єктів, висота яких перевищує висотні параметри, запропоновані для нової забудови в даній зоні, можливе проведення ремонтних робіт з їх модернізації: заміна плоских дахів на горищні (без влаштування мансардних поверхів), заміна форм та конфігурацій існуючих дахів з метою підвищення їх експлуатаційних якостей (без влаштування додаткових мансардних поверхів), утеплення фасадів, їх тинькування, фарбування, заміна вікон. Висоти нових горищних дахів, що влаштовуються на існуючих будівлях, не повинні перевищувати 4 м від рівня верхнього карнизу до гребню даху.

Режим використання території зони регулювання забудови I категорії

У зоні регулювання забудови зберігається пов'язана з пам'ятками цінна історична забудова і розпланування, характерні містобудівні утворення та виразні елементи ландшафту, закріплюється і відтворюється значимість пам'яток та об'єктів культурної спадщини – історичних домінант та акцентів в архітектурно-просторовій композиції та історичному середовищі міста; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток.

Для забезпечення огляду пам'яток та їх комплексів і збереження особливостей їх видового розкриття в панорамах і перспективах зберігаються оглядові точки, найсприятливіші для візуального сприйняття пам'яток та об'єктів культурної спадщини – історичних містобудівних домінант та акцентів. Також зберігається традиційний тип забудови (в залежності від окремих ділянок – садибний чи лінійний), характерні риси історичної забудови (охарактеризовані в Розділі 2). Не допускається екранування пам'яток та об'єктів культурної спадщини новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду, а також зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на їх композиційну значущість.

На територіях зони регулювання забудови нове будівництво та реконструкція об'єктів регламентуються за розташуванням, функціональним призначенням, висотою, площею забудови, масштабом, масштабністю членувань, матеріалом та кольором, визначених проектами, розробленими відповідно до містобудівних умов та обмежень, наданих в установленому порядку.

У зоні регулювання забудови не дозволяється розміщувати промислові підприємства, транспортні, складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки, забруднюють повітряний та водний басейни, вогне- та вибухонебезпечні об'єкти, а також об'єкти, що є дисгармонійними до середовища, яке охороняється.

У зоні регулювання забудови не дозволяється будівництво транспортних розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують традиційний характер середовища пам'яток, крім споруд, які зводяться із

застосуванням технічних прийомів і конструкції, що не дисонують з пам'ятками та традиційним середовищем історичної частини міста.

Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зоні регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.

Для всіх територіях зони регулювання забудови режим їх використання передбачає здійснення реконструкції будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, розташуванням зони в історичному ареалі чи за його межами, особливостями об'ємно-просторового устрою, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища.

Рекомендується ревалоризація території Майдану Незалежності, центральної площі та вул. Проскурівської з метою зменшення негативного впливу дисонуючих споруд на традиційне середовище цих ділянок.

У разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні всебічні композиційні обґрунтування рішень щодо поверховості, типу будинків, розміщення, композиційних зв'язків з історичним центром та ділянками збереженого традиційного середовища поза ним (наприклад, воєнного містечка 35-го Белгородського полку в Дубовому), які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок. Зокрема, новобудови та об'єкти реконструкції не мають перекривати візуальні точки і фронти на Свято-Георгіївську церкву.

На території північної ділянки зони регулювання забудови I категорії гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 18 метрів від рівня денної поверхні ділянки, на території південної ділянки – 12 метрів.

Щодо вже існуючих об'єктів, висота яких перевищує висотні параметри, запропоновані для нової забудови в даній зоні, можливе проведення ремонтних робіт з їх модернізації: заміна плоских дахів на горищні (без влаштування мансардних поверхів), заміна форм та конфігурацій існуючих дахів з метою підвищення їх експлуатаційних якостей (без влаштування додаткових мансардних поверхів), утеплення фасадів, їх тинькування, фарбування, заміна

вікон. Висоти нових горищних дахів, що влаштовуються на існуючих будівлях, не повинні перевищувати 4 м від рівня верхнього карнизу до гребню даху.

Режим використання території зони регулювання забудови II категорії

На територіях даної зони регулювання забудови нове будівництво та реконструкція об'єктів регламентуються за розташуванням, функціональним призначенням, висотою, площею забудови, масштабом, масштабністю членувань, матеріалом та кольором, визначених проектами, розробленими відповідно до містобудівних умов та обмежень, наданих в установленому порядку.

У даній зоні регулювання забудови не дозволяється розміщувати промислові підприємства, транспортні, складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки, забруднюють повітряний та водний басейни, вогне- та вибухонебезпечні об'єкти, а також об'єкти, що є дисгармонійними до середовища, яке охороняється.

У даній зоні регулювання забудови не дозволяється будівництво транспортних розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують традиційний характер середовища пам'яток, крім споруд, які зводяться із застосуванням технічних прийомів і конструкції, що не дисонують з пам'ятками та традиційним середовищем історичної частини міста.

Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зоні регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.

Для всіх територіях зони регулювання забудови режим їх використання передбачає здійснення реконструкції будівель і споруд. Ступінь реконструкції визначається цінністю наявних об'єктів культурної спадщини, розташуванням зони в історичному ареалі чи за його межами, особливостями об'ємно-просторового устрою, а також відповідно до вимог збереження традиційного характеру середовища. Під час здійснення реконструкції існуючих або зведення нових будівель у даній зоні серед обмежувальних параметрів мають бути лише

функціональне використання (на цих територіях не має бути промислових підприємств), висотні та об'ємні параметри.

Тому у разі будівництва нових чи реконструкції з розширенням існуючих будівель і споруд у межах зони регулювання забудови необхідні композиційні обґрунтування рішень щодо поверховості, типу будинків, розміщення, композиційних зв'язків з історичним центром, які мають виконуватися в рамках передпроектних проробок.

На території зони регулювання забудови II категорії гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 21 м від рівня денної поверхні ділянки.

Щодо вже існуючих об'єктів, висота яких перевищує висотні параметри, запропоновані для нової забудови в даній зоні, можливе проведення ремонтних робіт з їх модернізації: заміна плоских дахів на горищні (без влаштування мансардних поверхів), заміна форм та конфігурацій існуючих дахів з метою підвищення їх експлуатаційних якостей (без влаштування додаткових мансардних поверхів), утеплення фасадів, їх тинькування, фарбування, заміна вікон. Висоти нових горищних дахів, що влаштовуються на існуючих будівлях, не повинні перевищувати 4 м від рівня верхнього карнизу до гребню даху.

Режим використання території зони охорони археологічного культурного шару I категорії

На території зони охорони археологічного культурного шару I категорії встановлюється єдиний режим, який передбачає: погодження з відповідними державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини земельпорядної документації на земельні ділянки в межах зони повинна передувати археологічна експертиза, виконана на підставі натурного обстеження або розвідкового шурфування в межах земельної ділянки; будь-які будівельні та земляні роботи можуть здійснюватись лише з дозволу органів охорони культурної спадщини та під наглядом фахівця-археолога; до початку будівельних або земляних робіт в межах зони повинні проводитись археологічні дослідження (розкопки) відповідно до планів розміщення будівництва за рахунок замовника (кошти на ці дослідження повинні бути

передбачені в проектній документації, що погоджується в установленому законодавством порядку); після завершення археологічних досліджень ділянки культурного шару, виявлені й залишені на місці фрагменти стародавніх будівель і споруд підлягають охороні, консервації та музеєфікації як нерухомі об'єкти культурної спадщини. У разі їх відсутності повністю вивчені ділянки археологічного культурного шару, за рішенням відповідних органів охорони культурної спадщини, виключаються зі складу зон охорони археологічного культурного шару.

Режим використання території зони охорони археологічного культурного шару II категорії

На території зони охорони археологічного культурного шару II категорії встановлюється єдиний режим, що передбачає: погодження з відповідними державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини земельпорядної документації на земельні ділянки в межах зони повинна передувати археологічна експертиза, виконана на підставі натурного обстеження або розвіdkового шурфування в межах земельної ділянки; будь-які будівельні та земляні роботи можуть здійснюватись лише з дозволу органів охорони культурної спадщини та під наглядом фахівця-археолога; до початку будівельних або земляних робіт в межах зони повинні проводитись археологічні дослідження (шурфування) відповідно до планів розміщення будівництва за рахунок замовника (кошти на ці дослідження повинні бути передбачені в проектній документації, що погоджується в установленому законодавством порядку); якщо під час розвідок в межах територій, передбачених планами розміщення будівництва, будуть знайдені залишки археологічних об'єктів, до початку будівництва на цих ділянках необхідно провести повні археологічні дослідження (розкопки); після завершення археологічних досліджень ділянки культурного шару, виявлені й залишені на місці фрагменти стародавніх будівель і споруд підлягають охороні, консервації та музеєфікації як нерухомі об'єкти культурної спадщини. У разі їх відсутності повністю вивчені ділянки археологічного культурного шару, за рішенням

відповідних органів охорони культурної спадщини, виключаються зі складу зон охорони археологічного культурного шару.

Режим використання території зони охорони археологічного культурного шару III категорії

На території зони охорони археологічного культурного шару III категорії встановлюється єдиний режим, що передбачає: будь-які будівельні та земляні роботи можуть здійснюватись лише з дозволу органів охорони культурної спадщини та під наглядом фахівця-археолога; якщо під час археологічного нагляду будуть знайдені залишки археологічних об'єктів, вони повинні бути досліджені більш ретельно шляхом закладання шурфів або, в разі необхідності, проведення розкопок (лише в межах ділянок культурного шару, що руйнується земляними або будівельними роботами).

4.4.3. Режими використання історичного ареалу та обмеження господарської діяльності на території історичного ареалу

Режими використання територій у межах історичного ареалу визначаються режимами використання територій зон охорони пам'яток, установлених на території ареалу.

В межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих в його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуючої ролі об'єктів культурної спадщини.

В історичному ареалі має зберігатися існуючий характер забудови у вигляді історично сформованих кварталів забудови історичного центру м. Хмельницький, історичної парцеляції (там, де вона збереглася), системи акцентів у просторово-розпланувальній структурі даної території. На ділянках з деградованою забудовою (зокрема, в районі Майдану Незалежності, центральної площі, вул. Проскурівської) має бути проведена регенерація на підставі проектної документації, погодженої центральним органом у сфері охорони культурної спадщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А) архівні

*Центральний державний історичний архів України у м. Києві
(ЦДІАК України)*

Ф. 301 - Подольское ГЖУ.

Ф. 442 - Канцелярия киевского, подольского, волынского генерал-губернатора.

Ф. 468 - Палата гражданского суда киевского наместничества.

Ф. 551 - Люстрационный часть казённых имений.

Ф. 707 - Управление киевского учебного округа г. Киев.

Ф. 730 - Киевское отделение Русского технического общества.

Ф. 468, оп. 3, спр. 335, арк. 121, 1550-1789 рр. – о местоположении, количестве домов, учреждении ярмарки (из истории городов Юго-Западного края, сост. титулярным советником Тамочкиным, 1859 г.).

Ф. 442, оп. 65, спр. 341, арк. 51-52, 1834 р.; Ф. 442, оп. 66, спр. 496, арк. 84-86, 1835 р.; Ф. 442, оп. 67, спр. 507, арк. 46-49, 1836 р.; Ф. 442, оп. 68, спр. 357, арк. 8, 1837 р.; Ф. 442, оп. 69, спр. 276, арк. 58-60, 1838 р.; Ф. 442, оп. 71, спр. 323, арк. 103-106, 1839 р.; Ф. 442, оп. 73, спр. 231, арк. 182-186, 1840 р.; Ф. 442, оп. 74, спр. 317, арк. 115-120, 1842 р.; Ф. 442, оп. 75, спр. 220, арк. 99-103, 1843 р.; Ф. 442, оп. 78, спр. 389, арк. 114-119, 1846 р.; Ф. 442, оп. 77, спр. 294, арк. 111-116, 1845 р.; Ф. 442, оп. 80, спр. 564, арк. 171-176, 1848 р.; Ф. 442, оп. 83, спр. 660, арк. 17-26, 1851 р.; Ф. 442, оп. 84, спр. 699, арк. 5-10, 1852 р.; Ф. 442, оп. 84, спр. 616, арк. 6-12, 1853 р.; Ф. 442, оп. 84, спр. 576, арк. 11-15, 1854 р.; Ф. 442, оп. 86, спр. 244, арк. 120-123, 1856 р.; Ф. 442, оп. 92, спр. 345, арк. 152-170, 1862 р.; Ф. 442, оп. 533, спр. 183, арк. 52, 1879 р.; Ф. 442, оп. 551, спр. 45, 1880-1882 рр.; Ф. 442, оп. 645, спр. 36, арк. 44, 1892 р.; Ф. 442, оп. 657, спр. 7, арк. 307-358, 1903 р.; Ф. 442, оп. 664, спр. 407, 1910 р. - ведомость о доходах и расходах Проскурова.

Ф. 442, оп. 71, спр. 403, 1838 р. - об ассигновании части городских доходов на открывающиеся в Проскурове и Хмельнике городские училища.

Ф. 442, оп. 78, спр. 438, арк. 5-12, 1845 р. - оценочная ведомость проскуровской

почтовой станции.

Ф. 442, оп. 1 т.5, спр. 6492, арк. 1-8, 1846 р. - переписка с подольским губернаторским правлением об учреждении ярмарок.

Ф. 442, оп. 84, спр. 172, арк. 1-5, 1852 р. - о постройке каменного здания для уездного казначейства.

Ф. 551, оп. 1, спр. 31, арк. 1-26, 1853-1854 рр. о введение в действие люстрации Проскуровского казённого имения.

Ф.442, оп. 33, спр. 1578, арк. 183, 1856 р. - о приезде в Проскуров австрийских торговцев для закупки муки.

Ф. 442, оп. 90, спр. 371, арк. 1-18, 1859-1861 рр. - об отдаче в оброчное содержание Лонде городского тутового сада.

Ф. 442, оп. 37, спр. 301, арк. 1-25, 1860 р. - о выборе городского головы.

Ф. 442, оп. 367, спр. 83, арк. 52, 1860 р.; Ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 55 об, 1862 р. - о количестве фабрик и заводов.

Ф. 442, оп. 357, спр. 83, арк. 41, 1860 р.; Ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 50 об-54, 64-68, 1862 р. - о количестве жилых домов, магазинов, театров и других зданий.

Ф. 442, оп. 367, спр. 83, арк. 55, 1860 р.; Ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 58 об, 1862 р. - о количестве ремесленников.

Ф. 442, оп. 367, спр. 83, арк. 2 об, 5 об, 1860 р.; Ф. 442, оп. 367, спр. 83, арк. 29, 1860 р.; Ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 26 об, 1862 р.; Ф. 442, оп. 39, спр. 2, арк. 19 об, 20 об, 1862 р.; Ф. 442, оп. 43, спр. 4, арк. 12-68, 1863 р.; Ф. 442, оп. 517, спр. 329, арк. 5, 1879 р.; Ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 298, 1907 р.; Ф. 442, оп. 638, спр. 20, арк. 71-72, 1908 р.; Ф. 442, оп. 639, спр. 20, арк. 676, 1909 р.; Ф. 442, оп. 860, спр. 257, арк. 59, 1910 р.; Ф. 707, оп. 229, спр. 184, арк. 76, 1910 р. (35000 человек) - о количестве мужского и женского пола.

Ф. 442, оп. 37, спр. 1172, арк. 1-6, 1861 р. - об учреждении в Проскурове маклерской конторы.

Ф. 442, оп. 44, спр. 668 ч. 1, арк. 205, 1865 р. - упоминается кирпичный завод.

Ф. 442, оп. 575, спр. 8, арк. 66, 1865-1889 рр. - о наличии церкви.

Ф. 442, оп. 47, спр. 90, арк. 126-132, 1869 р. - об открытии в Проскурове ярмарок с 5 по 12 июня.

Ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 39 об, 40, 1870 р. - о количестве учебных заведений и учащихся.

Ф. 442, оп. 50, спр. 369, арк. 47-48, 1871 р.; Ф. 442, оп. 52, спр. 437, арк. 38 об, 1873 р.; Ф. 442, оп. 54, спр. 392, арк. 22, 63 об, 1875 р.; Ф. 442, оп. 56, спр. 342, арк. 21 об, 1877 р.; Ф. 442, оп. 532, спр. 134, арк. 27 об, 1878 р.; Ф. 442, оп. 533, спр. 183, арк. 31, 32, 1879 р.; Ф. 442, оп. 535, спр. 310, арк. 29-31, 1881 р.; Ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 70, 74, 1884 р.; Ф. 301, оп. 1а, спр. 1017, арк. 5, 1911 р. - о количестве промышленных предприятий (в том числе, свечных, табачных, пивоваренных, экипажных фабрик и заводов).

Ф. 707, оп. 225, спр. 36, 1871 р. - об открытии при Проскуровском двухклассном городском училище ремесленного класса.

Ф. 442, оп. 52, спр. 437, арк. 42-43, 1872 р.; Ф. 442, оп. 53, спр. 427, арк. 98, 1874 р.; Ф. 442, оп. 54, спр. 392, арк. 26, 67 об, 68, 1875 р.; Ф. 442, оп. 57, спр. 183, арк. 154-155, 1878 р. - о количестве браков, родившихся, умерших.

Ф. 442, оп. 57, спр. 63, арк. 451 об, 1878 р. - о пожаре во время которого сгорел пивоваренный завод.

Ф. 442, оп. 103, спр. 199 ч. 2, 1879 р. - о введении городского положения.

Ф.442, оп. 625, спр. 356, арк. 22-44, 1882-1896 рр. - об учреждении Проскуровского общества мельничных производств.

Ф. 442, оп. 544, спр. 3, арк. 75, 1891 р. - о пожаре, во время которого сгорел кирпичный завод Сабеля И. и Айзмановой М.

Ф. 730, оп. 1, спр. 226, 1892 р. - описание Проскуровского завода.

Ф. 442, оп. 625, спр. 337, арк. 1-424 - о первом съезде сельских хозяев.

Ф. 442, оп. 630, спр. 3, арк. 64, 1900 р. - о пожаре на сахарном заводе.

Ф. 442, оп. 630, спр. 3, арк. 8, 1900 р. - о сгоревшем паровом маслобойном заводе Х. Мозеля.

Ф. 442, оп. 656, спр. 3, арк. 15, 38-39, 43, 1901-1902 рр. - о существовании больницы на 15 коек.

Ф. 442, оп. 655, спр. 82, арк. 1-8, 1902 р. - об отводе двух десятин городской земли для расширения православного кладбища.

Ф. 442, оп. 655, спр. 17, арк. 15, 1902 р. - об ассигновании из сумм коробочного

сбора 5166 руб. 4 коп. на перестройку Еврейской синагоги.

Ф. 442, оп. 656, спр. 118, арк. 1-42, 1903 р. - о перепланировке некоторых улиц, перенесении рынков, строительстве церкви и реального училища.

Ф. 442, оп. 656, спр. 93, арк. 2 об, 1903 р. - о количестве еврейского населения (13588 человек).

Ф. 442, оп. 656, спр. 52, арк. 26, 1903 р. - о замощении подъездного пути к Проскурову.

Ф. 442, оп. 656, спр. 10, арк. 3 об, 1903 р. - упоминается о существовании еврейского училища.

Ф. 442, оп. 656, спр. 140, арк. 1, 1903 р. - обязательное постановление для жителей Проскурова о запрещении публичного употребления спиртных напитков.

Ф. 442, оп. 656, спр. 119, арк. 1-18, 1903-1906 рр. - дело об изменении плана Проскурова.

Ф. 442, оп. 657, спр. 59, 1904 р. - об устройстве телефона.

Ф. 442, оп. 657, спр. 66, арк. 7-8, 35-92, 96, 1904 р. - об антисанитарном состоянии Проскурова.

Ф. 301, оп. 12, спр. 659, арк. 16-18, 1904 р.; Ф. 442, оп. 855, спр. 98, арк. 1-5, 1905 р.; Ф.442, оп. 862, спр. 195, арк. 6-6 об, 1912р. - протокол осмотра нелегальной литературы.

Ф. 442, оп. 634, спр. 35, арк. 1-6, 1904 р. - об учреждении общества взаимного кредита.

Ф. 442, оп. 658, спр. 107, арк. 1-5, 1905 р. - об отчислении из городского запасного капитала 18000 рублей по нивелировке и замощению некоторых улиц.

Ф. 442, оп. 658, спр. 45, арк. 1-8, 1905-1906 рр. - о безвозмездном отчуждении земству двух десятин плановой городской земли для сооружения больницы и приюта для детей воинов, погибших в русско-японской войне.

Ф. 442, оп. 659, спр. 135, арк. 1-19, 1906-1907 рр. - об изменении плана застройки некоторых улиц.

Ф. 442, оп. 659, спр. 135, арк. 1-19, 1906 р. - об изменении плана Проскурова.

Ф. 442, оп. 637, спр. 164, арк. 1-3, 1907 р. - об учреждении общества «Польский

дом».

Ф. 442, оп. 636, спр. 3, арк. 102, 1906 р. - о пожаре на бетонном заводе.

Ф. 442, оп. 637, спр. 229, арк. 108, 1907 р. - рапорт начальницы Проскуровской частной женской гимназии Югановой.

Ф. 442, оп. 637, спр. 229, арк. 106, 1907 р. - рапорт штатного смотрителя Проскуровского двухклассного городского училища.

Ф. 442, оп. 637, спр. 229, арк. 107, 1907 р. - рапорт директора Проскуровского Алексеевского реального училища.

Ф. 301, оп. 1, спр. 1272, арк. 398, 1908 р. - донесение о землетрясении в Проскурове и окрестностях.

Ф. 442, оп. 861, спр. 9, арк. 18 об, 1910 р. - о существовании тайной польской школы.

Ф. 442, оп. 861, спр. 31, арк. 5, 1911 р. - о закрытии польской школы.

Ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 10, 1912 р. - о содержании церковно-приходской библиотеки.

Ф. 442, оп. 642, спр. 199, арк. 14 об, 1912 р. - о количестве медицинских обществ (больниц, амбулаторий, аптек, приютов для бедных, уездных комитетов попечительства о народной трезвости, обществ взаимной помощи на случай смерти).

Ф. 442, оп. 642, спр. 199, арк. 14, 1912 р. - о количестве учебных заведений.

Ф. 442, оп. 642, спр. 199, арк. 14, 1912 р. - о количестве церквей, костелов, каплиц, синагог и еврейских молитвенных домов.

Державний архів Київської області

Ф. 1542, оп. 2, спр. 68 - план угодий Проскуровского Римско-католического костела Подольской губернии.

Науковий архів Інституту археології НАНУ

Демидко С.Ю. Звіт про результати польових досліджень Хмельницької охоронної археологічної експедиції у 1997 р. // НА ІА НАНУ. – 1997/105. – С. 3.

Мар'ячак С.П. Звіт про розвідкові пам'яткоохоронні дослідження на території Хмельницької області у 2009 р. – Хмельницький, 2009 – С. 7–9 // Науковий архів ІА НАНУ, ф. 209, оп. 183.

Б) опубліковані

1. АЮЗР. – Ч.V. – Т. II. – К., 1890. – С. 36, 99, 133
2. Люстрация каменецкого староства // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 170.
3. Реестр дымов Подольского воеводства. 1493 г. // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т. II. – К., 1894. – С. 339.
5. Извлечение из ревизии прав Подольского воеводства // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т. II. – К., 1893.
6. Исчисление дымов в городах и селениях Подольского воеводства, показанное под присягою по случаю взимания подымной подати в 1661 г. // АЮЗР. – Ч.VII. – Т. II. – К., 1896.
7. Брусилов А.А. Мои воспоминания. – М.: Военное ведомство, 1983. – С. 72-88.
8. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С. 1042-1044.
9. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1893.
10. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Изд. Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1889. - С. 385.
11. Гульдман В. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский, 1901.
12. Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Проскуровского повета // Історія міста Хмельницького: документи і матеріали / Упорядник Єсюнін С.М. – Хмельницький, 2006. – С. 21-22.
13. Історія міста Хмельницького: документи і матеріали. – Хмельницький, 2006.
14. Матеріали до історії картографії України. – Ч. 1. – К., 1931.

15. Материалы по истории Русской картографии. Автор-составитель В. Кордт. – Вып. II. – К., 1910.
16. Материалы по истории Русской картографии. Автор-составитель В. Кордт. – Вып. I: Карты всей России и ее южных областей до пол. XVII ст. – К., 1899.
17. Михайловський В. Джерельні згадки про Проскурів у XV столітті // Український археографічний збірник. – 2004. – Т. 11/12. – С. 771-772.
18. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 г. / Сост. В. Филимонов. – Каменец-Подольский, 1911. – С. 204-206.
19. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, 2009.
20. Рік 1915: Проскурів очима нотаріуса // Історія міста Хмельницького: документи і матеріали. – Хмельницький, 2006. – С. 57-72.
21. Сварник І. Україна XVII ст. очима іноземця // Жовтень. – 1983. - №9-10. – С.94-95.
22. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. 2. – Каменец-Подольский, 1882. – С. 7.
23. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI АС. – М., 1901 – Т. 1. – С. 208.
24. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. – К.- Львів, 2000.
25. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский, 1865. – С. 7.
26. Atlas Gubernii Podolskiej [5 верст у дюймі]. – Wilno, 1820.
27. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Lustracje królewskich ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. – Warszawa, 1877. - Т.V.
28. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 167, 180, 228, 243

Література:

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. – Вінниця, 2001.

2. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь: в 2 т. / Министерство обороны СССР. Главное управление кадров; Институт военной истории; Центральный архив; пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Военное изд-во, 1987. – Т.2: Любов - Ящук. - 1988. - 863 с.
3. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1893.
4. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / Изд. Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1889.
5. Гуменюк С. Свідки історичних подій. Розповідь про пам'ятні місця м. Хмельницького. – Львів: Каменярь, 1970. – 33 с.
6. Гуменюк С.К., Мецишин А.І., Морський М.В. Місто Хмельницький. Путівник. – Вінниця, 1963.
7. Гуцал А.Ф., Якубовський В.І., Михальчишин І.Р. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011.
8. Дашевська В.Г., Крочек Я.Б. Пам'ятники революційної і бойової слави на Хмельниччині. – Львів: Каменярь, 1981.
9. Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – С. 49, 51.
10. Завальнюк О. Проскурів в часи Директорії // Хмельниччина: роки становлення та поступу. – Хмельницький, 1997. – С. 245.
11. Завальнюк К.В., Стецюк Т.В. Мученик за віру отець Федір Пясецький (1879-1942) // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. - С. 286-291.
12. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – 790 с.
13. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровом. Історичні нариси. - Хмельницький, 2008.

14. Єсюнін С.М. Плоскирів: давня історія. – Хмельницький, 2015. – С.10.
15. Єсюнін С. М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008.
16. Єсюнін С.М. До історії надання Плоскирову магдебурзького права // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Ч.І. – С. 139-146.
17. Єсюнін С.М. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання. — Художнє оформлення Т. В. Савчук. – Тернопіль: Видавець В.П. Андріішин, 2005. – 122 с.
18. Єсюнін С. Забудова міст Подільської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та питання щодо її збереження (на прикладі м. Хмельницького) // Праці Центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – Вип. 13. – К., 2008. – С. 79-92.
19. Єсюнін С. Трансформація місцевих органів влади у Проскурові в 1917 р. // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 18-24.
20. Єсюнін С.М. Плоскирів у ХV-ХVІІІ ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – С. 150-156.
21. Єсюнін С.М. Розвиток залізничного транспорту на Поділлі та Південно-Східній Волині у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп. секр. та ін.)]. – Хмельницький, 2014. – Вип. І. – С. 96-102.
22. Казімірова Л.П. Ботанічний сад університету / Матеріально-технічна база в освітній діяльності / за заг. ред. М. Є. Скиби, С. Г. Костогриза. - Хмельницький: ХНУ, 2012. – 95-103 с.

23. Книга пам'яті України. Хмельницька область. Історико-меморіальне видання в 10 томах. – Хмельницький: Поділля, 1995. – Т. I.
24. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України / А. П. Коваль. - К. : Либідь, 2001. - 302 с : іл.
25. Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни. Міфи і реалії: навчальний посібник. – Хмельницький: вид-во НАДПСУ ім. Б.Хмельницького, 2005. – Ч. 2. – С. 106-107.
26. Крикун М.Г. Подільське воєводство у XV-XVIII ст. Статті і матеріали / Микола Крикун. – Львів: НТШ, 2011.- 733 с.
27. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. - Каменец-Подольский: Изд. Подольского Губернского Статистического Комитета, 1905. - 563 с.
28. Лерман М. Подвиг священника Качуровського // Проскурів. - №№ 13-14. - 19 лютого 2004 р.
29. Майнгард-Гоголь Н.М. Поховання періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на території міста Хмельницького Хмельницької області: каталог-довідник.- Хмельницький, 2011. – 130 с.
30. Майнгардт-Гоголь Н.М. Проскурівська трагедія та подвиг протодіякона Климентія Качуровського // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж»). – Хмельницький: ІРД, 2014 - № 2. – С. 293-296.
31. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV- сер. XVII ст.). – К., 2001.
32. Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред.кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відп. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011.- 346 с.
33. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції "Хмельниччина в контексті історії України" / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2012.

34. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині", присвяченої 365-річчю Пилявецької битви / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013.
35. Маярчок С.П. Доповнення археологічної карти Хмельниччини (за розвідками 2006–2010 рр.) // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції "Місто Хмельницький в контексті історії України" / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (співголова, відповід. редактор) та ін. – Хмельницький, 2011. – С. 32-35.
36. Мецишин А.І. Місто Хмельницький // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. – Т. 24. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – С. 65-92.
37. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій пол. XIV – 70-х рр. XVI ст. – К.: Темпора, 2012.
38. Михайловський В. Формування латифундії Миколая Бедриха з Бедриховець у Подільському воєводстві у другій половині XV ст. // Городок над Смотричем. – Городок: Бедрихів край, 2006. – С. 84.
39. Мицик Ю.А. Сполохи козацької звитяги : нариси / Ю.А. Мицик, В.С. Степанков, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 160.
40. Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 г. - К., 1885.
41. Онацкий Д.Г. Подолия. Краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении. - К., 1913.
42. Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1863. - №5. – С. 182.
43. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К: Наукова думка, 1987. – 735 с.
44. Памятники истории и культуры Хмельницкой области: Научно-вспомогательный библиографический указатель: Сост. С.К.Гуменюк. – Хмельницький: Хмельницька обласна бібліотека ім. Н.Островського, 1986. – 128 с.

45. Петров М.Б. До історії XV-XVIII ст. Новодвору-Городка-Бедрихова. Джерелознавчий аспект // Сергій Миколайович Виноградський і Городоччина. Збірник матеріалів 2-ї Городоцької науково-краєзнавчої конференції "Городок – історичні перспективи. Погляд в минуле і майбутнє". – Городок: Бедрихів край, 2008. – С. 213.
46. Петров М.Б., Яков'юк О.П. Плоскирів - старовинне містечко Поділля XV-XVIII ст. // Матеріали XI-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 426.
47. Подолия. Историческое описание / Издано П.Н. Батюшковым. - СПб., 1891.
48. Природа Хмельницької області / За ред. К.І.Геренчука. – Львів: вища школа, 1980.
49. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: Збірник документів і матеріалів / упоряд. : М. П. Вавринчук, О. М. Завальнюк, П. Я. Слободянюк ; Держ. архів Хмельниц. обл., Кам.-Под. ун-т Огієнка – Хмельницький : [Б.в.], 2009. – 385 с.
50. Реєстр нових археологічних пам'яток, відкритих в Україні у 1998 – 1999 рр. // АБУ 1998 – 1999. – К., 1999. - № 31. – С. 217.
51. Реквієм за загиблими в лютому 1919 року. // Проскурів. - №№ 15-16. - 9 лютого 2006 р.
52. Рожко-Павленко Л. Пам'ятник жертвам Проскурівського погрому. Хмельницький культурний з минулого в майбутнє. Культурна спадщина та культурні осередки. – Хмельницький, 2006.
53. Ростунов И. Генерал Брусилов. – М., 1973.
54. Савицкий Л.А. Проскурівчани – жертви сталінських репресій (за матеріалами архіву управління СБУ по Хмельницькій області) // Наукові записки. Хмельницькому-500.- Вип. 1. – Хмельницький, 1993. – С. 48-55.
55. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927.
56. Степанчук С.М. Історія Хмельницького собору: відродження православ'я // Наукові записки. Хмельницькому-500.- Вип. 1. – Хмельницький, 1993. – С. 33-35.

57. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 1: Подолия.- 2-е изд. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998. – С. 179-191.
58. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654) / В.С. Степанков. – Львів : Світ, 1991. – С.55.
59. Степанков В.С. Боротьба мешканців Подільського воєводства проти відновлення польського панування в кінці 1648 – першій половині 1649 рр. / В.С. Степанков // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 173.
60. Степанков В.С. Становлення державних інститутів й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі національної революції (1648-1650 рр.) / В.С. Степанков // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : науковий збірник. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 24-29.
61. Тимофєєва Л.О. Планування, забудова та економічний розвиток Проскурова в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Наукові записки. Хмельницькому-500.- Вип. 1. – Хмельницький, 1993. – С. 9-10.
62. Трубочанінов С.В. Плоскирівське староство в другій половині ХVІІ-ХVІІІ ст. // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 13-14.
63. Тхор В. Деякі питання розвитку м. Проскурова у ХVІІІ ст. // Хмельницькому-500. Тези науково-теоретичної конференції. – Хмельницький, 1991. – С. 11.
64. Центральна України за доби класичного середньовіччя: студії з історії ХІV ст.: Збірник статей / О.Д. Брайченко (упорядник); Ф.М. Шабульдо (наук. кер.); НАН України, Інститут історії України. - К., 2003.
65. Харчук Н. Монумент Вічної слави в Хмельницькому // Образотворче мистецтво. - 1983. – № 6. – С. 10-11.
66. Хмельниччина: минуле, сьогодення, майбутнє / Ядуха В.С., Дерикот М.В., Гаврішко В.Д., Бернадська Л.В., Гільберг Т.Г., Шоробура І.М. – Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М.І., 2012.
67. Червоне козацтво: (Історичний нарис) / І.В. Дубинський, Г.М. Шевчук. – К.: Політвидав України, 1973. – 186 с.

68. Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання / НАН України, Інститут історії України. – К., 1998.
69. Шкандюк В.В. Укріплені райони на Хмельниччині в контексті радянського військового будівництва 20-30-х рр. // Матеріали III науково-краснознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». - - Хмельницький, 2011. - С. 316.
70. Шпаковський С., Семенчук С. Об'єкти археології м. Хмельницький // Матеріали I міжнародної наукової історико-краснознавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2016 р. – С. 9-10.
71. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jasiellonów na przełomie XV i XVI wieku. / Z książki Pamiętkowej ku czci Bolesława Orzechowicza. – Lwów, 1916. – S. 466-480.
72. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. - Warszawa, 1994.
73. Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i I połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. I. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2000.
74. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej... - Wilno, 1820.
75. Przyboś K. Urzędnicy województwa Podolskiego XV-XVIII wieku. Spis. – Kraków, 1994.
76. Pułaski K. Stare osady w ziemi kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej // Przewodnik naukowy i literacki.- Lwów, 1902. – R. XXX.
77. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1888. – T. VIII. – S. 53-57.